Derleyen
MEHMET Ö. ALKAN

Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe

İletişim Yayınları 3299 • Araştırma-İnceleme Dizisi 555
ISBN-13: 978-975-05-3504-8
© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2023, İstanbul
2. Baskı 2023, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Erken Cumhuriyet döneminde bir 23 Nisan kutlaması (Cengiz Kahraman Arşivi)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Begüm Hazar Keleş

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, Istanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen
MEHMET Ö. ALKAN

Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe

MEHMET Ö. ALKAN - AHU ANTMEN
AKSU BORA - TANIL BORA
GÖKHAN ÇETİNSAYA - SEMA ERDER
ŞEVKET PAMUK

iletişim

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ: YÜZ YILLIK CUMHURİYET
MEHMET Ö. ALKAN 7

CUMHURİYET'İN SİYASAL DÖNEMEÇLERİ
MEHMET Ö. ALKAN 13

KÖYLÜLÜKTEN ÇIKIŞIN ZORLU HALLERİ
SEMA ERDER 69

KADINLARIN YÜZ YILI
AKSU BORA 111

CUMHURİYET'İN EKONOMİSİ
ŞEVKET PAMUK 145

DIŞ POLİTİKANIN YÜZYILI: SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM
GÖKHAN ÇETİNSAYA 181

YÜZ YILDA İDEOLOJİK AKIŞLAR
TANIL BORA 225

MODERNİZM PEŞİNDE: SANATIN YÜZ YILI
AHU ANTMEN 271

YAZARLAR 315

SUNUŞ: YÜZ YILLIK CUMHURİYET

MEHMET Ö. ALKAN

Türkiye'yi çevreleyen ve çoğu Osmanlı'dan müdevver ülkeler kadar, Avrupa ülkelerinde de 100. yılına ulaşan ikinci bir siyasal rejim örneği bulmak gerçekten zor. Öte yandan atlattığı badirelere bakınca Cumhuriyet'in 100. yıla erişmesi bazen mucize gibi geliyor. 14 Mayıs 2023'te yapılacak seçimler de düşünüldüğünde bir asırlık Cumhuriyet değerlendirmesi daha bir önem taşıyor.

İnsan bir yandan içinde yaşamanın verdiği sıcaklıkla güne ve yakın geçmişe karşı körleşirken, diğer yandan uzak geçmişe bakarken göremedikleri arasında kaybolması mümkün oluyor. Değerli hocam ve dostum İoanna Kuçuradi'nin ifadesiyle "hepimizin ve her birimizin Cumhuriyeti olması" demokratik bir içeriğe kavuşmasıyla mümkün. Cumhuriyet'in 100 yılı için her biri birbirinden değerli ve konusunun uzmanı isimler tarafından yazılan bu kitabı hazırlama fikri Gökhan Çetinsaya ile fırsat buldukça buluşup yaptığımız sohbetlerde ortaya çıktı. Kitapta kimlerin olabileceğini düşündük. Teklif götürdüğüm bu kitapta yer alan dostlarımın her biri böyle bir projede/kitapta yer almayı memnuniyetle kabul ettiler. İki kez *Zoom* toplantısı yaparak fikirlerimizi paylaştık, ilintili çerçeveyi çizmeye çalıştık, konuyu nasıl ele alabileceğimizi konuştuk, sınırları belir-

ledik. Sonuçta Cumhuriyet'i kadınlar, siyasal düşünceler, toplumsal, siyasal, ekonomik, diplomatik değişim ve sanat açısından ele aldığımız bu eser ortaya çıktı. 100 yıllık Cumhuriyet'i birbirinden farklı alt-dönemlere ayırdığımız gibi, birbirinden farklı sorunsallarla da ele aldık. Bazı alt-dönemler çakışırken, bazıları birbirinden farklılaştı.

Ahu Antmen, kaleme aldığı "Sanatın Yüzyılı" başlıklı incelemesinde Osmanlı-Cumhuriyet arasındaki süreklilik sorgulamasından yola çıkarak örtük ya da açık kültürel çatışmalar ve sentez arayışlarına dikkat çekiyor. "Eski kültür, yeni sanat", "Cumhuriyet'e doğru", "Cumhuriyet ve modernizm", "Liberalleşme dönemi", "Toplumsal çalkantılar arasında", "Yeni bir kültürel iklim" başlıklarıyla 100 yıllık dönemi akıcı bir şekilde değerlendiriyor. Cumhuriyet ve modernizmin ele alındığı tek parti dönemi, Demokrat Parti döneminde sanatın liberalleşmesi, 1960-1980 arası toplumsal çalkantıların içinde kendine ait bir yeri koruma refleksi, 1980 sonrası yeni kültürel iklimde sanatın yeri karşılaştırmalı olarak ele alınıyor. Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik değişim ve çalkantılarıyla, yükselen yeni sınıfların kültürel tercihlerinin sanatı nasıl etkilediğini tartışıyor. Bir yanda Batı sanatının parçası olma gayreti, diğer yandan bu gayretin hep iğreti kalışı, sanat ürünlerinin korunamadığı gibi sergilenememesi, 2000'li yıllarda sanatın bir tür endüstriye evrilmesini anlatıyor. Günümüzün "yerli ve milli" kültürel motiflerini canlandırmaya çalışan Yeni Osmanlıcı estetik anlayışı ve sentez çabasının ve "kültür yolu" icadının akıbetini merak eden bir soruyla bitiriyor.

Aksu Bora, "Kadınların 100 Yılı" başlıklı incelemesinde, klasik ve kronolojik bir anlatı değil, kadın çalışmalarının 1970'lerin sonunda ve hemen başında yeni baştan ve eskisinden farklı olarak nasıl ele alındığını irdeliyor. Bir anlamda 1980'lerde yükselen kadın hareketi ve kadın tarihine açılan yeni ufukları zikrederek "Cumhuriyet'in kızları", "Kadınlar hep vardı", "Sol muhalefette kadınlar", "Hanım kardeşler", "Cinsiyet rejiminin değişimi", "Kadınlık arzuları", "İyi hanımlar", "Kendi hikâyesini yazmak" ve "'Geçmişin genleşebilme yeteneği'" başlıklarıyla ele alıyor. Değerlendirmeleri Tanzimat sonrası bir medeniyet meselesi olarak teşhis edilen "kadın sorununun" Türk milliyetçiliğinin kurucu edebi metinlerinde aynı anda hem "karanlık mazi" hem de modernite simgesi olduğu ve hatta modernitenin kadın olarak kişiselleştirilmesinin eleştirisi ile başlıyor. Eski ile yeninin eşiğini edebiyat metinlerinde izini sürüyor. Süreç içerisinde Cumhuriyet'in "kız evlatları", solun "bacıları" 1980'lerin "kadınları", AKP'nin "hanım kardeşleri" üzerinde dururken, kadın çalışmalarının çarpıcı örnekleri üzerinden önemli tartışmaları gündeme getiriyor. Kürt kadın imgesinin, "Türk tarafında töre cinayetleri" şeklinde cahilliğin yoksulluğun ve sessizliğin bir parçası olarak düşünülürken, Kürt hareketi tarafında nasıl medenilikle, eşitlik ve özgürlükle eşleştirildiğine dikkat çekiyor. Eşbaşkanlık uygulamasının öneminin altını çiziyor.

Tanıl Bora, "Yüzyılda İdeolojik Akışlar" başlıklı yazısında hem bir düşünce tarihi envanter dökümü veriyor hem de dönemlerin özellikleri ve karşılaştırması üzerine kurulu bir anlatım sunuyor. 100 yıllık Cumhuriyet tarihindeki büyük ideolojilerin etkisi ve karşılığı kadar, özgün fikir örneklerini ele alıyor. Siyasal hayatın farklı evrelerinin siyasal akımları nasıl etkilediğini, beş başlıkta maharetle özetliyor. Önce "Erken Cumhuriyet ve tek parti dönemi (1923-1945)" başlığında milliyetçilik, Türkçülük, laisizm, İslâmcılık ve komünistler ele alınıyor. İkinci başlık "Anti-komünizm 'çağı' ve DP dönemi (1945-1960)" adını taşıyor ve "İnkılapları makule getirmek ve milli iradecilik", "Liberal", "Anti-komünizm", "İslâmcılık" ve "Komünistler" bu başlık altında inceleniyor. Üçüncüsü "Siyasi erginlik dönemi (1960-1980)" adını taşıyor ve bu başlık altında "Sağın krizi ve bölünme", "Solun altın devri" ile "Ön-feminizm" alt başlıklarını ele alıyor. Dördüncü başlık "Uzun 12 Eylül (1980-2002)" adını taşıyor ve "Zaruri Atatürkçülük ve yeni Kemalizm", "Milliyetçilik", "İslâmcılık", "Yeni sağ", "Sol", "Feminist uyanış", "Kürt sorunu" bu başlık altında inceleniyor.

Son başlık "AKP devri (2002-2023)" ismini taşıyor ve "AKP", "Fethullahçılar/Gülenciler", "Kürt hareketi ve HDP", "Ulusalcılık ve milliyetçilik", "Sol", "Feminizm" ile "Bir muhasebe" başlıkları altında değerlendiriliyor.

Gökhan Çetinsaya, "Dış Politikanın Yüz Yılı: Süreklilik ve Değişim" başlığı altında hem dünya hem de iç siyasal gelişmeler ekseninde dış politikanın dönemsel özelliklerini veriyor ve analizini yapıyor. İncelemesinin başında Türkiye'nin dış politikasını şekillendiren özelliklerle ilgili genel ve eleştirel bir girişi var. Ana hatlarıyla Cumhuriyet dönemi dış politikasının, onu etkileyen yapısal faktörler, genel ilkeler, temel amaçlar, stratejiler ve araçlar doğrultusunda nasıl belirlenmiş ve uzun vadeli olarak sürdürülmüş olduğunu maharetle özetliyor. "1923-1945 dönemi"ni İkinci Dünya Savaşı'nı da ayrıca vurgulayarak ele alıyor. 1945-1989/1991 dönemini önce "1945-1965 yılları: Tek boyutlu politika" ve sonra "1965-1989/1991 yılları: Çok boyutlu dış politika" gibi üç alt başlık/dönem halinde inceliyor. Soğuk Savaş sonrasını "1989/1991 sonrası dönem" olarak ele alırken, AKP dönemini iki alt başlıkta özetliyor. İlki "2002-2011 yılları: AKP dış politikasının ilk dönemi", ikincisi ise "2011-2016 yılları: Arap Baharı'nda AKP dış politikası" başlığını taşıyor. Günümüze kadar gelen son başlık ise 2016 darbe girişimi sonrasını ele alan "2016 sonrası: Başkanlık rejiminin dış politikası" adını taşıyor.

Sema Erder, Metodoloji konusunda çarpıcı bir giriş yaptıktan sonra "Köylülükten Çıkışın Zorlu Halleri" başlığıyla, 100 yıllık Cumhuriyet'in büyük çoğunluğu köyde yaşayan bir toplumdan kentte yaşamaya başlayan bir topluma geçiş sürecini ve köylülükten sıyrılmasının zorlu yanlarını ele alıyor. Bunu, içinde yaşadığı dönemlerin etkilediği bir sosyal bilimci gözüyle, kendi deyişiyle, "günün yerel koşullarından ve kendisinin öznel koşullarından yola çıkarak" ele alıyor, anlatıyor, hesaplaşıyor ve eleştiriyor. Türkiye'nin geçirmiş olduğu toplumsal değişimi insan/toprak/devlet ilişkileri ve kent/kır yaşam tarzı farkları açısından ele alıyor. Bugün vardığımız yeri de post kentleşme

ve şirket küreselleşmesi etkileşimiyle yeni nesil popülizmin inşaata dayalı politikalarını çimento dönemi olarak değerlendiriyor. Çimento döneminin yerel aktörleri olan müteahhitlerin rolü ve işlevi üzerinde durarak Rusya'daki "oligarklar"a benzetiyor. Metinde "Millet sisteminden 'tek millet/tek devlet'e geçiş", "Köylü/kentli ilişkisinde yeni düzen ve yeni gerilimler", "Premodern toplumsal tahayyülle, modern toplumsal tahayyülün kentte karşılaşması", "Post kentleşme döneminde otoriter popülizm" ve son olarak "Bugün vardığımız yer" tartışılıyor.

Şevket Pamuk, "Cumhuriyet'in Ekonomisi" başlıklı yazısında 100 yıllık Türkiye ekonomisinin yapısal dönüşümlerini, hükümetlerin benimsediği iktisadi modellerin her dönemde dünyadaki farklı gelişmelerden nasıl etkilendiğini ve şekillendiğini ele alıyor. Bunu üç döneme ayırarak yapıyor. "1923-1950 dönemi"nde önce iki dünya savaşı arasında korumacılık ve devletçilikle birlikte önemli bir sanayileşme hamlesiyle inşa edilen ulusal ekonomi üzerinde duruyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan "1950-1980 dönemi"ni iki alt başlıkta ele alıyor. İlkini 1950'lerde kentleşmenin ivme kazandığı, korumacılığın sürdüğü tarıma dayalı kalkınma dönemi olarak inceliyor. İkinci alt-dönemi ise 1960'lardan itibaren özel sektör öncülüğünde ithal ikameci sanayileşmenin hâkim olduğu dönem olarak değerlendiriyor. Üçüncü alt-dönem 1980-2022 yıllarını kapsıyor ki dünya ekonomisinin kuralları sertleşirken, neoliberal iktisat politikaları eşliğinde dışa açılan ekonomi üzerinde duruyor. Sonrasında ülke ekonomisinin küresel ekonomiyle ilişkilerini ilgilendiren kurallar ve iktisat politikalarının pek değişmemesini vurgularken, buna karşılık, ülke içi ekonominin işleyişini ilgilendiren kurallar ve politikaların sıklıkla değiştirilmesi, devletin ve siyasetin ekonomideki merkezî konumunu sürdürmesi üzerinde duruyor.

Mehmet Ö. Alkan, yani benim hazırladığım bölüm 100 yıllık Türkiye siyasal tarihinin özeti niteliğinde. "Atatürk cumhuriyeti", "Milli Şef cumhuriyeti", "Demokrat Parti cumhuriye-

ti", "Darbelerin cumhuriyeti", "12 Eylül cumhuriyeti" ve "AKP cumhuriyeti" başlıklarıyla altı alt-döneme ayırarak ele aldım. Hem genel hem de her dönemin kendi içinde bütünlük ve bağlamında özelliklerini, siyasal sistemin inşası, rekabeti, çatışma ve gelişmeleri bağlamında bazı olayları öne çıkarırken, bütünsel bağlam nedeniyle bazılarına maalesef kelime olarak bile değinemedim.

Bu kitabın tamamlamasında çok özel emekleri geçen dostlarım Tanıl Bora ve Kıvanç Yiğit Mısırlı'ya minnettarlığımı ifade etmek isterim. İstisnasız her çalışmamın, yazımın "baş editörü" Kafiye'nin emeklerine ve sabrına ise teşekkür yetmez.

Cumhuriyet'in 100. yılında, farklılıklarımızla, farklı etnik köken, din, inanç, inançsızlık, cinsiyet, cinsel yönelim, fikir ve ideolojilerimizle birlikte ve beraber, barış ve demokrasi içinde, daha adil, özgür ve eşit bir Türkiye'de yaşamak dileğiyle...

Selamiçeşme, Nisan 2023

CUMHURİYET'İN SİYASAL DÖNEMEÇLERİ

MEHMET Ö. ALKAN

Cumhuriyet'e doğru (1918-1923)

Siyasal kaos, demokratik refleks: Seçim, temsil, meclis

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda başlangıçta kazandığı kısmi başarılar bir yana, sonuçta bütün cephelerde savaşı kaybetmiş, çok ağır bir yenilgi almıştı. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmış ve buna göre Osmanlı orduları terhis edilmiş, silahlarına el konmuş ve İtilaf devletlerinin güvenlik gerekçesiyle gerekli gördükleri hallerde istedikleri yeri işgal edebilecekleri hükme bağlanmış, fiili işgal hemen başlamıştı. Ayrıca 15 Mayıs 1919'dan itibaren, İngiltere Başbakanı Lloyd George'un isteği, Venizelos'un kabulü, Amerikan başkanı ve Fransız başbakanının onayı ile Yunanistan ordusu Anadolu işgali için İzmir'e çıkmıştı. 1919 yılı Türkiye tarihinin en dip noktası, siyasal, ekonomik, toplumsal ve bir de sağlık açısından (İspanyol gribi) tam anlamıyla bir kriz, kaos ve belirsizlik yaşandığı dönemidir.

İşte bu ortamda en çarpıcı gelişmeler yaşanmıştır. İlki, siyasal örgütlenmenin ciddi bir şekilde artıp, neredeyse birkaç ay

içinde onlarca siyasal parti, dernek, cemiyet, kulüp, birlik kurulmasıdır. İkinci refleks yine onlarca dergi ve gazete yayımlanmasıdır. Üçüncüsü işgale karşı, başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli kentlerinde demokratik ve barışçı protesto mitingleri düzenlenmesidir. Dördüncüsü yerel kongre hareketleridir. Bunun anlamı işgal tehlikesi taşıyan ve merkezî otoritenin –İstanbul hükümetinin– hissedilmediği, kolluk güçlerinin olmadığı veya yetersiz kaldığı yerlerde asayişi sağlamak ve işgale karşı direnmek amacıyla kongreler kurulması ve bir müddet sonra küçük devletçikler, yerel parlamentolar gibi hareket etmeleridir. Trakya'dan İzmir'e, Güneydoğu Anadolu'dan Kars'a kadar yaklaşık 35 civarında yerel kongre toplanmıştır. Beşincisi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öncülük ettiği Milli Mücadele tam anlamıyla bir kurumsal meşruluk temeli üzerine kuruludur. Kazım Karabekir'in sayesinde Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin düzenlediği Erzurum Kongresi ve ardından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (ARMHC) kurulduğu Sivas Kongresi toplanmıştır. ARMHC'nin genel başkanı yoktur, Heyet-i Temsiliyesi vardır. Ve "Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal Paşa" imzasıyla kararlar tebliğ edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa, TBMM başkanı seçilinceye kadar bu unvanı kullanacaktır.

TBMM devleti ve İkinci Grup'un tasfiyesi

Türkiye tarihinin en güç döneminde, siyasal, ekonomik, toplumsal ve salgın krizlerinin dorukta yaşandığı ve adeta her şeyin dibe vurduğu, kaosun ve korkunç bir belirsizliğin hâkim olduğu dönemde bir liderin, "tek adamın" peşinden gitmek, bir kişinin iki dudağı arasına esir olmak yerine, meşru bir süreçte oluşmuş, seçimlere dayalı, temsil niteliğine haiz bir meclis açılması konusundaki refleks, demokratik bir tercih olarak ortaya konulmuştur.

Ankara'da açılan ve yasama, yürütme ile yargının kendisinde toplandığı TBMM, Milli Mücadele'nin başaktörüydü. Başkomutan sıfatıyla da hem savaşı hem başta İstanbul Hükümeti'ne

karşı olmak üzere siyasal mücadeleyi hem de diplomatik görüşmeleri yürüttü. Belki 100. yılında başlıca anımsanması gereken de kurtuluş ve kuruluştaki bu başarı ve siyasal kültürdür. Birinci TBMM (1920-1923) diğer meclislerden çok farklı bir özellik gösterir. Mustafa Kemal, önce "kurucu meclis/meclis-i müessisan" sıfatını düşünmüş, sonra Karabekir'in isteğiyle "salahiyet-i fevkaladeyi haiz" meclis olarak değiştirilmişti. Bu isimlendirme Mustafa Kemal'in Fransız Devrimi ve sonrasındaki iktidar tecrübesinden etkilenmesinden kaynaklanıyor. Etkilendiği düşünürlerden biri Rousseau ve onun mecliste toplanması gerektiğini belirttiği genel irade/milli irade (tevhid-i kuva/güçler birliği) fikriydi. Yargıyla ilgili olarak İstiklal Mahkemeleri'nin de mecliste kurulduğunu, hâkim ve savcılarının bile mebuslardan oluştuğunu hatırlamalı.

İlk Meclis'in her türlü fikrin özgürce tartışıldığı, en sert eleştirilerin yapıldığı, ideolojik açıdan İslâmcı, sosyalist, muhafazakâr, liberal, halkçı, cumhuriyetçi veya meşrutiyetçi gibi geniş bir yelpazede çoğulcu ve renkli bir yapısı vardı. [Ancak gayrimüslimlerin ve kadınların olmadığını belirtmek gerekir. Kadınlar ve gayrimüslimler ancak 15 yıl sonra, 1935'ten (Dördüncü TBMM'den) itibaren (1935-1939) yer aldılar.]

1919-1923 arasında adeta kutsal demokratik değerler olan seçim, temsil ve meclis, Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam edecek, dört yılda bir (1923, 1927, 1931, 1935, 1939, 1943) törensel olarak düzenli seçimler yapılacak, ancak yürütmeye tâbi bir halde ve etkisiz bir kuruma dönüşecekti. Bunun başlıca sebebi muhalefetten arınmış siyasal yaşam ve kurumlara sahip olmak arzusudur. Üçüncü TBMM'den (1927-1931) itibaren muhalefetin olmadığı dikensiz gül bahçesi bir meclis ve siyasal hayat başlamış, 1946 seçimlerine kadar da devam edecektir.

Milli Mücadele aynı zamanda bir iç savaştı, isyanlar Kuvayı Milliye'nin teşkilatlanması ile son buldu. Birinci TBMM'de iki ana ve etkili grup vardı. İlki homojen, aynı hedefe yönelmiş Birinci Grup ya da Müdafaa-i Hukuk Grubu'ydu. Diğeri Mustafa Kemal'in liderliğine ve Müdafaa-i Hukuk'a muhalif olan İkin-

ci Grup'tu. TBMM'de yaşanan ciddi siyasal krizlerden biri Başkumandanlık Kanunu ile Mustafa Kemal'e TBMM'ye ait olan yetkinin verilmesi, diğeri ise saltanatın kaldırılmasıydı. Bu sıralarda Lozan görüşmeleri de kesintiye uğramış ve Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştı. Muhalefet Lozan görüşmeleri başlarken eleştirilerini sertleştirmiş, anlaşmanın TBMM'de onaylanmasının tehlikeye girdiğini gören Mustafa Kemal'in talebiyle erken seçime gidilmişti. Bu karar aslında İkinci Grubu tasfiye etme planıydı. Bu arada İkinci Grup üyelerinden Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in, Köşk'ün güvenliğinden sorumlu Topal Osman tarafından öldürülmesi bir siyasi cinayet olarak tepki uyandırmıştı. Başta Hüseyin Avni [Ulaş] olmak üzere meclis te çok sert tartışma ve eleştirilere neden olmuştu. Seçimlerden önce ARMHC tarafından benimsenen "Dokuz Umde" adında bir seçim beyannamesinin giriş bölümü aynı zamanda Halk Fırkası'nın kuruluşunu haber veriyordu.

Atatürk cumhuriyeti (1923-1938)

Cumhurdan habersiz Cumhuriyet ilanı ve liderlik mücadelesi

Beklendiği gibi seçimlerde muhalefet –İkinci Grup– tamamen tasfiye edilmişti ve İkinci TBMM (1923-1927) yalnızca Müdafaa-i Hukuk üyelerinden oluşuyordu. Lozan Antlaşması imzalanmış, TBMM'de onaylanmış, Halk Fırkası kurulmuş, İstanbul'un kurtuluşu sonrası Ankara başkent ilan edilmiş ve bütün bu süreçte Milli Mücadele liderleri arasındaki çekişme açığa çıkmıştı. Kırılma noktası Cumhuriyet ilanı oldu. Aslında bir süreden beri Cumhuriyet ve anayasa değişiklikleri tartışılmakla birlikte Mustafa Kemal, Cumhuriyet ilanı konusundaki fikrini bir gün öncesine kadar kimseye söylememiş, düşüncesini ilk kez 28 Ekim 1923 gecesi, Çankaya Köşkü'ndeki yemek sırasında yedi arkadaşına açmış ve o meşhur cümlesini söylemişti: "Yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz!" Lozan sonrası milli mücadelenin lider kadrosu arasında başlayan gerilim ve rekabette

–*Nutuk*'ta anlatıldığı gibi– muhalif arkadaşları Mustafa Kemal liderliğindeki hükümeti güçsüz göstermek taktiğine başvurunca, Mustafa Kemal "hükümet buhranı" çıkararak cevap vermişti. Muhalif arkadaşları Mustafa Kemal'in tek adam olma peşinde, Mustafa Kemal ise arkadaşlarının kendisini engelleme çabası içinde olduğunu düşünüyordu.

29 Ekim 1923'te TBMM'de bulunan 158 mebus önce oybirliğiyle Cumhuriyet ile ilgili kanunu kabul etti, ardından yine oybirliği ile Mustafa Kemal Paşa'yı ilk cumhurbaşkanı seçti. Ancak Cumhuriyet'i ilan eden TBMM'nin toplam milletvekili sayısı 378'di ve oylamada –toplantı yeter sayısı bulunmakla birlikte– çoğu şehir dışındaydı ve yarısı bile hazır değildi. Kamuoyu da bu konudan tamamen habersizdi. O kadar ki İstanbul'da 30 Ekim sabahı 03.00'te 101 pare top atışıyla Cumhuriyet'in ilanı duyurulduğunda, Harbiye semtindeki ailelerin bir kısmı, İstanbul'un işgal edilmekte olduğunu zannedip bavullarını hazırlayıp yollara düşmüşler, yollardan çevrilmişlerdi. Cumhuriyet "tavzihan tadil" adıyla literatürde ve prosedürde olmayan bir yöntemle ilan edildi, ayrıca maddeye "Türkiye'nin din-i resmîsi İslâm dinidir" hükmü de aynı kanunla anayasaya eklendi. Ankara'da Cumhuriyet ilanı, bir süre önce başkentin değişmesine tepkili İstanbul gazeteleri tarafından oldukça mesafeli ve soğuk karşılandı, acele edildiği belirtilerek ağır eleştiriler yapıldı. İlginç olan 29 Ekim 1923 ile 3 Mart 1924'te hilafet kaldırılıncaya kadar rejimin bir tür Halifeli Cumhuriyet veya Hilafet Cumhuriyeti şeklinde oluşuydu.

Cumhuriyet ilanı hem bir hükümet değişikliği hem de Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı olarak liderlik yarışında "primus inter pares" (eşitler arası birinci) konumundan çıkıp, artık resmî olarak tek lider olması demekti. Bu gidişata muhalif olanlar yaklaşık bir yıl sonra 1924 Kasım'ında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TCF) kuracak, ama 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında kapatılacak, en sonunda 1926 yılında İzmir Suikastı davası nedeniyle İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp tamamı siyasal hayattan tasfiye edilecekti. Mustafa Kemal siyasal ve toplumsal muhalefetten temizlenmiş tek parti yöneti-

mini ve alternatifsiz liderliğini bu süreçte sağlamlaştırdı. Daha 1927'de CHF tüzüğünde dolaylı yer alan daimi genel başkanlığı, 1931 tüzüğünde açıkça yazılmış, 1935'te ise "değişmez genel başkan" olarak ifade edilmişti. Milletvekillerini kendisi seçti, seçtiği milletvekillerinin de kendisini cumhurbaşkanı olarak seçtiği bir süreç başlayacaktı.

Türk-Kürt ittifakının sonu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Burada bir parantez açıp Erzurum Kongresi ile kurulan, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile pekiştirilen ve Cumhuriyet ilanıyla sona eren Türk-Kürt ittifakından söz etmek gerekir. Kürt hareketi Mütareke döneminde hareketlenmiş, Kürdistan Teali Cemiyeti Barış görüşmelerinde özerklik taleplerinde ısrar etmiş, ancak Ermenistan içinde özerk bir Kürdistan fikrinden rahatsızlık duyanlarca, "Hıristiyan Ermenistan'a karşı Müslüman Türk-Kürt ittifakı" kurulmuş, Milli Mücadele boyunca –bir istisna dışında– Kürt ayaklanması çıkmamıştı. Bu ittifakın en önemli belgesi 1337/1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda, muhtariyete ve yerel yönetimlere öncelik veren maddeler Kürtlerle bir uzlaşma ifade ediyordu. Mustafa Kemal, Lozan görüşmeleri kesintiye uğradığında 16 Ocak 1923'te İzmit basın toplantısında, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereği Kürtler, "Bir nevi mahalli muhtariyetler teşekkül edecektir. O halde hangi livanın ahalisi Kürt ise onlar kendi kendilerini muhtar olarak idare edeceklerdir," diyerek güvence vermişti. Ancak Lozan Antlaşması'nda Kürtlerden hiç söz edilmemesi, sonrasında da Ankara'nın bu konuda adım atmaması Kürtleri rahatsız etmişti. Eylül 1923'te Şükrü Sekban tarafından yazılan *Kürtler Türklerden Ne İstiyor?* adlı mektup/risale, Kürtlerin sistem içinde nasıl yer alacağına dair bir öneri niteliğindeydi. Ancak ayrıntılarını tam olarak bilmediğimiz bir şekilde Kurtuluş Savaşı'ndaki Türk-Kürt mutabakatı Lozan'da Kürtlerin isimlerinin geçmeyişi ve asıl 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Kürtlere verildiği varsayılan hakların, Cumhuriyet ilan eden kanun maddeleri ile iptal edildiği anlaşılınca ciddi bir sekteye uğramış, mutabakat masası devrilmişti. Cumhuriyet ilanıyla başlayan ayrılık, hilafetin kaldırılmasıyla derinleşti.

Halk Fırkası içindeki gruplaşma mübadele yolsuzlukları gibi olaylarla artarken Rauf (Orbay) Bey 32 milletvekiliyle istifa etti ve Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi Karabekir'in başkanlığı ve Ali Fuat Cebesoy genel sekreterliğinde 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla kuruldu. Daha kuruluş haberleri çıkınca, HF hemen bir tüzük değişikliği ile adına "Cumhuriyet" ekleyerek, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) adını aldı. Bu sırada CHF meclis grubu ordunun siyasetten ayrılması için bir karar alarak, askerlere mebusluk yolunu kapatan bir düzenlemeyi kabul etti. Önce İstanbul Mebusu ve 1. Ordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa ve ardından 2. Ordu Kumandanı Ali Fuat Paşa kumandanlıktan istifa ederek mebusluğu seçtiler. Gazi o sırada verilen gensoru görüşmeleri sonuçlanıncaya kadar Kazım Karabekir ile Ali Fuat Paşa'nın meclise girmelerini engellemek için devir teslim konusunu icat etmiş, gerilim daha da artmıştı.

TCF'nin kurulmasının üzerinden bir hafta bile geçmeden Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın yerine, daha liberal ve ılımlı bir isim olan Fethi (Okyar) Bey'i başbakan yaptı. Bu siyasal operasyonun nedenlerinden biri "Türk-Kürt" ittifakının bozulması üzerine Doğu'da başlayan kıpırdanmalar ve rahatsızlıkların da Fethi Bey gibi görece liberal bir başbakanın kuracağı diyalogla azaltılabileceği inancı olabilir. Ancak TCF kısa sürede bir muhalefet koalisyonu haline gelecek, İslâmcı, Kürtçü, sosyalist, muhafazakâr... yeni rejimden ve Mustafa Kemal'den rahatsız olanların toplanmaya başladığı bir parti olacaktır.

Şeyh Sait Ayaklanması, Takrir-i Sükûn Kanunu, militan laiklik

Şeyh Said İsyanı'na giden süreçte iki halkı birbirine bağladığı düşünülen hilafetin kaldırılması hızlandırıcı bir etki yaptı. Kürtler arasında ağırlığı olan, Kadirilik ve Nakşibendilik gi-

bi tarikatların yanı sıra aşiretler üstü nüfuzu bulunan, Zazalar arasında da etkili bir şeyh olan Said'in isyan hareketi, planlanandan önce başlar. İsyanın başlamasıyla beraber Fethi Bey yerine başbakanlığa gelen sertlik yanlısı İsmet Paşa hükümetinin ilk işi Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmak oldu. Bu yasa idareye/hükümete, üstelik yalnızca isyan bölgesiyle sınırlı değil, bütün Türkiye'de olağanüstü bir yetki veriyordu. (Tıpkı 20 Temmuz 2016 OHAL ilanı sonrası gibi.) Hükümet, herhangi bir yargı kararına ihtiyaç duymaksızın bütün yayınları yasaklayıp, bütün örgütleri kapatabilecekti. Şark İstiklal Mahkemesi, TCF'nin hem isyancılarla ilişkisi olduğu (Kürtçülük-bölücülük) ve hem de dini siyasete alet ettiği (siyasal İslâm-irtica) gerekçeleriyle kapatılması için hükümete tavsiyede bulundu ve parti kapatıldı. Böylece günümüze kadar gelecek olan iki kırmızı çizgi oluşmuş oldu.

Şark İstiklal Mahkemesi 20.000 civarında tahmin edilen sürgün dahil, sert önlemler ve cezalar uyguladı. Bu isyan bastırılırken Ağrı eteklerinde 1926'da başlayan isyan dört yıl sürecekti. Şeyh Sait Ayaklanması'nın Musul meselesiyle ilgili bir önemi de vardı. Lozan'da Musul'un kime ait olacağı konusunda demografik bir kilitlenme yaşanmıştı. Türkiye'nin tezini İsmet Paşa, aynı –Turanî– kavmin çocukları olan Türklerin ve Kürtlerin toplamının bölgede çoğunluğu oluşturması nedeniyle Musul'un Türklere verilmesi gerektiği şeklinde savunmuştu. Şeyh Said Ayaklanması ile İngilizlerin tezi haklılık kazanacak; Türkler ve Kürtler ayrı iki kavim sayılacak ve Musul bir süre sonra İngiliz manda idaresine bırakılacaktı.

Militan laikliğin ve toplumsal hayat düzenlemelerinin hızlanmasında Şeyh Said İsyanı önemlidir. İsyanda, Kürt milliyetçiliğinin tarikat ağı ile organize edildiği, bir başka deyişle Kürt milliyetçiliği ("bölücülük") ile siyasal İslâm'ın ("irtica") birlikte hareket ettiği gözlemlenmişti. Şark İstiklal Mahkemesi önce kendi görev bölgesindeki tekke ve zaviyeleri kapattı ve hükümete tüm Türkiye'de kapatmasını tavsiye etti. (2014'te FETÖ'yü dolaylı kapatmak için dershanelerin kapatılması gibi!) Tekke, zaviye ve tarikatların yasaklanmasıyla birlikte "şapka inkılabı" gündeme geldi. Bu düzenlemeler üzerine Erzurum, Rize, Maraş gibi yerlerde isyanlar çıktı, –İskilipli Atıf Hoca gibi– idam cezaları infaz edildi.

Avrupa ile kültürel entegrasyon bağlamında toplumsal hayatı ilgilendiren değişimler de devam etti. Mussolini İtalya'sından Ceza Kanunu, İsviçre'den Borçlar Kanunu ve ayrıca Medeni Kanun alındı ki çokeşlilik yerine monogami geldi. Bu en az Cumhuriyet ilanı kadar devrimci bir değişimdi. 1 Ocak 1926'dan itibaren miladi takvim, alafranga saat ve rakamlar kabul edildi. Radikal bir hamleyle, yaklaşık 6 ay içinde Arap harflerinden Latin harflerine geçildi. Resmî balolar düzenlenmesi gibi Batılı yaşam tarzı örnekleri 1920'li yılların ikinci yarısında başladı.

Laiklik açısından en önemli adım cumhuriyet ilan edilen kanunla getirilen "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâm'dır;" maddesinin 9 Nisan 1928'de kaldırılmasıydı.

CHP'nin "Altı Ok"unun ilk dördü, Cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik ve milliyetçilik 1927'de; inkılapçılık ve devletçilik 1931'de eklendi. Altı Ok, 1937'de anayasaya girerek devletin resmî ilkeleri ve ideolojisi oldu. Parti-devlet bütünleşmesi böylelikle anayasal olarak 1937'de tamamlandı.

İzmir suikastı ve son tasfiyeler, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve evcil muhalefet

Mustafa Kemal'e 1926'da İzmir'de düzenlenmesi planlanan suikastın ortaya çıkması, kimi eski İttihatçıların Mustafa Kemal'i bertaraf etme niyetinde olduğu ve bazı eski TCF mebuslarının da işin içinde oldukları tahmin edilmekle birlikte bunun hazırlık aşamasında kaldığı anlaşılıyor. Ancak bu girişim, muhalif eski TCF'li ve İttihatçıların tasfiyesi için bir fırsat verdi. Dava sonunda idam ve hapis cezaları verildi, bazıları beraat etti. Ancak hepsi etkisizleştirildi, "devrim çocuklarını yemişti". Bu olaydan sonra mebusların devamsızlığı, toplanma ve kanun yapmaya yansıyan karamsar hava TBMM'nin tıkanmasına kadar gitti.

1927'de kendi belirlediği adayların seçildiği yeni dönem Üçüncü TBMM (1927-1931) Mustafa Kemal'in mutlak iktidar dönemiydi, CHF tüzüğü de değişmiş hem partinin hem meclisin tek hâkimi Mustafa Kemal olmuştu. CHF Birinci Büyük Kongresi'nde 15-20 Ekim 1925'te 36 saat boyunca okuduğu *Nutuk*, yalnızca yakın dönemin siyasal tarihi değil, aynı zamanda sert bir siyasal hesaplaşmasıydı. *Nutuk*'ta, hainler, revizyonistler ve kahramanlar, kazananlar ve kaybedenler, önemsenen ve görmezden gelinen kişiler ve olaylar anlatılıyordu. *Nutuk*'ta anlatılan Milli Mücadele, Mustafa Kemal liderliğinde, İsmet İnönü, Mareşal Fevzi Çakmak ve Fethi Okyar iktidarının savunusu, inşasıydı.

Mustafa Kemal'in isteği ve emriyle 1930'da güdümlü ve denetimli olarak çok partili siyasal hayata geçiş deneyimi yaşandı. 12 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal'in isteğiyle yakın arkadaşı Fethi Okyar tarafından danışıklı olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kuruldu. "Serbest", sözcüğü "liberal" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılıyordu. Bu evcil muhalefet denemesi dünya ekonomik krizinin Türkiye'yi etkilediği dönemde çok partili hayata geçmeye dönük bu temkinli girişimle, hem bir alternatif olarak liberal iktisat politikalarının tartışılması hem de hükümete yönelik tepkinin SCF üzerinden denetlenmesi ve emilmesi amaçlanmış olmalıdır.

Ancak evdeki hesap çarşıya uymamıştı. CHF'nin üstlendiği kurtuluş, kuruluş ve modernleşme misyonunun takdir gördüğü sanılırken, hoşnutsuzluğun sanılandan çok daha yaygın ve güçlü olduğu ortaya çıktı. SCF, her türlü muhalefetin yanı sıra, ekonomik ve siyasal sıkıntılar yaşayanların sığındığı bir muhalefet koalisyonu haline geldi ve yoğun bir rağbet gördü. Nitekim, belediye seçimlerinde ciddi gerginlikler yaşandı ve SCF seçime katıldığı –çoğu Batı'da– 37 beldenin 31'ini baskılara rağmen kazandı. İzmir mitinginde CHF İzmir il binasının taşlanması, jandarmanın açtığı ateş sonucu bir çocuğun ölmesi, mitingde şapkaların yere atılması, şeriat ve hilafet istekleri bizzat Fethi Bey ve arkadaşlarını korkutunca, SCF kuruluşundan yaklaşık 3 ay sonra kendini feshetmek zorunda kaldı. Ardından Menemen'deki Nakşibendi kalkışması ve Ağrı'daki Kürt isyanı, aralıksız 15 yıl sürecek tek parti döneminin başlamasına vesile oldu.

Mustafa Kemal, çok partili deneyimin başarısızlığa uğradığı SCF deneyiminden sonra uzun bir yurt gezisine çıktı. Gezide köylülerin hükümete yönelik hoşnutsuzluk ve rahatsızlıklarını görünce gönül alıcı tarzda "Köylü milletin efendisidir!" sözünü de söyledi. Aynı şeklide "halkçılık" şiarıyla işçilere vaatlerde bulundu. Hem Halk Fırkası'nın "halk"tan koptuğunun fark edilmesi hem de ekonomik kriz nedeniyle yükselen sol muhalefetin etkisini de azaltmak amacıyla, ilk kez 1931 seçimlerinde işçi ve çiftçi milletvekili adayları gösterildi.

SCF deneyimi ardından muhalefet potansiyeli taşıyan öğretmen, öğrenci örgütleri, bazı meslek kuruluşları, Mason Mahfili ve Türk Kadınlar Birliği gibi siyasal muhalefet potansiyeli taşıyan bütün toplumsal kitle veya elit örgütleri kapatıldı. Yaklaşık 20 yıldır faaliyette olan milliyetçiliğin başlıca kaynak kurumlarından olan Türk Ocakları, seçimlerden sonra dağıtılıp yerine resmî ideoloji ve rejimin değerlerini yayması için Halkevleri ve Halkodaları açıldı.

Cumhuriyet'in 10. yılı aynı zamanda ikinci dalga devrim hareketinin başlangıcı oldu. Soyadı Kanunu çıkmış, dinî kisvelerin giyilmesi yasaklanmış; efendi, bey ve paşa gibi lakaplar kaldırılmıştı. Atatürk'ün 1934 yılındaki meclisi açış konuşmasında müzikle ilgili sözleri ardından durumdan vazife çıkaranlarca radyoda şark musikisi yayınları durdurulmuştu. Dilde özleşme başladı.

Milli kimlik: Güneş Dil Teorisi ve Tarih Tezi: Kemal'den Kamâl'a ve kadınlar hamamından kadın haklarına...

Siyasal tasfiyelerden sonra, 1930'ların başından itibaren bir yandan ikinci dalga devrimler yapılırken bir yandan da yeni Türk milli kimliği inşa edilecekti. Hem dil hem de tarih yeni milli kimliğin iki önemli ayağı oldu. 1931'de Türk Tarihi Tet-

kik Cemiyeti kuruldu ki sonra adı Türk Tarihi Araştırma Kurumu ve ardından Türk Tarih Kurumu (TTK) olarak değiştirildi. TTK'nın çalışmalarıyla bir yandan Anadolu coğrafyası Ermeni ve Rum vatanı (!) olmaktan çıkarılarak, onlardan daha eski bir kavim olan Hititlere mal edilirken, diğer yandan Hititlerin de aslında Türk olduğu savı işleniyordu. Geliştirilen Türk Tarih Tezi'ne göre dünya medeniyetlerinin kaynağı, Orta Asya'daki eski Türklerdi. Kap kacaktan, atın ehlileştirilmesine, kâğıdın icadından baruta kadar birçok yenilik Türklere mal edildi. Bütün milliyetçilikler gibi Türk milliyetçiliği de medeniyetin kaynağı olarak Türkleri işaret ederek, yurttaşına dünya tarihine yaptığı katkıları zikrederek özgüven aşılıyordu.

Milli kimliğin ikinci ayağını oluşturan dil tezi, 1932'de Atatürk'ün emriyle kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nde (sonra Türk Dil Kurumu) geliştirildi. Özleştirme veya tasfiye hızlandı, kısa ömürlü olan, bazıları günümüzde de kullanılan yeni kelimeler o dönemde ortaya çıktı. 1936 III. Dil Kurultayı'nda Güneş Dil Teorisi tartışmaya açıldı. Buna göre dünyadaki bütün dillerin kaynağı ve güneşi Türkçeydi, neyse ki yanlışlığı anlaşılınca kısa süre sonra bu iddiadan vazgeçildi. Mustafa Kemal bu süreçte Mustafa ve Kemal isimlerini Arapça olduğu gerekçesiyle bıraktı ve Kemal'i Türkçe olduğu söylenen Kamâl ile resmî olarak değiştirdi ve bütün resmî belgelere işlendi. Sonradan Kamâl'ın da Türkçe olmadığı anlaşılınca sessiz sedasız Kemal'e geri dönüldü. Atatürk soyadını da Türk Dil Kurumu'ndaki bir toplantıda kendisine "Türk Atası" diye başlayan ve "Ata Türk" diye biten konuşmadan etkilenerek kendisi seçti.

Mustafa Kemal kadın-erkek eşitliği olan bir vizyona sahipti. Ancak kadınların siyasal hakları ilk kez 1908 seçimlerinde dillendirilmiş, 1919 seçimlerinde sosyalistler kadınların oy hakkını savunmuştu. 1923 seçimleri sırasında Nezihe Muhiddin öncülüğünde Kadınlar Halk Fırkası adlı bir siyasal parti kurulması için girişimde bulunulmuş, ancak Ankara'nın erkekleri izin vermemişti. Bu partinin yerine kurulan –Türk– Kadınlar Birliği, 1927 seçimlerinden önce siyasal hakların elde edilmesi için yoğun bir faaliyet yürüttü. Erkeklerin büyük bir kısmı bu isteklerle önce dalga geçti, kadın haklarının kadınlar hamamında konuşulacak bir konu olduğunu söyleyenler bile oldu. Ama çok değil, üç yıl sonra söylediklerini yutmak zorunda kaldılar. Kadınlar Mustafa Kemal Paşa'nın tasvibiyle 1930'da belediye seçimlerinde oy kullanma hakkını elde ettiler, 1933'te muhtar ve ihtiyar heyeti ve nihayet 1934 yasa değişikliği ile ilk kez 1935 genel seçimlerinde de seçme ve seçilme haklarını kullandılar. Bu hakkın elde edilmesinde Nezihe Muhiddin'in ve Kadınlar Birliği'nin uzun yıllara dayanan mücadelesi vardı. Ne var ki seçimlerden sonra Kadınlar Birliği "amacının CHP programında mündemiç olduğu" ve CHP tüzüğüne göre cinsiyete göre dernek kurulması kabul edilmediği için kapatıldı, hem de Dünya Feminist Kongresi'nin İstanbul'daki toplantısı sonra erdikten sonra.

1929 krizi ve devletçilik, yükselen ırkçılık ve Trakya olayları...

Dünya ekonomik krizi sonrasında Türkiye de kalkınma yolları arayışındaydı. Kapitalizmin iflas etmiş göründüğü o dönemde Sovyetler Birliği'nin planlı kalkınması dikkat çekiciydi. Solidarist bir korporatist bir yaklaşımla ılımlı devletçilik bu sırada gündeme geldi. Siyasal elit içinde Fethi Okyar ve Celal Bayar gibi görece liberal veya devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlı kalmasını isteyenlerle, İnönü ve Recep Peker gibi "ılımlı devletçilik" adı altında devletin ekonomiden elini çekmemesini isteyenler arasında bir rekabet oluştu. Mustafa Kemal'in elit içi rekabeti dengelemek için İş Bankası kurucu Genel Müdürü Celal Bayar'ı 1932'de ekonomi bakanı yapması İnönü'yü dengelemek tercihiyle olmalıdır. 1930'lar devletçiliği "üçüncü yol" yani sosyalizm ile kapitalizm arasındaki bir yol değil, kapitalist bir kalkınmanın devlet eliyle yönetildiği bir dönemdir. Devletçi kalkınma, "sınıfsız, imtiyazsız" dayanışmacı bir toplum yaratma "ülküsünün" dayanağıdır. Devletçilik, Sovyetler Birliği ile yakın ilişkilerin yarattığı kısa yalancı bahar, Türkiye'de sosyalist fikirlerin ve tartışmaların cesaretle çeşitlenip artmasını sağ-

ladı. Sanayi planları hayata geçirildi ekonomik ve siyasi ilişkiler kadar akademik, kültürel ve sportif ilişkiler de arttı.

1931 Kurultayı'nda CHF'nin temel ilkelerinden biri haline gelirken Devletçilik bürokrasinin bir sınıf olarak tesisi anlamına da geliyordu. Üretim araçlarının birincisi olan toprakların en büyük sahibi devlet olduğu gibi, ticaret ve sanayiyi kontrol eden, bir başka deyişle üretim araçlarının mülkiyetine sahip veya onu denetleyen en büyük güç de devletti. Üstelik bu dönemde büyük yatırımlara girişmişti. Öte yandan devlet denetimindeki özel sermayeye, düşük ücretli uygun işgücünü sağlayarak sermaye birikimi olanağı yaratılıyordu. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın müttefikleri olan Almanya ve Türkiye 1930'ların başında yeniden yakınlaştı. Türkiye'nin dış ticaretinde hızla yükselen Almanya, Türkiye'de ırkçılık ve anti-semitizmi teşvik ve finanse eden bir ülke oldu. Ermeni ve Rumların 1923 sonrası bıraktığı boşluğu dolduran Yahudiler, ekonomik bunalım yaşanan bir dönemde ırkçı milliyetçilerce hedef gösterildiler ve hükümetin de göz yummasıyla nefret söyleminin ve fiili saldırıların kurbanı oldular. 1934 Haziran'ında Trakya'da yaşayan Yahudiler, baskı, taciz ve saldırılar sonucunda, bir kısmı İstanbul'a, bir kısmı da oradan Filistin'e göç etmeye zorlandı; böylece Trakya'da iş ve sermaye el değiştirmiş "Türkleştirilmiş" oldu. Bir yandan Trakya olayları yaşanırken diğer yandan 1935 seçimlerinde Cumhuriyet döneminde ilk kez, iki Rum birer Ermeni ve Musevi 4 gayrimüslim Türk yurttaşı "saylav" (milletvekili) olarak meclise girdi.

Dersim meselesi ve Hatay sorunu Atatürk'ün son yıllarında ortaya çıktı. Kürt meselesinde hazırladığı raporlarla da şahin kanadın temsilcisi olmasına rağmen, İsmet İnönü için 1937 Dersim Harekâtı ve katliamları kritik bir eşik olmuştu. İnönü'nün, ikinci bir harekâtla Dersim'de daha fazla cana kıyılmasını onaylamadığı için –Atatürk'le dış politikada yaşanan görüş ayrılığı gibi başka bazı etkenlerin yanı sıra– başbakanlıktan ayrılmayı veya gönderilmeyi göze aldığı anlaşılıyor. Atatürk, Fevzi Çakmak ile birlikte karar verdiği İkinci Dersim Harekâtı'na uygun başbakanı Celal Bayar olarak seçti.

Milli Şef cumhuriyeti (1938-1950)

Milli elit yerel elit ittifakının bozulması (1938-1945)

Atatürk'ün ağırlaşan hastalığı ve beklenen ölümü 10 Kasım 1938'de gerçekleşince, CHP yönetiminin ve özellikle Fevzi Çakmak'ın, dolayısıyla ordunun onayıyla İnönü –kendisinin 1935 seçimlerinde Atatürk ile üyelerini belirlediği– TBMM oybirliği ile cumhurbaşkanı seçildi. Ancak parti açısından ciddi bir sorun vardı, CHP tüzüğüne göre "Atatürk değişmez genel başkan"dı, 1938'teki Birinci Üsnomal [Olağanüstü] Kurultay'ında yapılan değişiklikle "Partinin banisi ve ebedi başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi olan Kemal Atatürk'tür" ve "Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü'dür" şeklinde değiştirilerek parti başkanlığı sorunu çözülmüş oldu. Bu kongrede İnönü için, yeni döneme adını veren ve partinin resmî belgelerinde yer almayan "Milli Şef" deyimi ilk kez kullanıldı, parti ve basın tarafından hemen benimsenerek, adeta resmî bir sıfata dönüştü. [İki savaş arası dönemde liderler için belirli hitaplar kullanılmıştır. Almanya'da Hitler için, *Führer*, İtalya'da Mussolini için *Duçe* ve İspanya'da Franco için ***Caudillo*** Türkiye'de Atatürk için *Önder*, *Şef*, *Büyük Şef* sonra da *Ebedi Şef* gibi tabirler kullanılırken, İnönü için de *Milli Şef* adı benimsenmişti.]

Atatürk'ten sonra cumhurbaşkanı seçilmesinin ağır sorumluluğuyla, ülke içinde gücünü ve ülke dışında temsil kabiliyetini arttırmak için 1939 ve 1943 seçimlerinde, ikinci seçmenlerin seçime katılma oranlarının %80'in üzerinde olması için CHP örgütünü seferber etti.

İnönü, Atatürk'ten farklı şekilde siyasal olarak devrimci değil evrimciydi, daha tedrici bir değişimden yanaydı. CHP 1939'da yapılan 5. Büyük Kurultayı'nda, biraz da çok partili hayata hazırlık niteliğinde, bir parti içi muhalefet ve TBMM içi murakabe" için "Müstakil Grup" kurulmasına öncülük etti. Ayrıca 1943 seçimlerinde, ilk kez seçilecek milletvekilinden fazla aday gösterilerek ikinci seçmenlere seçme hakkı tanındı. [O tarihe kadar seçimlerde, seçilecek milletvekili kadar aday göste-

rilir, dolayısıyla aday listesi ilan edildiğinde aslında milletvekili listesi ilan edilmiş olurdu.]

İkinci Dünya Savaşı yılları, dinin ve milliyetçiliğin körüklendiği yıllardı. Milliyetçi duygular öne çıkarılıp okşanıyor, dinî yayınlar önceki döneme göre artıyor, dinî değerler önceki dönemden daha fazla vurgulanıyordu. Beşiktaş Meydanı'na Barbaros heykelinin dikilmesi, İstanbul Üniversitesi'nin 1933'te değil de 1453'te kurulduğunun belirtilmesi gibi "jestler", kısa Cumhuriyet tarihinin, uzun ve "kahramanlıklarla" dolu Osmanlı dönemi ile "barışmasına" dönük adımlardı. Osmanlı'dan kopuşun vurgulandığı Atatürk döneminden farklı olarak Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliğinin altını çizen en iyi örneklerden biri, 1940 yılında Tanzimat'ın 100. yılı için yayınlanan *Tanzimat I* adlı kitaptır.

Milli Şef döneminde –aslında bir iktidar geleneği olarak normal olan– paralara ve pullara İnönü'nün resminin bastırılması ve devlet dairelerine resminin astırılması –günümüzde olduğu gibi– eleştirilecekti. Aslında Atatürk'ün övgülerle göklere çıkarılması, İnönü muhaliflerinin onu dolaylı olarak küçümsemeye dönük ince bir taktiğiydi.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmemesindeki başarı, inkâr edilemez. Bir yandan Mihver (Almanya, İtalya ve Japonya) diğer yanda Müttefikler Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokmak için (Adana ve Kahire) çok gayret sarf ettiler. Savaşa girmenin yaratacağı ağır maliyeti hesap eden Türkiye her iki tarafla da diplomatik ilişkileri yanında iktisadi ilişkilerini de sürdürdü. Denge siyaseti zaman zaman sorunlar çıkarsa da ustalıkla idare edildi. Bununla birlikte ülke içi iktisadi imkân ve şartların akılcı bir şekilde yönetildiğini söylemek zordur.

Artan enflasyon, hayat pahalılığı, karaborsa ve nihayetinde ekmek, şeker, kömür gibi temel ihtiyaç maddelerinin karneye bağlanması, Milli Şef İnönü'ye, hükümete ve CHP'ye yönelik tepkiyi arttırdı. Tepkiyi yumuşatmak ve bir anlamda hedef şaşırtmak için 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi bu noktada bir can simidi gibi yetişti. Kabaran milliyetçilikle beslenen bir günah keçisi olarak gayrimüslim azınlıkları hedef gösteriyor, savaşın, karaborsanın, hayat pahalılığının, yoksulluğun ve yokluğun suçlusu olarak gayrimüslimleri hedef gösteriyordu. Aslında her devlet olağanüstü dönemlerde istisnai vergiler koyabilir ve toplumsal adalet gereği toplumun varlıklı sınıflarından özel vergi alabilir. Ancak Varlık Vergisi, uygulamada ağırlıklı olarak Yahudi, Rum, Ermeni ve Dönmelerin sırtına bindirildi. Vergilerini veremeyen gayrimüslimlerin malları haraç mezat satılmış, mükellefler kara kış ortasında Erzurum Aşkale'ye taş kırmaya yollanmıştı. Bu süreçte ciddi miktarda gayrimenkul el değiştirdi, "Türkleştirildi".

İkinci Dünya Savaşı sırasında, merkezî siyasi elit ile yerel iktisadi elit arasında olduğu varsayılan Cumhuriyet'in kuruluşundaki zımni anlaşma da çıkmaza girdi. Buna göre taşradaki yerel ekonomik nüfuz sahipleri kendi bölgelerinde Cumhuriyet değerlerinin yayılmasına aracılık eder veya en azından karşı çıkmazken, Ankara'daki Cumhuriyet elitinin de onların yerel gücünü sürdürmesine izin verdiği bu zımni anlaşma artık bozuluyordu. Savaşla birlikte devletin ekonomideki denetimi sarsılırken, ekonomik gücü artan tarım, sanayi ve ticaret burjuvazisi siyasal gücü talep etmeye başlıyordu. Bu gelişmeden devlet katında duyulan tedirginlikle, Milli Koruma Kanunu (1940) ile ticaret ve sanayi burjuvazisi, Varlık Vergisi Kanunu (1942) ile gayrimüslim burjuvazi, Toprak Mahsulleri Vergisi (1943) ile de toprak ağaları denetim altına alınmaya çalışılmıştı. Köy Enstitüleri'nden (1943) beklenenlerden biri de nüfusun %80'ini oluşturan ve savaş boyunca en büyük yokluğu çeken köylülükle yeni bir ilişki zemini oluşturmaktı.

Çok-partili Cumhuriyet: Geçiş ve sancılar (1945-1950)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "İki Kutuplu" sistem oluşmuş ve Türkiye bir yanda kapitalizmi temsil eden ABD ve diğer yanda sosyalizmi temsil eden SSCB arasında tercihini "Hür Dünya"dan yana kullanarak ABD'nin yanında yer almıştı. "Soğuk Savaş"ta ideolojik gerginlikler, azınlık politikaları, homojenleştirme, milliyetçilik, militarizm ve devletin kutsanışı, NATO ile birlikte, "komünizmin" bir öcü ve tehdit olarak gösterilerek "derin devlet"in örgütlenmesi temel hak ve özgürlükle-

ri ağır bir şekilde tahrip etti. Çok partili hayat sonrasında gündeme gelen ABD başkanının "Truman Doktrini" ve ABD dışişleri bakanının "Marshall Planı" 1950'lere damgasını vurdu. Hiç kuşku yok ki 1950'li yıllar aynı zamanda Türkiye'de "Amerikanlaşma" yıllarıydı. Amerika imrentisi sinemadan basına, hayat tarzından eğitime kadar her alanda etkili oldu. 1957 seçim konuşmasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar: "Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket küçük bir Amerika olacaktır," demişti.

Savaş yıllarında devletin ve CHP'nin hesap edemediği konu, ticaret, sanayi ve tarım burjuvazisinin kısa sürede hızla gelişip bir ekonomik güç haline gelmesiydi. Savaş "Hacıağa" denen yepyeni bir sermaye sahibi sınıf yaratmıştı. Bir yandan savaş süresince yaşanan sınıfsal değişim, diğer yandan savaşın bitiminde Türkiye'nin dahil olduğu Batı blokunun "demokrasi" yönetimlerinden oluşması, Türkiye'yi bir karar eşiğine getirmişti. Tarihte bireyin ve liderin rolü açısından hızlandırıcı etkiye örnek, hiç kuşku yok ki İnönü'nün çok partili siyasal hayata geçiş kararıdır. İnönü evrimci ve temkinli bakışını demokrasiye geçişte de sürdürmüş görünüyor. Ancak bu noktada İnönü, CHP gibi devlet kurucu ve modernleştirici bir partiyi siyasal rekabete dahil etmesiyle eleştirilebilir. Zira izleyen yıllarda CHP'ye yöneltilen her eleştiri, Mili Mücadele'ye, CHP ile iç içe geçmiş orduya, Atatürk'e ve kuruluş sürecine yöneltilmiş gibi algılanarak ciddi hassasiyetler oluşmasına yol açtı.

Milli Kalkınma Partisi'nin (MKP) kurulması 1945'te çok partili hayata geçilmesi demekti, ancak izleyen 15 yıla damgasını vuran, CHP'den kopanların 7 Ocak 1946'da kurduğu Demokrat Parti (DP) oldu. Demokrasi sözcüğünün telaffuzundaki zorluktan dolayı demokrat ismi halk arasında "demirkırat"a dönüşecekti.

Aslında CHP, tek parti döneminde adı konmamış bir koalisyondu. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (1945) sırasında bu koalisyon çatırdamaya başladı. Partinin demokratik açılımlar yapması gerektiğini düşünen Adnan Menderes, Celal Bayar, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan 7 Haziran 1945'te tarihe "Dörtlü Takrir" olarak geçen bir önerge verdi. DP'nin, CHP içinden çıkmış ve kurucularının eski CHP'li olması, Cumhuriyet'e bir tehdit değil, bağlılık ve değerleri sahiplenme anlamında bir güven vermekle birlikte, yeni yükselen ekonomik sınıfın taleplerini dile getiriyordu. "Toprak ağası" deyince klişe olarak Kürt ağalar akla gelir. Oysa aslında gerçek toprak ağaları Batı'dadır. Bizzat Adnan Menderes Türkiye'nin en büyük toprak ağalarındandı. Dolayısıyla CHP'deki kopuşun, büyük toprak sahiplerini hedef alan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tartışmalarından doğması rastlantı değil.

Kurulur kurulmaz büyük bir rağbetle karşılaşan DP, başlangıçta İslâmcı, milliyetçi, liberal, sosyalist, muhafazakâr... bütün muhalif kesimleri çatısı altında toplayan bir koalisyondu. DP, özellikle savaş yorgunu köylüler için de bürokrasi/jandarma tahakkümünden ve kibrinden kurtulmanın, kısmen özgürleşmenin anahtarıydı. DP'yi bile şaşırtan rağbet karşısında CHP, seçimleri öne çekip erken seçime gitmeye karar verdi. Seçimlerden önce düzenlenen olağanüstü CHP Kurultayı'nda "değişmez genel başkanlık" ve "Milli Şef" unvanlarının kaldırılması kararlaştırıldı. Cemiyetler Kanunu'nda sınıf ve cinsiyet esasına dayalı dernek ve parti kurma yasağı kaldırıldı. Basın özgürlüğü, üniversite özerkliği, derneklerin ancak mahkeme kararıyla kapatılması, toplanma ve gösteri yürüyüşü gibi kanunlarda düzeltmeler de bu dönemde gündeme geldi. 6 Haziran 1946'da yayınlanan yeni seçim kanununa göre, 1877'den beri iki dereceli yapılan seçimler artık tek dereceli ve çoğunluk esasına göre yapılacaktı. DP ülke genelinde örgütlenemediği için erken genel seçimlere katılmak konusunda tereddüt etse de sonunda katılmaya karar verdi. DP, 1946 seçimlerinde hâlâ belleklerde olan çok çarpıcı bir afiş ve slogan kullanmıştı. Selçuk Milar tarafından bir gecede çizilen afişte "dur" işareti yapan bir el resmine, "Yeter! Söz Milletindir!" yazısı eşlik ediyordu. Bu afiş, çok partili siyasal hayata geçişin simgesi oldu.

Çok partili siyasal hayata geçiş ne kadar alkışlanması gereken bir kararsa, muhalefetin baskı altına alınması ve 1946 yılında yapılan ilk çok partili genel seçimlerde "açık oy, gizli tasnif"

uygulamasıyla hile yapılması o kadar büyük bir yanlıştı. Sonuçta, 21 Temmuz 1946'da yapılan Türkiye tarihinin ilk tek dereceli çok partili genel seçimlerinde DP 15 ilde 465 milletvekilliği için yalnızca 273 aday gösterebilmiş, 60 civarında milletvekili seçilebilmişti. Üstelik seçimlere hiç müdahale edilmese DP'nin en çok 90 civarında milletvekili çıkaracağı tahmin edilmektedir.

Geçiş süreci olan 1946-1950 döneminde muhalefetin kendine güvence istemesi, iktidarın da muhalefet diye bir kuruma alışması acemiliklerle geçti. Bu dönemde DP-CHP ilişkileri oldukça sertleşti, o kadar ki Başbakan Peker 1947 bütçe görüşmelerinde Menderes'in eleştirilerini "kötümser, psikopat, mariz bir ruhun ifadesi" olarak niteledi, DP Grubu buna "diktatör iktidar" diyerek karşılık verdi. Çok partili siyasal yaşama geçişte son derece önemli rol oynayan İnönü, bu gerginliğin azaltılmasında 12 Temmuz Beyannamesi adı verilen aslında 11 Temmuz'da radyoda okuyup, ertesi gün 12 Temmuz'da basında yer alan konuşmasıyla önemli bir rol oynadı. CHP'nin 1947 Kongresi'nde türbelerin açılması ve din eğitiminin ele alınması, devletçilik ve laiklik konusunda yumuşama dikkat çekiciydi. DP'nin 1949'da toplanan 2. Büyük Kongresi'nde "Milli Teminat Andı" olarak anılan bir kararla, seçimlerin adil yapılmaması halinde idarecilerin milletin husumeti ile karşılaşacaklarının ifade edilmesi nedeniyle "Milli Husumet Andı" olarak ünlenmiştir. Şemsettin Günaltay hükümeti 1950 Şubat'ında gizli oy, açık tasnifi yasal hale getirdi.

İnönü'nün "En büyük hezimetim, en büyük zaferim," dediği 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimler sonucunda DP hiç kimsenin tahmin etmediği büyük bir başarı göstererek 487 milletvekilliğinden 408'ini kazandı. Cumhurbaşkanlığına Celal Bayar seçildi, hükümet Adnan Menderes'in başbakanlığında kuruldu. Seçimlerle 27 yıllık bir tek parti hükümetinin iktidarı barışçıl bir şekilde kazanan muhalif partiye devretmesi, "Beyaz İhtilal", "14 Mayıs İnkılabı" "Kansız İhtilal" veya "Demokrasi Bayramı" gibi adlandırmalara sebep olmuştu. O hengâmede komutanların bir kısmının darbe yapıp İnönü'yü cumhurbaşkanı yapma "tekliflerini" geri çeviren de İnönü'dür.

Demokrat Parti cumhuriyeti (1950-1960)

"Yeter Söz Milletindir!" ve "DP'nin altın yılları" (1950-1954)

CHP il yönetimi İstanbul'da yaptığı son Taksim mitingindeki kalabalığı İnönü'ye gururla göstererek, "İşte Paşam İstanbul!" derken, seçimleri alacağına dair güveni tamdı. DP ise 1950 seçimlerine giderken din derslerini getiren, İmam Hatip okullarının sayısını artıran ve türbelerin açılmasını sağlayan CHP'yi, dolaylı olarak din düşmanlığı ile itham etmiş ve suçlamaların dozunu gün geçtikçe arttırmış, ama bu kadar büyük bir rağbete mazhar olacağını tahmin etmemişti. Açıktır ki 14 Mayıs 1950'de ne DP böylesi bir seçim zaferini ne de CHP böylesi bir hezimeti bekliyordu.

DP geniş bir halk ve aydın desteği ile iktidara gelmişti ve bu aydın desteği ilk seçim döneminde devam etti. İsmi gibi demokratik bir rejim kuracağına olan inanç yaygındı. İlk seçim döneminde (1950-1954) demokrasi alanında yaşanan gelişmeler umut verdi. Tek parti döneminde kendini dışlanmış hisseden İslâmcılar ve Kürtlerle DP yakınlaştı, genel af çıkarılarak geçmiş dönemin mağdurları salındı ve Basın Kanunu'nda olumlu değişiklikler yapıldı. İktidara geldikten hemen sonra 16 Haziran'da ezan tekrar Arapça okunmaya başladı, tarikatlar görünür hale geldi. CHP'nin arka bahçesi olarak görülen Halkevleri ile Köy Enstitüleri kapatılırken, Aralık 1953'te yine CHP'nin "Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun" ile mallarına el kondu. 1954 seçimlerinden önce CHP ciddi bir mali kriz içine girdi, hatta parti organı *Ulus* gazetesine bile el konulmuştu.

DP, tek parti dönemi, CHP ve İnönü'ye karşı son derece saldırgan bir yaklaşım sergilerken, Atatürk konusunda hep son derece dikkatli davrandı. Ticanilerin Atatürk büst ve heykellerine saldırıları artınca Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun (1951) çıkarıldı ve Atatürk'ün naaşı geçici kabrinden Anıtkabir'e büyük bir devlet töreniyle (1953) taşındı. Bu sırada Türkiye'nin 3. partisi durumundaki Millet Partisi dinî esa-

sa müstenit bir parti olduğu gerekçesiyle kapatıldı. Buna rağmen DP'nin Cumhuriyet'in kurucu değerlerinden uzaklaştığı ve dini siyasete alet ettiği suçlamaları eksik olmayacak, darbeye doğru giden yolda aranan "meşru" mazeretlerden birini teşkil edecekti.

"DP'nin Altın Yılları" olarak isimlendirilen 1950-1954 dönemi, ekonomik açıdan büyüme ve bolluk dönemidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma altın stokları dururken, Marshall Yardımı ekonomiyi hareketlendirmiş, tarımda makineleşme tarımsal ürün artışına olumlu katkı yapmıştı. Tam o sırada dünyada buğday açığı meydana gelip, elverişli hava koşulları ve tarıma açılan yeni alanlar sayesinde buğday rekoltesinde ciddi bir artış olunca, buğday ihracatıyla ülkeye ciddi bir döviz girdi. Milli gelir –yaklaşık %40– arttığı gibi göreli bir refah artışı hissedildi, sokaktaki insanın cebine yansıdı. Dış ticarette liberasyona gidilmiş, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmış, şeker, çimento, dokuma... alanlarında yatırımlar yapılmıştı.

Öte yandan –ABD'nin isteğiyle– TBMM kararı ve onayı olmadan, hükümet kararıyla Kore Savaşı'na asker gönderilmesi karşılığında gelen NATO üyeliği de uluslararası alanda "prestij" getirmişti.

Seçim sarhoşluğundan iktidar zehirlenmesine (1954-1957)

DP, 2 Mayıs 1954 seçimlerinde oylarını daha da arttırdı, %57'ye yakın oy aldı, ancak büyük bir dengesizlikle tek dereceli çoğunluk sistemi sayesinde milletvekilliklerinin %93'ünü (541 milletvekilliğinden 490'ını) kazandı. "Altın yıllar" DP'yi ihya, Menderes'i seçim sarhoşu yapmıştı. Seçim sarhoşluğu, bir süre sonra iktidar zehirlenmesine dönüştü. O kadar ki Kırşehir'de oyların %44,3'ünü alarak beş milletvekili çıkaran Cumhuriyetçi Millet Partisi'ni, özellikle de partinin başkanı olan –eski DP'li– Osman Bölükbaşı'yı "cezalandırmak" için, il olan Kırşehir, Nevşehir'in ilçesi haline getirildi.

DP ve Menderes, çok partili döneme geçildiği halde, 1924 Anayasası ve onun yürütmeye verdiği üstünlüğün tek parti dönemi alışkanlığıyla meclis çoğunluğu ile milli iradeyi özdeşleştirmeye devam etti. "Hâkimiyet milletindir" şiarını meclis çoğunluğuyla özdeşleştirip, 29 Kasım 1955'te DP grubunda "Siz isterseniz hilafeti bile getirirsiniz," diyebildi. Bu nedenle Türkiye'de tek parti yönetimi aslında 1960 darbesiyle sona erecekti. Siyasal ve toplumsal muhalefeti küçümsemeye, yok saymaya başladığı 1955'te ekonomik kriz de artıyordu. DP, bu tarihten sonra bir türlü devamını getiremediği demokratik değişimi bir kenara bırakarak basına, bürokrasiye, partilere, aydınlara... kısaca kendisine muhalif kesimlere karşı tahammülsüzleşti. 1957 seçimlerinden önce partilerin seçim propagandası dışında açık hava toplantıları yasaklandı, kapalı toplantılar mülki amirin iznine bağlandı. CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek, 1955'te Zonguldak'ta yaptığı bir konuşma nedeniyle bir günlüğüne de olsa tutuklanıp Üsküdar Paşakapısı Cezaevi'ne gönderildi. Tahammülsüzlük, parti içi muhalefete de yöneldi ve basın için bir güvence olan "ispat hakkı"nın TCK'ya eklenmesini isteyen 19 milletvekili ihraç edildi ki Hürriyet Partisi (HP) bu nedenle kuruldu. Üstelik hükümetin organize ettiği, ama solcuları suçlayan 6-7 Eylül pogromu da tam bu sırada yaşandı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında harcanmayan altın stokları, Marshall Yardımı ve buğday satışından elde edilen döviz, yol, su, baraj, elektrifikasyon, liman gibi büyük yatırımlara gitmiş, ancak plansız harcama maddi kaynakları hızla tüketmişti. Buna, oy almak için izlenen popülist politikalar eklenince, birikimler tükenmişti. Kore Savaşı sona erince dünya piyasalarındaki tarımsal ürün talebi de sona ermiş, üstelik elverişsiz hava koşullarıyla, tarımsal üretim de gerilemişti. Ciddi bir şekilde artan kırdan kente göç, başta İstanbul olmak üzere kentlerde yeni mahallelerin oluşmasıyla, altyapı, güvenlik, sağlık, ulaşım gibi sorunları beraberinde getirmişti. Ancak DP, 1954 zafer sarhoşluğu içinde iktisadi kuralları bir kenara itti. Dünya piyasalarında tarımsal malların fiyatları hızla düşerken, köylüyü memnun etmek için buğday yüksek fiyatla alındı ve kentliyi mem-

nun etmek için de un ucuza satılarak, ucuz ekmek yedirildi. Bu sübvansiyon piyasadaki para miktarının artmasına neden olurken, döviz kaynakları tükendi. Hatta, 1954 seçimlerinden sonra, 1854'te Osmanlı döneminde alınmaya başlayan ilk dış borçların tam 100 yıl sonra son taksiti ödenmişken, krizle birlikte dış kredi arayışı başladı.

Yükselen toplumsal muhalefetle beraber, gazetecilere açılan davalar hızla arttı. Resmî ilanların dağıtımı hükümetin inisiyatifinde olduğundan, yandaş basın ilanlarla mali olarak beslenirken, muhalif basına oldukça az pay ayrıldı. DP, sigorta, öğle tatili, fazla mesai, yıllık izin, iş mahkemeleri gibi haklar getirirken, işçi örgütlenmeleri, sendika ve grev hakları konusunda aynı tutumda değildi. Hükümet, bürokrasi, yargı ve üniversite üzerinde de tam bir denetim kurma çabasına girdi, tasfiyelere girişti. Ders yılı açış konuşmasında söylediği "Nabza göre şerbet vermeyiniz," sözleri siyasi eleştiri olarak değerlendirilen Prof. Turhan Feyzioğlu gibi akademisyenler bakanlık emrine alındı.

Otoriterleşme: Ekonomik, siyasal ve toplumsal kriz (1957-1960)

Ekonomik bunalımın derinleşmesi istikrar tedbirlerini ertelenemez hale getirmiş, bu nedenle seçim bir yıl erkene alınmıştı. DP, 1957 seçimlerinde 1946'dan daha ağır seçim hileleri yaptı. Devlet radyosu partizanca kullanıldı, daha oy verme işlemi devam ederken DP lehine yorumlarda bulunan yayınlar yapıldı, kimi şehirlerin üzerinde askerî uçaklar uçuruldu. Seçimde DP'nin oyları azalmakla birlikte, seçim sistemi sayesinde, %47 oyla milletvekilliklerinin %70'ini kazandı. CHP ise %41 oranında oy alırken elde ettiği milletvekilliği oranı %29'da kalmıştı. Seçimlerden sonra ilk istikrar paketi başladı. Dolar 1958'de 2.80 kuruştan 9.00 TL'ye çıkınca zamlar kaçınılmaz oldu. İşsizlik arttı ve Avrupa ve ABD'den umulan miktarda kredi bulunamadı. Öte yandan özel sektöre öncelik vermek sözüyle yola çıkan DP iktidarında, özel sektörün toplam yatırımlardaki payı 1950'de %58 iken, 1959'a gelindiğinde %38'e düşmüştü.

Muhalefete tahammülsüzlük sonucu örneğin daha önce herhangi bir sınır yokken, siyasal partilerin grup kurma koşullarına kısıtlama getirildi. Genel Kurul'da parti grubu adına yapılan konuşmalar bir defayla sınırlandı. Yasamanın denetim faaliyeti olarak önemsenen soru sorma da kısıtlanarak haftada bir gün Cuma günleri olarak tespit edildi ve cevap süresi de beş dakikayla sınırlanarak, toplamın da bir saati geçmeyeceği hükme bağlandı. Dokunulmazlıkların kaldırılması (mebusluktan ıskat) kolaylaştırılırken, meclisteki konuşmalar tutanaklardan çıkarılabilecek "gerekli görüldüğünde" meclis görüşmelerinin yayınlanması engellenebilecekti.

Uşak'ta İnönü'ye taş atılarak başından yaralanması, Topkapı'da CHP kafilesinin saldırıya uğraması gibi hadiseler de tansiyonu yükseltti. 1960'ta Kayseri'de bu kez asker, hükümeti dinlemeyerek İnönü'nün şehre girmesine engel olmayacaktı.

Bu arada muhalefette birleşmeler oldu. 1958'de Cumhuriyetçi Millet Partisi, Türkiye Köylü Partisi ile birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını aldı. Yine o yıl, DP'den ayrılanların kurduğu Hürriyet Partisi CHP'ye katıldı. İnönü'nün muhalefeti, "Milli Muhalefet Cephesi" kurmaya çağırması, DP tarafından "kin ve husumet cephesi" diye adlandırıldı ve kışkırtıcı bir karşılık olarak "Vatan Cephesi" kuruldu. Vatan Cephesi'ne üye olanların isimleri radyoda rahatsız edici uzunlukta yayınlanmaya başlayınca, tepki olarak Radyoyu Dinlemeyenler Cemiyeti bile kuruldu!

CHP'nin 1959'daki 14. Kurultay'da kabul ettiği "İlk Hedefler Beyannamesi", hem kendi iktidar olduğu 27 yıl boyunca hem DP iktidarı süresince eksikliği hissedilen ve demokrasi için olmazsa olmaz ilkeleri kayda geçirdi. Buna göre, Anayasa Mahkemesi kurulacak, yargı bağımsızlığı sağlanacak, devlet başkanlığı tarafsız olacak, yasamanın yürütme üzerinde denetimi etkili kılınacak, seçim güvenliği gelecek ve oransal seçim sistemi kabul edilecek, basın özgürlüğü güvenceye alınacak, üniversite özerk olacak, sosyal haklar ve sosyal adalet kavramları anayasaya girecekti.

Menderes'in, 17 Şubat 1959'da Londra seyahatinde kaza yapan uçakta bulunan 14 kişi ölürken sağ kurtulması, onu ade-

ta "aziz" seviyesine çıkarırken iktidarla muhalefet arasında bir yumuşamaya yol açmış, ama uzun sürmemişti. 1960'ta CHP, DP'yi istibdat idaresi kurmakla, DP de CHP'yi ihtilal kışkırtıcılığı ile suçluyordu. Bu gergin tırmanışın zirvesi, Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıdır. DP, CHP'yi seçim dışı yollarla iktidara gelmek için hücre örgütü kurmak, silahlanmak, isyan hazırlamak gibi gerekçelerle suçlayarak Tahkikat Komisyonu oluşturdu. Partilere kongre ve toplantı yapma, siyasal faaliyet düzenleme ve yeni örgüt kurma yasağı getirdi. Komisyon'a yargı dahil çok geniş yetkiler tanıyan Salahiyetler Kanunu'nun hazırlanması infial yarattı. Başta İstanbul Üniversitesi olmak üzere üniversite gençliğinin 28-29 Nisan 1960'ta büyük gösteri yapmasına, Turan Emeksiz'in bir polis kurşunuyla ölmesine sebep oldu. Muhalefetteki DP ve CHP ile iktidardaki DP ve CHP söylem, vaat ve temennileriyle olduğu kadar, tahammülsüzlükleriyle de birbirine çok ama çok benzemekteydi. 27 Mayıs darbesi kapıdaydı.

Siyaset ve asker (1950-1960)

DP'nin iktidara gelmesi, tek parti yönetimi boyunca çıkarları ve amaçları CHP ile özdeşleşmiş olan askerî ve sivil bürokrasinin de iktidarı yitirmesi demekti. DP orduda rahatsızlık ve müdahale olasılığını görünce iktidara geldiğinin 3. haftasında ordu üst kademesinde genelkurmay başkanı dahil değişikliklere gitti. Sonrasında ordu üst kademesiyle arasını hep iyi tuttu, üst rütbelerle kurduğu iyi ilişkinin, hiyerarşik olarak alt kademeye kadar yansıyacağını düşündü, ama yanıldı. Çünkü 1960 darbesi albay ve altı kademeden geldi. Zaten DP'nin genelkurmay başkanlığını milli savunma bakanlığına bağlamak ve askerî mahkemeleri kaldırmak istemesi orduda rahatsızlık uyandırmıştı. Üstelik ordunun modernizasyonu ile yakından ilgilenip bütçe ayırırken, aynı ilgiyi askerlerin maaşına ve özlük haklarına göstermemesi sorundu. Düşük ve orta rütbeli subayların, dönemin gazino kültürü içinde paraları en arka sırada oturup gazoz içmeye yettiği için "Gazozcu Subaylar" olarak anılmaları,

geçim koşulları ve prestij gerilemesinin simgesidir. Öte yandan Atatürk'e dolaylı, İnönü'ye doğrudan yapılan sözlü ve fiili saldırılar, bir süre sonra orduya yapılmış gibi hissedilir hale geldi.

Bu arada belki de en önemli gelişmelerden biri NATO'ya girdikten sonra kimi askerî birimlerin *Gladyo* tarzı gayrinizami/kontrgerilla harp eğitimine tâbi tutulmasıydı. NATO'da, Yunanistan'la birlikte Türkiye'ye verilen öncelikli görev, SSCB'yi durdurmaktı. "İleri Karakol" deyimi buradan gelir; kurulan üsler de bu amaca hizmet ediyordu. "Gladyo" eğitiminin resmî amacı, muhtemel bir Sovyet işgaline karşı sivil direnişi örgütlemek ve gayrinizami/kontrgerilla harp teknikleriyle karşı koymaktı. DP, Menderes ve Bayar da komünizmi baş düşman olarak görmekle birlikte ekonomik kriz sonrasında Batı'dan umulan borç ve kredi alınamayınca, 1959 ortasından itibaren SSCB'yle bir yakınlaşma başladı. Bu yakınlaşmanın ABD ve NATO Gladyo'sunda ciddi bir tedirginlik uyandırdığına kuşku yok ki darbeyi en azından teşvik eden sebeplerden biri budur.

Darbenin iç sebeplerinin başında hiç kuşku yok ki yükselen Kürt hareketi gelmektedir. Dersim hadiselerinden sonra hareketsiz kalan Kürtlerin DP'ye yönelmelerinin ordu ve müesses nizam açısından tehlike olarak görüldüğüne kuşku yok. Darbe sonrasında 55 Kürt ağasının sürülmesi bununla ilgilidir.

1958'deki Irak darbesi ve Güney Kore örneği içerideki darbe arzusunu teşvik etmiş olabileceği gibi, askerlerin toplumsal olayları –özellikle öğrenci gösterilerini– bastırmak ve gösterileri önlemek için kullanılmaları ve halkla karşı karşıya kalmaları da özellikle alt rütbeli subaylarda ciddi bir rahatsızlık uyandırmıştı.

Darbelerin cumhuriyeti (1960-1980)

Askerî –darbe– cumhuriyeti (1960-1961)

Darbe öncesinde, DP'nin dozu gittikçe artan anti-demokratik tutum ve otoriter temayüllerine tepki duyan toplumsal kesimlerle, 27 Mayıs sabahı darbe yapanların aynı kaygıları taşımadıkla-

rı açıktır. O nedenle 27 Mayıs'a giden süreçle 27 Mayıs sabahını birbirinden ayırmak gerekir. Türkiye sağı, 1950'lerin ortasından itibaren DP'nin otoriterleşmesine kayıtsız kaldı, anti-demokratik bir tutum sergilemesini görmezden geldi, bu konuda adeta körleşme yaşadı, yaşıyor. 1954'ten sonra kişisel hırs ve kaprislerinin esiri olmaya başlayan Menderes'i eleştiremediler. Tamamı olmasa da Türkiye solunun büyük bir kesimi de 1961 Anayasası gibi elde edilenlere bakarak 27 Mayıs darbesini sempatiyle karşıladı ve olumladı. Ve ne yazık ki bu darbeyle hesaplaşamadı; 27 Mayıs'ın iktidarda kalabilmek için demokratik güçlerle işbirliği yapmak zorunda olduğunu, onları tatmin etmesi gerektiğini göremedi. 27 Mayısçıların, en azından içlerinden bir grubun, uzun süreli baskıcı-faşizan bir yönetim kurmaya yatkın olduğunu görmezden geldi. Ama en kötüsü, demokrasiye geçerken bir başbakan ve iki bakanın idam edilmesiydi. Bu, olabilecek en vahim hatalardan, hadiselerden biriydi. Öyle ki 1950-1960 döneminin eleştirilmesini uzun süre mümkün kılmadı.

27 Mayıs darbesi "inkılap", "ihtilal" veya "devrim" gibi tabirlerle anılmakla birlikte düpedüz bir darbedir. 27 Mayıs darbesini yapan ve Milli Birlik Komitesi (MBK) adını alan 38 darbeci subayın büyük bir kısmı albay ve altı gruptan geldiği için emir-komutayı sağlamak sorun olmasın diye, bir ay önce emeklilik dilekçesini vermiş olan Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel alelacele darbenin başına getirildi. Darbe sonrası MBK üyeleri içindeki gruplaşma genellikle "şahinler/radikaller" ve "güvercinler/ılımlılar" olarak anılır. Nispeten genç subayların ağırlıkta olduğu "Şahinler" devletin raydan çıktığını, düzeltmek için en az 10 yıl iktidarda kalmak gerektiğini düşünürken; göreli olarak olgun yaştaki "Güvercinler" siyasetin askeri bozacağını, söz verildiği gibi bir an önce demokratik hayata dönülmesi gerektiğini düşünürler. Ilımlılar İnönü'ye olumlu yaklaşırken, radikaller ise başta Türkeş olmak üzere 1944 Türkçülük davası sebebiyle ona tepkilidirler ki Şahinlerin 14'ü, darbeden 5,5 ay sonra tasfiye edildi.

Darbeciler, kendi ifadeleriyle "meşruiyetini kaybetmiş" DP iktidarını hedef aldıkları için DP'ye muhalif bütün kesimlerin

desteğini aradılar. Kendilerini meşrulaştırmak için, DP'nin demokratik kural, kurum ve ideallerden sapmasına tepki duyan gençlik, üniversite ve basın gibi demokratik değer ve inançlara sahip toplumsal kesim ve kurumların desteğini alma gereği duydular ve bu kesimlerin taleplerine gözlerini kapayamadılar. Bu nedenle MBK kendisinden beklenmeyecek bir şekilde demokratik bir istikameti takip etmek zorunda kaldı. Böylece bir yandan sosyalizme bile açık olduğu tartışılacak olan, 100 yıllık anayasa tarihinin en demokratik metni niteliğindeki 1961 Anayasası ortaya çıkarken, diğer yandan yaklaşık 50 yıl sürecek Milli Güvenlik Kurulu (MGK) gibi demokrasi dışı askerî vesayet kurumu anayasaya eklendi.

MBK, darbe sonrasında kendisi için tehlike gördüğü kesimleri hızla tasfiye etti veya etkisizleştirdi. 3500 civarında subay emekliye sevk edilirken, üniversitelerden "147'likler" olarak anılan, bir kısmı ordunun hemen kışlasına dönmesi gerektiğini savunan öğretim üyeleri tasfiye edildi. Darbecilerin "Bâb-ı Âlî'nin üstünden de geçeceğiz" tehdidi, basına yönelik hesaplaşmaya ve ayar vermeye işaret ederken, 55 Kürt ağasının sürgüne gönderilmesi ve ayrıca işçilerin hak aramalarının engellenip, ücretlerinin sabit tutulması da bu dönemde yaşandı.

Yeni anayasa yapımı gündeme gelince bir kanadı Temsilciler Meclisi bir kanadı MBK olmak üzere Kurucu Meclis oluşturuldu. Siyasal partiler (CHP ve CKMP), gençlik, basın, baro, esnaf, tarım, öğretmen, üniversite, yargı organları, sendikalar, odalar, Eski Muharipler Birliği gibi çeşitli örgütlerden temsilciler alındı. (Ancak, DP'den bir tek temsilci bile olmaması vahim bir hataydı.) Sonunda 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunulan anayasa katılanların %60,4'ü tarafından kabul edildi, ancak bu oran toplam seçmenin yaklaşık %39'una tekabül ediyordu. Toplumun neredeyse yarısı Temsilciler Meclisi'nde "temsil" edilmemişti. Bu nedenle DP'nin devamı sayılan parti ve taban 1961 Anayasası'nı hiçbir zaman sahiplenip, benimseyemedi. Türkiye solunun büyük bir kesimi de elde edilen –anayasa gibi– sonuçlara bakarak 27 Mayıs darbesine sempatiyle yaklaştı.

MBK'nın 27 Mayıs 1960 ile Ekim 1961 arasında çıkardığı mali kanunların büyük çoğunluğu askerlerin durumlarını düzeltmeye yönelikti. Maaşlar benzer seviyedeki sivil bir memura oranla yaklaşık %60 oranında iyileştirildi. Askerler için ilk kez lojman uygulaması, eğitim tesisleri adı altında yaz kampları, ordu kantinleri, orduevleri, Ordu Pazarları (OR-PA), Ordu Kooperatifi (ORKO) gibi avantajlar ve ayrıcalıklar getirildi. En ilginci, Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) aracılığıyla diğer memurlardan farklı emeklilik sonrası avantajlar da elde eden askerî bürokrasinin her bakımdan üstün bir konuma gelmesiydi. Darbe öncesinde halkla iç içe yaşayan subaylar, darbe sonrasında lojmanlarda içe dönük bir alt kültür olarak –getto tarzı– sivillerden ayrı yaşamaya başladılar. OYAK sonradan banka da kurunca, dünyada bankası olan tek ordu Türk ordusu oldu. 1961 Anayasası ordunun hem siyasette (MGK) hem de ticarette (OYAK, ORPA, ORKO) aktif bir rol üstlenmesini mümkün kılmıştı.

İkinci Cumhuriyet: Darbeden darbeye 4 lider 40 yıl (1961-1971)

Darbe sonrasında Kurucu Meclis tarafından hazırlanan yeni anayasada, üye ağırlığı askerde olan MGK ihdas edilerek ordu, anayasal bir aktör haline geldiği gibi, 2000'lerin ilk 10 yılına kadar yaklaşık 50 yıl sürecek ve çok ciddi gerilimlere neden olacak bir –askerî– vesayet başlamış oldu. Öte yandan, 1961 Anayasası Türkiye'nin gördüğü en demokratik ve özgürlükçü anayasaydı. Cumhuriyet döneminin ikinci anayasası olması nedeniyle –Fransa geleneğinden mülhem– yeni dönem –sonradan unutulsa da– *2. Cumhuriyet* olarak adlandırıldı. 1961 Anayasası DP döneminde yürütmenin yasamaya tam hâkimiyeti sorun olduğu için, yasama yürütme karşısında güçlendirildi. Yasamayı güçlendirmek için ikinci meclis olarak Cumhuriyet Senatosu eklendi. Bu yapının yasama sürecini yavaşlattığından yakınılacak, AP lideri Demirel iki kez tek başına hükümeti kuracak güce eriştiği halde "Hükümetim ama iktidar

değilim," diyecekti. Yargı bağımsızlığı, hukuk devleti ilk kez güvenceye alındı. "İnsan haklarına dayalı milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti" tanımı yapıldı ve temel hakların özüne dokunulamayacağı hükme bağlandı. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek Anayasa Mahkemesi, yargı mensuplarını siyasetin müdahalesinden koruyacak Yüksek Hâkimler ve Savcılar Kurulu teşkil edildi. İşçilere grev ve sendika dahil sosyal haklar tanındı. Ekonomide Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu. Yerel yönetimler eskisine göre güçlendirildi. İzin almaksızın dernek kurma, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı geldi. Üniversite ve TRT tarihinde yalnızca 1961-1971 arasındaki 10 yıl gerçek anlamda özerk oldu.

MBK döneminin en vahim uygulamalarından biri DP'nin üst yönetiminin ve bazı asker sivil bürokratların –toplam 592 kişinin– yargılandığı Yassıada duruşmalarıydı. Olağanüstü ve aslında gayrimeşru bir mahkeme olarak kurulan Yüksek Adalet Divanı 15 kişiyi ölüme mahkûm etti, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam cezaları hapis cezasına çevrilmeyerek infaz edildi. Seçimler idamların gölgesinde yapıldı. İnsan haklarına aykırı bu idamlar, DP ve Menderes'in hatalarının tartışılmasına uzun süre ket vurdu.

1961 seçimlerinden sonra *Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB)* adlı cunta, kurulacak sivil hükümetin ordudan intikam alacağı endişesiyle seçime katılan partilere 27 Mayıs'a karşı çıkmamaları, Yassıada mahkûmlarına af getirilmemesi, Ali Fuat Başgil'in cumhurbaşkanlığı adaylığından çekilmesi ve Cemal Gürsel'in tek aday olması, İnönü'nün başbakan olması konularını içeren ve adına da *Çankaya Protokolü* denen bir "mutabakat" metnini siyasal partilere imzalattırdı.

Kapatılan DP'nin siyasal vârisi olduğunu ima eden iki parti ortaya çıktı: Ekrem Alican'ın genel başkanı olduğu Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve genel başkanlığını emekli General Ragıp Gümüşpala'nın yaptığı Adalet Partisi (AP). 15 Ekim 1961'deki seçimlerde AP yaklaşık %35 oyla 158 milletvekili, YTP ise yaklaşık %14 oyla 65 milletvekilliği kazandı. CHP az farkla birinci parti olsa da oy kaybetmişti.

Seçimler tek bir partinin iktidara gelmesine imkân tanımadı, Türkiye koalisyonlarla bu dönemde tanıştı. 1965 seçimlerine dek üçü İnönü başbakanlığında olmak üzere dört koalisyon kuruldu. İlk koalisyon CHP-AP, ikincisi CHP-YTP-CKMP-Bağımsızlar, üçüncüsü CHP-Bağımsızlar tarafından kurulmuş, dördüncüsü ise Ürgüplü başbakanlığında kurulan AP-CKMP-YTP-MP seçim hükümetiydi. İnönü başbakanlığındaki koalisyon hükümetleri normalleşme ve asker sivil arasındaki ilişkinin yumuşaması açısından önemliydi. İnönü'nün üstlendiği kritik rol Talat Aydemir'in liderliğinde 1962 ve 1963'teki gibi darbe girişimlerini bastırmakta da kendini gösterdi.

1960 sonrası yaşanan radikal değişimler ve anayasa, izleyen (1980'e kadar) 20 yıla, ortaya çıkan yeni liderler de (2000 başına kadar) izleyen 40 yıla damgasını vurdu. Siyaset ve siyasal kadrolar ancak bu dört liderin ölümünden sonra yenilenmeye başladı. Liderlerden ilki AP genel başkanı seçilen merkez muhafazakâr/liberal sağın lideri, 2000'e kadar aktif görevde kalan ve ölümüne kadar da etkisini sürdüren Süleyman Demirel'di. İkincisi 27 Mayıs darbesini radyodan duyuran, milliyetçi sağın lideri Alparslan Türkeş 1997'de ölene kadar aktif siyasete devam etti. Üçüncüsü Ortanın Solu, demokratik sol veya sosyal demokrasinin lideri Bülent Ecevit'in siyasal hayatı 2002'ye kadar devam etti 2006'da vefat etti. Dördüncüsü, dinci İslâmcı Sünni sağın ve Milli Görüş'ün lideri Necmettin Erbakan da 2011'de vefatına kadar siyaseti bırakmadı.

1965 seçimlerinde, yükselen AP'nin önünü kesmek için İnönü'nün önerdiği milli bakiye (ulusal artık) sistemi uygulandı. Seçim çevrelerinde değerlendirilemeyen oyların ulusal bir seçim çevresinde birleştirilerek değerlendirildiği bu sistem, küçük partilerin parlamentoda temsilini olanaklı kılıyordu. Bu sistem sayesinde, Türkiye tarihinde ilk kez sosyalist bir parti Türkiye İşçi Partisi (TİP) parlamentoya 14 milletvekili gönderdi. TİP 1961'de bir grup sendikacı ve aydın tarafından kurulmuş ve kısa sürede işçi, köylü ve aydınlar arasında taraftar bulmuştu. Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'dı. TİP'in gördüğü rağbet CHP'yi harekete geçirmişti. İnönü, 1965 seçimlerine

giderken CHP'nin siyasal yelpazedeki yerini –ABD'deki New Deal'dan esinlenerek– "ortanın solu" olarak açıkladı. Bu nedenle AP, "ortanın solu Moskova'nın yolu" sloganını kullandı.

10 Ekim 1965 seçimlerinde Demirel liderliğindeki AP çoğunluğu sağlayarak, CHP'nin 134 milletvekiline mukabil 240 milletvekilliği elde etti. Oy kaybedince iç hesaplaşmaya giden CHP'nin 1966'daki 18. Büyük Kurultayı yol ayrımıdır. Ortanın Solu savunucusu Bülent Ecevit genel sekreter seçildi. Kurultay'dan sonra Turhan Feyzioğlu liderliğindeki bir grup, CHP'den ayrılarak 28 Nisan 1967'de CHP'nin ortanın solunda değil ortanın sağında olması gerektiğini vurgulayarak Güven Partisi'ni (GP) kurdular. İki de din merkezli parti kuruldu. Bunlardan ilki 1966'da kurulan ve Alevilere hitap eden, amblemlerinde Aleviliğin sembollerinden aslan ve etrafında 12 yıldız olan, 1969 seçimlerinde 8 milletvekili çıkartan Birlik Partisi'ydi (sonra Türkiye Birlik Partisi oldu). Diğeri ise Erbakan'ın öncülüğünde MNP olarak partileşecek olan Müstakiller Hareketi'ydi. 1960'ların ikinci yarısında siyasal kutuplaşma tırmandı. "Toprak işleyenin, su kullananın" sloganını kullanan CHP komünizmle suçlandı. Din teması öne çıktı. AP, CHP'yi dinsizlikle, CHP ise AP'yi din istismarı yapmakla suçladı.

12 Ekim 1969'da yapılan seçimlerde AP bir kez daha tek başına iktidara gelebilecek şekilde oyların %47'sini alarak 256 milletvekili çıkardı. CHP 143'te kaldı. Milli bakiyenin iptalinden küçük partiler zarar gördü, örneğin TİP oy oranı neredeyse aynı kalmasına rağmen sadece 2 milletvekili, MHP ise 1 sandalye kazanabildi. Küçük partilerin temsil olanağının gerilemesi, radikal muhalefetin parlamento dışına taşmasına katkıda bulundu. CKMP/MHP'nin paramiliter ülkücü örgütlenmesi de bu dönemde kendini gösterdi ve 1970'ler boyunca sağ-sol çatışmasını aşan katliam ve terörün failleri olacaklardı.

1960'lar ideolojik açıdan siyasal yelpazenin genişlediği, çeşitlendiği ve kristalize olduğu yıllardı. Solda Fikir Kulüpleri, daha sonra Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (DEV-GENÇ), Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), Devrimci İşçi Sendikaları Federasyonu (DİSK) gibi çok etkili örgütler or-

taya çıktı. Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) Kürt gençlik hareketinin çatısıydı. TİP sosyalist devrim-milli demokratik devrim ayrışmasıyla boğuşurken, sosyalist devrim anlayışı içinde de ayrışma derinleşecek, Mehmet Ali Aybar'ın yerine Behice Boran genel başkan seçilecekti.

12 Mart, koalisyonlar, MC'ler ve terör (1971-1980)

Hem 1960 darbesi hem de 1961 Anayasası solda Türkiye'de değişimin daha radikal olabileceği yolundaki inancı arttırmıştı. Darbe söylentileri 1960'ların sonundan itibaren "sol"dan dolaşıma girmiş, "zinde kuvvetler" denen ve ordudan medet uman bir kesim hareketlenmişti. Dönemin Doğan Avcıoğlu ve İlhan Selçuk yönetimindeki ***Yön*** ve ***Devrim*** dergi/gazeteleri, Türkiye'nin siyasal rejimini "cici demokrasi" olarak niteleyerek, sağın hegemonyasını ebedi kılan parlamenter sistemin Türkiye'yi kalkındırmakta yetersiz kalacağını düşünmekteydiler. Bu amaçla planlı bir devletçilik ve kalkınma programı uygulayarak, muhafazakâr gerici unsurları temizleyecek bir "müdahaleyi" gerekli görüyorlardı. ABD ve NATO'ya mesafeli bu kesimin ordu içindeki taraftarlarının 9 Mart 1971'de yapmayı planladığı darbe akim kaldı. Bu sol-"İttihatçı" darbenin "derin devlet" veya Özel Harp Dairesi'nin yani ABD ve NATO yanlısı subayların inisiyatifiyle önlenmesinin ardından, 12 Mart'ta "sağ" bir darbe yapıldı. Ordu hükümete verdiği muhtırayla, siyasetçileri ve hükümeti suçladı, anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzlukların aşılması için anayasanın öngördüğü reformların Atatürkçü bir görüşle ele alınmasını dikte etti. 12 Mart Muhtırası üzerine meclisin açık kalması kaygısıyla hemen istifa eden Süleyman Demirel, "şapkasını aldı gitti" diye eleştirilecekti.

12 Mart darbesinin nedenlerinin başında 1925'ten beri süregelen Kürt hareketi "bölücülük" ve siyasal İslâm "irtica" kırmızı çizgilerinin ihlali vardı. Bu bağlamda TİP, 4. Kongresi'nde "Kürt Halkı" ifadesini kullandığı için, MNP ise "dini siyasete alet ettiği" için Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

1968 Dünya Gençlik Hareketi Türkiye'yi de etkilemiş, ABD

aleyhtarlığı yaygınlaşmış, sol radikal akım silahlanmaya ve sağ paramiliter güçlerin tahrikiyle sokak çatışmasına hazır hale gelmeye başlamıştı. "Şehir gerillası" hareketi ve eylemlerinin başlaması Türkiye'yi sarsmıştı. Gösterilerin yaygınlaştığı bir sırada Demirel, demokratik hakların kullanımını "Yollar yürümekle aşınmaz," diyerek hoş görüyordu. 1968-1971 arasında üniversite işgalleri, boykotlar, fabrika ve toprak işgalleri, ABD elçisinin arabasının yakılması, ABD 6. Filo'suna karşı protestolar yaşanmıştı. 15/16 Haziran 1970'te DİSK'i engellemeye dönük kanun hazırlığına karşı büyük işçi yürüyüşü, işçi sınıfı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Öte yandan SSCB ile yeni bir ekonomik yakınlaşma başlarken, ABD ile ilişkiler kötüleşti. ABD Amerika'ya giren kaçak afyonun %80'inin Türkiye kaynaklı olduğunu iddia ederek Türkiye'den üretimi yasaklamasını istemişti. Hükümetin ekim alanlarını sınırlandırma kararı ABD'yi tatmin etmedi. Sorun 12 Mart darbesi sonrasında kurulan Nihat Erim hükümeti tarafından çözülecek, 30 Haziran 1971 tarihli kararname ile haşhaş ekimi tamamen yasaklanacaktı. Darbenin nedenleri arasında, ABD/NATO karşıtı sol hareketin yükselişinin payı göz ardı edilemez.

Muhtıradan sonra ordunun isteğiyle CHP'li Nihat Erim partisinden istifa ettirilmiş ve hükümeti kurma görevi verilmişti. Erim, parlamentodaki dört partiden 13 bakan ve 14 teknokratla "partiler üstü hükümet" kurdu. Mart 1971-Ekim 1973 arasındaki 2,5 yıllık dönemde iki Erim, birer Ferit Melen ve Naim Talu hükümetlerinin ortalama ömrü yaklaşık 6 aydı.

17 Mayıs 1971'de İsrail başkonsolosunun silahlı mücadeleye başlayan THKP-C tarafından kaçırılması sonrasında, onlarca gazeteci, yazar, öğretim üyesi, sanatçı, avukat, öğrenci ve öğretmenin devlet tarafından bir misilleme olarak tutuklanması tam bir "devlet terörü" görünümü vermişti. Bu arada THKO üyeleri Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan hakkında askerî mahkemenin verdiği idam cezaları parlamento tarafından hemen onaylandı.

Kabul edildiği günden beri sağın eleştirilerine uğramış olan, Türkiye'ye lüks geldiği, "bol geldiği" söylenen 1961 Anayasası

da 12 Mart darbesiyle "daraltıldı." Demirel'in 1965'ten itibaren anayasada yakındığı bütün konular onun istediği gibi değiştirildi. Bir başka deyişle, 12 Mart görünüşte AP'ye verilmiş bir muhtıra olsa da burjuvazinin, AP'nin, Demirel'in ve müesses nizamın istediği anayasa değişiklikleri yapıldı. TRT ve üniversite özerkliği kaldırıldı, Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi tanındı, memurların sendika hakkı kaldırıldı. Temel hak ve özgürlüklerin kullanımına sınır geldi. Gözaltı süresi bir haftadan iki haftaya çıktı. Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulması hükme bağlandı. MGK'da askerin ağırlığını arttıracak düzenlemeler yapıldı. Sıkıyönetim hayatın olağan bir parçası haline bu dönemde geldi.

12 Mart dönemindeki cumhurbaşkanlığı seçiminde –tıpkı 1961'deki Çankaya Protokolü gibi– ordu siyasal gelişmeleri tayin etmek istedi. 12 Mart Muhtırasını veren komutanlardan Faruk Gürler'in cumhurbaşkanı seçilmesi "bekleniyordu." Ancak CHP ve AP'nin karşı duruşuyla bu emrivakinin önüne geçildi, Fahri Korutürk seçildi.

12 Mart CHP tarihinde de bir kırılma noktasıydı. Muhtıradan sonra İnönü, "tarafsız hükümet" kurulmasına katkıda bulunmuştu. Ecevit ise, darbenin kitle desteği gittikçe artan CHP'ye karşı yapıldığını düşünüyor, hatta "Yunanistan'daki askerî cuntanın daha incesi" olarak niteliyordu. Sonunda genel sekreterlikten istifa etti. 1972'de peş peşe yapılan iki olağanüstü kurultay, İnönü'nün "ya ben ya Ecevit" resti üzerine Ecevit'in genel başkan seçilmesiyle sonuçlandı. CHP 1973 seçimlerine "Karaoğlan" lakabıyla anılan Ecevit'in "Ak günlere" sloganıyla girdi. 1973 seçimlerinden CHP birinci parti olarak çıktı, ama hiçbir parti çoğunluk sağlayamadı. Küçük partiler önem kazandı, Erbakan'ın MSP'si amblemindeki anahtar gibi anahtar bir parti oldu. Seçimlerin ardından CHP-MSP koalisyonu kuruldu. CHP, Cumhuriyet karşıtı dinci bir partiye, MSP ise din karşıtı bir partiye meşruiyet sağlamak gibi sert suçlamalara maruz kaldı. Bu koalisyon tarafından 18 Mayıs 1974'te, 12 Mart'ın siyasi tutuklularının çoğunun serbest kalmasını sağlayan Genel Af Kanunu çıkarıldı.

CHP-MSP koalisyonu uzun sürmedi. Kıbrıs'taki faşist EOKA darbesinin yol açtığı trajediye son vermek için başlatılan harekâttan sonra koalisyon bozuldu. Sadi Irmak'ın güvenoyu alamadığı halde, en uzun süre iktidarda kalan "tarafsız" hükümeti sonrasında, "Milliyetçi Cephe" olarak adlandırılan, AP, MSP, MHP ve CGP'den oluşan ilk sağ koalisyon kuruldu. MSP ve MHP ise geniş kadrolaşma olanağı buldular. MC'ler, Soğuk Savaş anti-komünizmiyle vazifeli, kutuplaşmayı ve sokaktaki çatışmayı arttıran hükümetlerdi.

I. MC'nin gölgesindeki 5 Haziran 1977 seçimlerini CHP %41 oy oranı ve 213 milletvekili ile kazandı. Bu CHP tarihinin en yüksek oy oranıydı. Seçimlerden en kârlı çıkan parti, 16 sandalye kazanan MHP'ydi. Hiçbir parti çoğunluk elde edemeyince, Ecevit'in azınlık hükümeti denemesinin ardından AP-MSP-MHP tarafından II. Milliyetçi Cephe kuruldu. Bu hükümet Türkiye tarihinde ilk kez güvensizlik oyu ile düşürülen hükümet oldu. Ecevit, Güneş Motel Olayı olarak anılan ve AP'den istifa eden 11 milletvekilini "transfer" ederek (ve 10'una bakanlık vererek) hükümet kurmayı başardı. Hükümetin kurulması sonrası SSCB ile ilişkilerin NATO ve ABD'de yarattığı tedirginlik tahmin edilebilir. TÜSİAD gazete ilanları ile Ecevit hükümetini düşürmeye çalıştı. 14 Ekim 1979'da 5 ilde yapılan ara seçimleri kaybeden Ecevit istifa edince Demirel, MHP ile MSP'nin dışarıdan desteklemesi nedeniyle örtülü 3. MC denen azınlık hükümetini kurdu. Demirel'in azınlık hükümeti dönemindeki en önemli gelişme 24 Ocak 1980 kararlarıydı. Herhalde Türkiye tarihinin savaş dönemlerinden sonra en ağır ekonomik krizi bu dönemde yaşanmıştı. Yurtdışındaki işçilerin döviz birikimlerini Türkiye'de değerlendirmeleri nedeniyle 1973-1974 petrol krizini atlatabilen Türkiye, 1977-1978'deki petrol krizinden ağır etkilendi. Yüksek enflasyon, yüksek petrol fiyat girdi ve maliyetleri, uzun süreli elektrik kesintileri 1970'lerde sanayileşmeyi geriletti. 1970'lere grev, sendika ve işçi hareketleri damgasını vurmuştu. Grevler hem etkili hem de şenlikli bir hal alıyordu. 1973-1980 arasında 1021 grev yapılmış, 264.832 işçi greve katılmıştı. 24 Ocak kararları, Türkiye'yi dünya kapi-

talist ekonomisine eklemleme projesiydi. Ancak öngörülen istikrar tedbirleri, değişim ve eklemlenme işçi sınıfının haklarını kullandığı bir ortamda değil, otoriter bir rejimde uygulanabilirdi. Nitekim darbe gecikmedi. 24 Ocak kararlarını hayata geçirecek darbe hükümetinin başbakan yardımcısının bu kararların mimarı Turgut Özal olması da rastlantı değildi.

1980 yılının ilkbaharında görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Korutürk'ün yerine bir türlü cumhurbaşkanı seçilmemesi darbe kaygılarını pekiştirdi. CHP ve AP'nin bu konuda da diyalog kurmamasını 12 Eylül darbesi çok iyi değerlendirdi.

1977 seçimleri sonrasında hükümet istikrarsızlığı ile beraber toplumsal karmaşa da artmıştı. Sağ-sol çatışması silahlı kavgaya dönüşmüş, 1978'de Alevilere yönelik önce Malatya'da sonra da Maraş'ta kitlesel büyük katliamlar yapılmıştı. Silahlı şiddet günlük yaşamın bir parçası haline geldi. Aydınlar, gazeteciler, üniversite öğretim üyeleri ve sendikacılar suikasta uğramaya başladı.

12 Eylül cumhuriyeti (1980-2002)

Postalın gölgesinde cilalı siyaset: (1980-1991)

Bayrak Harekâtı kod adıyla yapılan 12 Eylül darbesi Türkiye'nin istikametini radikal bir şekilde değiştirdi. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve dört kuvvet komutanı kendilerine Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adını vererek emir komuta zinciri içinde yönetime el koydular. Darbeyi ilk ABD'nin duyurması şaşırtıcı olmasa gerek. MGK her türlü yürütme, yasama ve yargı yetkisini kendinde topladı. Partilerin ve STK'ların –Kızılay gibi birkaçı hariç– faaliyetleri durduruldu. Parti liderleri, can güvenlikleri gerekçe gösterilerek "gözetim altına" alındılar. Siyaset yasaklandı, hatta bir anlamda kötülüklerin ana kaynağı olarak sunuldu.

Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülend Ulusu başbakanlığında kurulan hükümetin başbakan yardımcısı 24 Ocak kararlarını hazırlayan Turgut Özal'dı. İşçilerin demokratik hak-

larını kullanabildiği bir ortamda uygulanması mümkün olmayan 24 Ocak kararları darbenin baskıcı ortamında hayata geçirildi. Bütün yurtta ilan edilen sıkıyönetim, 19 Temmuz 1987'ye kadar –Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Hakkâri'de ise yıllarca– devam edecekti. Gözaltı süresi 15 günden 30 güne, sonra 90 güne çıkarıldı. Üç yıldan az cezalar için temyiz kaldırdı. Sıkıyönetim Askerî Mahkemeleri kuruldu. "12 Eylül Hukuku" adıyla anılacak olan bu anti-demokratik yasalar ve uygulamalar nedeniyle bu dönemde resmen 650 bin civarında kişi gözaltına alındı. Binlerce idam cezası istendi, 49'u infaz edildi. Yüzlerce kuşkulu ölüm, ayrıca yüzlerce işkencede ölüm gerçekleşti. Bunları protesto etmek için açlık grevlerinde ölenler oldu. Yaklaşık 2 milyona yakın kişi "Güvenlik Soruşturması" adı altında fişlendi, 30 bin kişi işten atıldı. Çıkarılan 1402 sayılı yasa gereğince 9 bin 400 kişi ya atıldı ya sürüldü. Bunların 3.854'i öğretmen, 120'si üniversite öğretim üyesi, 47'si yargıçtı. Yaklaşık 30 bin insan yurtdışına kaçtı, sığınma hakkı istedi. Gazeteler kapatıldı, gazeteciler yargılandı.

Yeni anayasa yapımı için MGK ve Danışma Meclisi'nden oluşan bir Kurucu Meclis oluşturuldu. Danışma Meclisi'nin toplanmasından 1 hafta önce, 16 Ekim 1981'de bütün siyasal partiler temelli kapatıldı. Her bakımdan 1961 Anayasası'na ve 1961-1980 dönemine tepki olarak hazırlanan anayasa taslağının eleştirisi yasaklandı. Yasamayı yavaşlattığı düşünülen senato tarihe karıştı. Yasama ve yargı karşısında yürütme güçlendirildi. Siyasetçilerin bir bölümüne siyaset yasağı getirildi. 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunulan anayasa %92 "evet" oyu aldı. İlk kez bir cumhurbaşkanı yani Kenan Evren de aynı oylamayla cumhurbaşkanı seçilmiş oldu. Kabul oranının kuşku uyandırıcı ve demokrasi açısından moral bozucu yüksekliği, iyimser bakışla, halkın bir an önce sivil yönetime geçiş arzusu olarak yorumlandı.

1980 darbesinde de öncekiler gibi bölücülük ve irtica gibi iki kırmızı çizginin ihlalinin etkisi görülüyordu. Yeni seçim kanunu her iki tehlikeyi bertaraf etmek için ülke ve bölge barajı getirdi. Böylece yok olacağı düşünülen siyasal İslâm tersine 1994

yerel seçimlerinden itibaren belediyelerde, 1995'te koalisyon ortağı olarak, 2002'den itibaren de tek başına iktidara geldi. Kürt hareketi ise 1990'larda siyasal gündemin merkezine oturacağı gibi 2000'li yılların başlıca ve belirleyici siyasal hareketi olacaktı. Anayasanın kabulünden sonra, 24 Nisan 1983'te parti faaliyetleri serbest bırakıldı. Eski liderlerin adı gündeme gelmeye başlayınca, bu kez zorunlu ikamete gönderildiler. Önce askerî yönetimin vârisi olarak nitelenen Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) kuruldu. Onu CHP'nin ılımlı devamı olarak tasarlanan Halkçı Parti (HP) ile Özal'ın liderliğindeki ANAP izledi. Birçok parti, MGK'nın hiçbir gerekçe gösterilmesi gerekmeyen vetoları nedeniyle kurulamadı veya seçime katılamadı. Sonuçta darbe sonrası ilk seçimlere sadece MDP, HP ve ANAP'ın katılmasına izin verildi.

Özal, ANAP'ı, sağın liberal, milliyetçi ve dinci kesimleriyle sosyal demokrasinin bazı unsurlarını (4 eğilimi) birleştirdiğini iddia ederek kurmuştu. Propagandasını profesyonel reklam şirketleri üstlendi ve siyasal reklam bir sektör oldu. Evren'in seçmene açıkça MDP'yi adres göstermesine rağmen, 6 Kasım 1983'teki seçimleri umulmadık bir başarıyla %45,1 oy alan ANAP kazandı. HP %30,5, MDP ise ancak %23,3 oy alabildi. ANAP tek başına hükümeti kurdu. Ancak, bir yıl sonra 1984'te yapılan yerel seçimler, MGK'nın şekillendirdiği icazetli yapay siyasal hayatın sonu oldu. Zira 1983'te parlamentoya giren MDP ve HP silindiler. 1983'te veto edilen CHP halefi SODEP ikinci, AP halefi DYP üçüncü parti oldular. SODEP 1985'te HP ile birleşip Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adını aldı. 1986'da kendisini fesheden MDP'nin milletvekillerinden 21'i DYP'ye geçerek parlamentoda yer almasını sağladılar. SHP'den ayrılan 20 milletvekilinin bir "hülle partisi" vasıtasıyla DSP'ye katılmasıyla, Ecevit'in CHP mirasıyla yolunu ayırarak kurduğu parti de mecliste yerini aldı.

Anayasada yer alan 5 ve 10 yıl süreli siyasi yasakların kaldırılması için 6 Eylül 1987'de halk oylaması yapıldı. ANAP'ın "hayır" propagandası yaptığı oylamadan kıl payı, %50.1 "evet" çıktı. 1980'li yıllar tam anlamıyla bir depolitizasyon yıllarıydı. Her genel ve yerel seçim öncesinde, seçim kanununda iktidardaki ANAP'ın yararına değişiklikler yapıldı. 1984 yılındaki ilk değişiklikle, büyük partilerle TBMM'de temsil edilen partilere bütçeden her yıl ve her seçim öncesinde "devletçe yardım" yapılacağı hükme bağlanıyor, böylece büyük partilerin mali güçleri daha da arttırılmış oluyordu. Özal ikinci genel seçim öncesinde seçim çevreleriyle de oynadı, partisine milletvekili çıkacağını düşündüğü bazı ilçeleri il yaptı. Milletvekili sayısı 400'den 450'ye çıkarıldı. Seçmen yaşı 20'ye indirildi. İlk kez TV'de, TRT'nin her iki kanalında reklam kampanyası serbest bırakıldı. Böylece reklam ajansları savaşı da başlamış oldu.

Yasakların kalkmasından sonra yapılan 29 Kasım 1987 seçimleri, Türkiye tarihinin belki en adaletsiz sonuçlarını verdi. ANAP %36,3 oy aldı ama 292 milletvekili çıkararak mecliste %65'lik bir çoğunluğa sahip oldu. %24,8 oy oranıyla ikinci parti olan SHP 99 milletvekilinde, %19,1 oy alan DYP 59 milletvekilinde kaldı. %20'ye yakın oy parlamentoya yansımamıştı. Demirel siyasi haklarını almadan önce basında "bir bilen" olarak zikredilirdi. Ecevit'in DSP'siyle sol oyları bölmesi, Ecevit'in "bir bölen" olarak anılmasına neden oldu.

Darbe sonrası İkinci TBMM'nin farkı, Evren'in cumhurbaşkanı sıfatıyla açış konuşması sırasında ayağa kalkmayanların, alkışlamayanların veya salonu terk edenlerin olmasıydı. Asker sivil ilişkilerinde küçük kıpırdanma, Özal'ın 1987'de TSK gelenekleri dışına çıkarak genelkurmay başkanlığına kendi adayı Necip Torumtay'ı ataması oldu.

Bu dönemde Özal'ın eşi ile ilgili çıkan haberler, çocuklarının "sosyetik" yaşamları ve annesinin Süleymaniye Camii'nin bahçesine gömülmesi, "hanedan" eleştirilerini beraberinde getirdi. Parti içinde de gerginlikler artarken, Özal cumhurbaşkanlığını 3. turda alarak 1960 darbesinden beri ilk sivil cumhurbaşkanı oldu. Özal parti başkanlığına ve başbakanlığa "düşük profilli" sayılan Yıldırım Akbulut'u getirdi; ekonomi, dış politika ve güvenlik konularına doğrudan müdahale etti. Türkiye fiili bir başkanlık/yarı başkanlık sistemine girdi. ANAP'ın İstanbul il başkanlığına eşi Semra Özal'ın aday olmasının yol açtığı

bölünme sonucu ANAP genel başkanlığına da Özal'ın isteği dışında Mesut Yılmaz seçildi. Solda ise TİP ve TKP'nin birleşmesiyle oluşan Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) (1990) ve Sadun Aren'in başkanı olduğu Sosyalist Birlik Partisi (SBP) (1991), Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldılar.

1982 Anayasası'yla ilk ve orta öğrenimde din kültürü ve ahlâk dersinin zorunlu hale gelmesi, Türkiye'nin yurtdışındaki dinî personel maaşının Suudi Arabistan menşeli Rabıta adlı şeriatçı bir örgüt tarafından ödenmesi ve dinci örgütlenmelere göz yumulması çok tartışıldı. İslâm'ın bu "kullanımı", PKK'yı da din silahıyla denetim altına alma niyetine dayalıydı. Başörtüsü siyasal bir sorun haline gelirken, 1990'lar boyunca Muammer Aksoy, Bahriye Üçok, Uğur Mumcu, Turan Dursun ve Çetin Emeç gibi laisist aydınların öldürülmesi açık bir mesajdı. 37 aydının yakılarak öldürüldüğü Sivas Katliamı (2 Temmuz 1993) hatırlanmalı.

Siyasal İslâm, Kürtçülük, Türkçülük, post-modern darbe (1991-2002)

1980 darbesi kendisini irtica ve bölücülük tehdidini bertaraf etme misyonuyla meşrulaştırırken, Kürt ve siyasal İslâm sorunlarında iki ayrı yön tuttu. Birincisi ehlileştirilmiş ve devlet denetimindeki evcil İslâm'ın teşvik edilmesi, ikincisi her ne pahasına olursa olsun bir güvenlik sorunu görülen Kürt kimliğinin bastırılması. Bu baskı pratiğinde gün yüzüne çıkan ve affedilmesi asla mümkün olmayan vakalar arasında, darbe döneminde Diyarbakır Cezaevi'ndeki ağır işkenceler ve bir komutanın köylülere dışkı yedirmesi vardır. Yerel düğünlerde bile jandarma takibatı nedeniyle Kürtçe veya Arapça şarkı söylenemeyişi, mahkemelerde Kürtçeden başka dil bilmeyenlerin "anlaşılmayan bir dilde konuştuğu" şeklinde kayıtlara geçirilmesi, PKK ile mücadele için II. Abdülhamid dönemindeki Hamidiye Alaylarını anımsatan Köy Koruculuğu sisteminin getirilmesi Kürt sorununda gerilimi artırdı. 1984'te Eruh ve Şemdinli'de bir baskınla kendini duyuran PKK'nın gerilla savaşına başlamasıyla sorun yeni bir

boyut kazandı. Kürt sorunu siyasal değil, bir asayiş ve güvenlik sorunu olarak algılandığı için orduya terk edildi. Bir grup Kürt siyasetçi, sorunu meşru bir zemin olan TBMM'de çözmek için 1989'da Halkın Emek Partisi (HEP) adında legal bir parti kurdu, ama parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. 1991'de Terörle Mücadele Kanunu'yla iki kırmızı çizgiyi simgeleyen, Ceza Kanunu'nun laiklik karşıtlığı ve komünizm propagandasını yasaklayan 140. 141. 142. ve 163. maddeleri kaldırılırken, "bölücü propaganda" diye bir suç ihdas edilerek Kürt siyaseti için yeni bir düşünce suçu icat edilmiş oldu. 1990'lı yıllara "faili meçhul" denilen cinayetler damgasını vuracak, "Cumartesi Anneleri" cenazeleri bile bulunamayan çocukları için her cumartesi Galatasaray Meydanı'nda buluşacaktı.

SHP ve lideri Erdal İnönü, Kürt sorununu TBMM'de çözmek için, büyük bir risk alarak seçimlerde HEP ile ittifak yaptı. Ancak HEP kökenli milletvekillerinin ant içme sırasında Kürtçe konuşmaları, "barış"tan söz etmeleri TBMM'yi karıştırdığı gibi kamuoyunda tepkiye yol açtı ve 9 milletvekili yıllarca hapis yattı.

Seçimler öncesinde TRT dışında ilk özel –kaçak– kanalı Cumhurbaşkanı Özal'ın oğlu Ahmet Özal ve Cem Uzan birlikte kurarak ANAP'ı destekleyen yayın yaptı. 1991 seçimlerinin başlıca özelliği ittifaklar seçimi olmasıydı. %10 barajını aşmaya dönük sağda ve solda iki ittifak kuruldu. Soldaki SHP çatısı altında HEP'le yapılan ittifak, sağdaki ise kamuoyunda "Kutsal İttifak" olarak adlandırılan, Refah Partisi'nin çatısı altında Islahatçı Demokrasi Partisi ve Milliyetçi Çalışma Partisi'ni bir araya getiren ittifaktı. Seçimin asıl galibi bu ittifak oldu. 20 Ekim 1991'de yapılan seçimlerde DYP %27 oyla birinci parti oldu. ANAP %24 oyla ikinci, SHP %20,8 oyla üçüncü sırada yer aldı. RP %16,9, DSP %10,8 oy aldılar. Demirel 1964'te başladığı siyasi kariyerinde 7. kez başbakanlığa geliyordu.

Merkez sağ ve soldaki DYP ile SHP'nin koalisyon kurması geçici de olsa bir rahatlama hissi yarattı. İki parti hazırladıkları "demokratikleşme paketi" ile 12 Eylül Hukuku'nun gözden geçirilmesine karar vermişlerdi. İşkence önlenecek, olağanüstü hal yeniden düzenlenecek, üniversite özerkliği ele alınacak,

sendikal haklar ILO standartlarına getirilecekti. Darbe sonrasında temelli kapatılan partiler 1992'de anayasanın geçici maddesi yürürlükten kalkınca yeniden açıldı. Bu imkânı yalnızca MHP ve CHP kullandı.

Bu süreçte II. Cumhuriyet adı da verilen Cumhuriyet'in demokratikleşmesi meselesi tartışılmaya başladı. 17 Nisan 1993'te Özal'ın beklenmedik ölümü siyaset dengelerini değiştirdi. Demirel, Özal'ın yerine cumhurbaşkanı seçildi. DYP genel başkanlığına Tansu Çiller seçilirken, Erdal İnönü SHP başkanlığını bırakıyor, yerine Murat Karayalçın seçiliyordu. Yine DYP-SHP koalisyonu olan 50. Hükümetin başbakanı, ilk kez bir kadın oldu. 1994'te Türkiye tarihinin en derin ekonomik krizlerinden biri yaşandı. 1995 seçimlerine derin ekonomik kriz, tırmanan şiddet ve RP'nin 1. olduğu 1994 yerel seçimlerinden beri yükselen siyasal İslâm tartışmaları ile girildi. Merkez sağda ANAP ve DYP geriliyor, milliyetçi MHP ve dinci RP yükseliyordu. RP, yükselişini 1991 seçimlerinde hissettirmiş, 1994 yerel seçimlerinde ise Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyelerini kazanmıştı. RP Erbakan'ın başkanlığında "Adil Düzen" sloganıyla özellikle yoksullara yönelik faaliyetinin meyvelerini almakta gecikmedi.

24 Aralık 1995'teki genel seçimlerin galibi %21,4 oyla RP oldu. Merkez sağda liderlik için seçime giren ANAP %19,6, DYP %19,2 oranında kaldılar. DSP %14,6 oy alırken CHP %10,7 oyla barajı zor geçebildi. Seçimler sonrasında merkez sağ ve RP arasında, yolsuzlukları örten pazarlıklara dayalı koalisyonlar gündeme geldi. RP-DYP (Refahyol) koalisyonu sırasında başbakanlık konutunda tarikatlara yemek verilmesi, laiklik aleyhine ajitatif nutuklar gibi provokatif hadiseler, ordu ve kamuoyunda laiklikle ilgili tepkilere neden oldu.

Tam o sıralarda 3 Kasım 1996'da Susurluk'ta yaşanan bir trafik kazası, siyaset, mafya ve derin devlet ilişkilerinin ortalığa saçılmasına neden oldu. Bir sivil inisiyatif, "sürekli aydınlık için bir dakika karanlık" adıyla, vatandaşların her akşam saat sekizde evlerinin ışıklarını yakıp söndürerek katıldığı bir protesto eylemi başlattı. Erbakan hükümeti Susurluk skandalının üzerine gitmek yerine bu protestoyu kendi üzerine alındı, Adalet Bakanı Şevket Kazan "mum söndü oynuyorlar" diyerek nefret söylemiyle yorumladı.

28 Şubat 1997'deki MGK toplantısında askerler, Başbakan Erbakan'a, "laiklik karşıtı eylemler"le ilgili muhtıra verdiler. İmam Hatip okullarının orta kısımlarının kapanması anlamına gelecek 8 yıllık zorunlu temel eğitimin yürürlüğe konması, hükümetin RP kanadını köşeye sıkıştırdı. "Post-modern darbe" olarak da nitelendirilen 28 Şubat sürecinin en alevli başlıklarından biri üniversitelerde başörtülü öğrencilerin öğrenim hakkının engellenmesi oldu. İstanbul Üniversitesi'nde başörtülü kadınların başını açması için "ikna odaları" kuruldu. Ordu demokrasiye "balans ayarı" verdiği ve 28 Şubat'ın "bin yıl süreceği" iddiasındaydı. Erbakan sonunda dayanamayarak istifa etti, hükümeti kurma görevinin koalisyon protokolü gereği Tansu Çiller'e verilmesi beklenirken, Demirel "Çankaya noteri değilim," diyerek görevi Mesut Yılmaz'a verdi. Ardından RP "laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

Mesut Yılmaz'ın kurduğu merkez sağ-sol koalisyonu gensoru ile düşürülünce, DSP lideri Ecevit'in başbakanlığında bir seçim hükümeti çözümü bulundu. Bu dönemde PKK lideri Öcalan'ın yakalanarak Türkiye'ye getirilmesi, milliyetçiliğin iyice kabarmasına yol açtı. Bundan en çok DSP ve Türkeş'in ölümünden sonra örgütçülüğüyle dikkat çeken Devlet Bahçeli'nin liderliğindeki MHP yararlandı.

18 Nisan 1999'da yapılan genel seçimlerde DSP %22,2 ile birinci parti, MHP %18 ile ikinci parti oldu. RP'nin yerine geçen Fazilet Partisi (FP) %15,4 ile üçüncü parti olmuştu. Merkez sağ partiler hızla geriliyordu (ANAP %13,2, DYP %12). Asıl sürpriz Cumhuriyet'le yaşıt olan CHP'nin tarihinde ilk kez %8,7'yle TBMM dışında kalmasıydı. Seçimler sonrasında MHP-DSP-ANAP koalisyonu kuruldu.

Ecevit'in başbakanlığındaki MHP-DSP-ANAP hükümetinin "büyük olayı", MGK toplantısında Cumhurbaşkanı Sezer'in Başbakan Ecevit'e "anayasa kitapçığı fırlatma krizi" adıyla sim-

gelenen gerilimin kırılgan ekonomiyi dağıtmasıyla her bakımdan derin bir ekonomik kriz yaşanmaya başlanmasıydı. Bu kriz, neoliberal rejimin derinlemesine nüfuzuna vesile olması bakımından Türkiye tarihinde bir dönüm noktası oldu. Birçok banka battı, siyaset dünyası yeniden şekillendi. 2002'de FP'de geleneksel kurucu kadro ile "Yenilikçiler" arasındaki ayrışmanın sonucunda ikincilerin ayrılıp Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kurması, asıl önemli gelişme oldu.

AKP cumhuriyeti

"Demokrat" AKP (2002-2007)

3 Kasım 2002'de yapılan seçimlerde halk ekonomik krizin faturasını DSP-MHP-ANAP koalisyonuna çıkarıp onları meclis dışında bırakarak cezalandırdı. 2002 seçimlerinden sonra merkez sağ tam anlamıyla dağıldı. AKP'nin seçimlerde %34 oyla milletvekilliklerinin yaklaşık %66'sını kazanarak birinci olması da daha önce dışında kaldığı TBMM'ye 3.5 yılın ardından yalnızca CHP'nin %19 oy ve 178 milletvekiliyle girmesi ve iki partili bir meclis olması da sürprizdi. İlk AKP hükümetini Abdullah Gül kurdu. Ancak Mart 2003 başında, adaylık başvurusu YSK tarafından reddedilmiş olan Recep Tayyip Erdoğan'ın milletvekili olmasının yolu yasada yapılan değişiklikle açılınca Erdoğan okuduğu bir şiirden ötürü hapse girdiği Siirt'ten seçildi ve 14 Mart'ta başbakanlığı "devraldı."

AKP hükümetinin ilk büyük hamlesi Kamu Yönetimi Reformu oldu. 15 Temmuz 2004'te TBMM'de kabul edilen bu yasa, Cumhurbaşkanı Sezer tarafından ulus-devlet, üniter devlet ve idarenin bütünlüğü ve laiklik ilkesine aykırılık... gibi gerekçelerle veto edildi. Dolaylı olarak siyasal İslâm ve Kürt meselesine yönelik örtük çözümler içeren bu yasa, müesses nizamla AKP'yi kurumsal olarak ilk kez karşı karşıya getirdi. AKP 2002-2007 ilk iktidar döneminde liberal, demokrat, ulusalcı, Alevi, Kürt, gayrimüslim, LGBT+'lar dahil toplumun geniş kesimleriyle işbirliği yaparak bu engeli aşmaya çalışıyordu.

AKP ile Gülen Cemaati arasındaki ilişkiler de bu dönemde güçlendi. Cemaatin yargı, emniyet ve idaredeki kadrolaşmasına göz yumuldu. Bu dönemde başörtüsü sembolik bir çatışma alanı haline geldi. Çankaya Köşkü ve TBMM'de düzenlenen resepsiyonlar bu sembolik çatışmanın mekânına dönüştü. Kamuda başörtüsü takma serbestisine karşı tutum alan *Cumhuriyet* gazetesine bomba atıldı, 17 Mayıs 2006'da Danıştay'a düzenlenen silahlı saldırıda bir hâkim hayatını kaybetti.

AKP'li, yani siyasal İslâm geleneğinden gelen bir cumhurbaşkanı seçilme ihtimalinin kesinleşmesi, muhalefetin yanı sıra ordu, bürokrasi ve yargı başta olmak üzere müesses nizamda ciddi bir rahatsızlık uyandırmıştı. Bu tepki Cumhuriyet Mitingleri'nde gösterildi. *Cumhuriyet* gazetesinde Yargıtay eski başsavcısının, zorlama hukuki bir yorumla, cumhurbaşkanı seçilebilmesi için ilk oylamada toplantı yeter sayısının en az 367 olması gerektiğini, bu sayıya ulaşılamamasının TBMM'nin feshine ve erken seçime gidilmesine yol açacağını yazması, 27 Nisan'da Abdullah Gül'ün 357 oyla seçildiği cumhurbaşkanlığı seçiminin iptal edileceğinin çok önceden verilen işareti gibiydi. Seçimlerin yapıldığı gün Genelkurmay Başkanı Büyükanıt'ın daha önce ifade ettiği Cumhuriyet'in temel değerlerine "sözde değil özde bağlı" olmak ilkesini de içeren bir uyarı/muhtıra metni Genelkurmay Başkanlığı internet sitesine konmuş ve Türkiye e-muhtıra ile tanışmıştı. CHP'nin başvurusuyla AYM toplantı yeter sayısının oluşmadığına hükmedince seçim iptal oldu ve erken seçime gidildi. 22 Temmuz 2007'deki seçimde AKP'nin oy oranı %45,6'ya çıktı. %20,9 oy alan CHP'nin yanı sıra MHP %14,3'le meclise döndü. Kürt siyasetinin partisi DTP'nin desteklediği *Bin Umut* adaylarının 22 sandalye kazanması da önemliydi.

Askerî ve adli vesayet ile mücadele (2007-2011)

AKP'nin zaferiyle sonuçlanan genel seçimlerden sonra 28 Ağustos 2007'de MHP'nin de desteğiyle Gül 11. cumhurbaşkanı olarak seçildi. 16 ay süren cumhurbaşkanlığı krizinin ardın-

dan AKP, cumhurbaşkanının 5 yıl için en fazla iki defa seçilmesi, milletvekili seçimlerinin de 4 yılda bir yapılmasını öneren bir anayasa teklifi getirdi. 21 Ekim'de yapılan referandumda bu teklif %69 "evet" oyuyla kabul edildi.

AKP ikinci döneminde yine Gülen Cemaati'nin desteğiyle varlığı için tehdit gördüğü ordu ve yargıyı kurumsal olarak dönüştürerek uzun vadede tehdit olmaktan çıkararak nihayetinde siyasal iktidara tâbi kılmak için harekete geçti. Tam bu sırada, 14 Mart'ta Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı "Laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" gerekçesi ile AKP için kapatma davası açtı. Gülen'in tam desteğini alan AKP buna, askerî vesayete yönelik Ergenekon Davası iddianamesi ile cevap verdi. Ergenekon iddianamesinin mahkeme tarafından kabul edilmesinden 5 gün sonra, AYM 5'e karşı 6 oyla AKP'nin kapatılmamasına, ancak hazine yardımının yarıya düşürülmesine karar verdi. Ergenekon Davası etrafındaki önemli hamlelerden biri, "İrtica ile Mücadele Eylem Planı" olarak tanıtılan, orduda andıç olarak kullanılan bir belgenin yayınlanmasıydı. Bu belgede Genelkurmay'da "irtica ile mücadele birimi" oluşturulduğu iddia ediliyordu. Bu davanın açıldığı sırada AKP, 27 Haziran 2009'daki bir kanun değişikliğiyle Türkiye tarihinde ilk defa askerlerin kendi içinde darbe girişimi, cunta veya hükümete karşı eylem planları yapmaları gibi suçlarda yetkiyi sivil yargıya verdi. Bu kanuna dayanarak Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ bir süre sonra sivil mahkemeye gönderilecekti.

Askere meydan okuyan yeni ve kritik bir başka adım, 19 Haziran 2010'da açılan Balyoz Davası idi. Bu davada, 2003'te 1. Ordu Karargâhı'nda düzenlenen toplantıda bir askerî darbe planı hazırlandığı iddia ediliyordu. Yüzlerce sanığa ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası verilen bu davalar, "askerî vesayet" suçlaması altında, darbeci eğilimlere uzak olanlar da dahil, birçok muhalifin bertaraf edilmesinin "fırsatını" teşkil etti.

Türkiye'nin izleyen yıllara damgasını vuran dönüm noktası kabul edilebilecek olayı, "Kürt Açılımı" veya "Çözüm Süreci" idi. MİT'in PKK ve Öcalan'la gayriresmî görüşmelerinde, PKK'nın silah bırakması müzakere edildi. Bu arada Kürt

kimliği daha önce olmadığı kadar açık bir şekilde kabul edildi. AKP'nin "Kürt Açılımı"na paralel olarak Alevilerle, gayrimüslimlerle, bazı sol gruplarla –Nazım Hikmet'e yeniden Türk vatandaşlığı verilmesi, 1 Mayıs'ın "Emek ve Dayanışma Günü" olarak resmî tatil yapılıp 32 yıl sonra Taksim'in kutlamaya açılması gibi– diyalog arayışı dikkat çeker.

AYM'ye bireysel başvuru hakkı gibi demokratik adımların yanında, "askerî vesayeti ortadan kaldırma" hedefiyle ileri sürülen, ancak yürütmenin yasama üzerindeki vesayetini tahkim edeceği görülecek olan düzenlemeler içeren bir anayasa değişikliği paketi, 12 Eylül 2010'da yapılan referandumda %58 "evet" oyuyla kabul edildi. Referandum AKP'nin hem "Yetmez, Ama Evet!" desteği veren demokrat, liberal, sol güçlerle son ittifakı oldu hem de Gülen Cemaati ile arasındaki işbirliğinin kırılma noktası.

12 Haziran 2011'de yapılan seçimlerde AKP %49,8 gibi yüksek bir oya ulaştı. CHP %25,9, MHP %13, Bağımsızlar %6,6 aldılar.

Kürt Açılımı - Gezi, 17-25 Aralık ve cumhurbaşkanını halkın seçmesi (2011-2015)

Üçüncü iktidar döneminde AKP hükümetinin müzakereleri yoğunlaştırdığı Öcalan, PKK'ya sınır ötesine çekilme çağrısında bulundu. Erdoğan bu müzakereleri, "Biz her türlü milliyetçiliği ayaklar altına almış bir iktidarız," diyecek kadar sahiplendi. Bu "Çözüm Süreci"nin bir parçası olarak "kamuoyunu ikna" amacıyla bir "Akil İnsanlar Komisyonu" oluşturuldu, Diyarbakır'da Erdoğan, Türkiye'de yıllarca yasaklı olan Kürt ozan Şivan Perwer ve Mesud Barzani'nin bir araya geldiği miting yapıldı. Bu girişimler, 16 Temmuz 2014'te *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve "Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun" ile meşrulaştı.

Bu arada ordudaki tasfiyeler derinleşirken, muhalif medyaya yönelik baskı ağırlaştı.

28 Şubat 2012'de MİT Müsteşarı Hakan Fidan'ın savcılık tarafından ifadeye çağrılması, AKP ile Gülen Cemaati arasında-

ki kopuşun ilk güçlü alametiydi. 2013 yazına, Gezi protestoları damgasını vurdu. Gezi olayları AKP hükümetinin Taksim'e Topçu Kışlası adı altında AVM ve cami yapmak istemesine itirazlarla ve Taksim'de 1 Mayıs kutlamalarını yasaklamasıyla başlamıştı. Yayalaştırma için ağaçların sökülmesini protestoyla başlayan eylemler kısa sürede olağanüstü büyüdü ve bütün ülkeye yayıldı. Tepkinin başlıkları eğitim, kürtaj, üç çocuk, alkol tüketimi, kentsel ve kırsal alanların yağması, sanat, ana akım medyanın topyekûn kontrolü gibi birçok alanda yaşam tarzına yönelik baskılardı. AKP milyonların katıldığı bu protestoları, "Türkiye'nin yükselişini kıskanan iç ve dış mihrakların iktidarı devirmeye dönük komplosu" olarak "açıkladı." Protestocuları "çapulcu" diyerek karalayan Erdoğan'ın "yüzde 50'yi evde zor tutuyorum" sözü kutuplaşmayı daha da arttırdı. Türkiye genelinde yaklaşık 3 ay süren olaylarda 10 kişi hayatını kaybetti, binlerce kişi yaralandı, binlercesi tutuklandı. Gezi protestolarının bitmesinden 6 yıl sonra, 4 Mart 2019'da 16 kişi hakkında hükümeti yıkmaya kalkışma suçlamasıyla dava açıldı. Bu davada Osman Kavala, Türkiye tarihinin en uzun süreli tutuklu sanığı oldu.

AKP-Cemaat kavgası, Cemaat'in önemli bir örgütlenme mecrası olan dershanelerin kapatılmasıyla sertleşti. Cemaat güdümündeki savcıların 17 ve 25 Aralık 2013'te "rüşvet, görevin kötüye kullanımı, kara para aklama, altın kaçakçılığı, kaçakçılık ve ihalelere fesat karıştırma" gibi suçlamalarla hükümet üyelerinin yakınlarına yönelik büyük bir operasyon başlatmasıyla kavga en üst düzeye çıktı. Hükümet bu operasyona emniyet ve yargıda kapsamlı tasfiyelerle karşılık verdi. Cemaatin lideri Gülen hakkında yakalama kararı çıkarıldı.

10 Ağustos 2014'te ilk kez cumhurbaşkanı halkoyuyla seçildi. AKP'nin adayı R. Tayyip Erdoğan, CHP-MHP adayı Ekmeleddin İhsanoğlu ve HDP adayı Selahattin Demirtaş'ın yarıştığı seçimleri, Erdoğan %51,8 ile kazandı.

28 Şubat 2015'te Dolmabahçe Mutabakatı adı altında 10 maddelik bir çözüm anlaşması ilan edilmiş, PKK'ya silah bırakma çağrısı yapılmıştı. Ancak kısa süre içinde Erdoğan'ın "Ne Kürt sorunu, artık böyle bir şey yok!" çıkışıyla, masa devrildi. Kürt siyasetini temsil eden partiler geleneğinin, "Türkiye partisi" olma iddiasını taşıyan yeni partisi Halkların Demokratik Partisi (HDP) lideri Selahattin Demirtaş'ın "Seni Başkan Yaptırmayacağız" sözü (Erdoğan, fiilen başkanlık sistemini getirecek bir çoğunluğu hedefliyordu), ayrışmayı belirginleştirdi. 2015 Haziran seçimi sürecinde, Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt siyasi antitesi oluşumu, Türkiye'de müesses nizam nezdinde kritik bir sorun haline geldi. 7 Ekim 2014'te hükümetin Kobani'nin IŞİD tarafından ele geçirilmesine (ki gerçekleşmedi) müzahir bir tutum almasına yönelik başta Diyarbakır olmak üzere büyük protestolar olmuş, 42 kişi hayatını kaybetmişti. Çözüm Süreci'nin bitmesinin ardından, Ağustos 2015-Mart 2016 arasında Kürt illerinde yaşanan şiddetli protestolar, "Hendek Operasyonları" diye tabir edilen bir harekâtla olağanüstü kıyıcı bir şekilde bastırıldı. 22 ilçede ilan edilen sokağa çıkma yasağından 1,5 milyona yakın insan etkilendi. Çatışmalarda 400'den fazla sivil öldü, binlerce kişi yaralandı, 355 bin kişi yerlerini terk etmek zorunda kaldı.

Çifte seçimler ve darbe girişimi - otoriterleşme (2015-2018)

7 Haziran 2015 seçimlerinde %40,9 oy alan AKP iktidara geldiğinden beri ilk kez hükümet kurma çoğunluğunu yitirdi. CHP %25, HDP %13, MHP %16 oy aldı. AKP lideri Ahmet Davutoğlu'nun yürüttüğü "istikşafi görüşmeler" adıyla siyasal literatüre giren koalisyon görüşmeleri yeniden seçime gitme maksadıyla bilerek sürüncemeye bırakılmıştı. Bu seçim süreci, "terör" kaygısını kabartan "olaylarla" geçti. Kürt hareketi ve sol hareketin toplantılarında bombalar patladı, Suruç'ta 34 insan, Ankara'daki barış mitinginde 103 insan öldü. Az evvel değindiğimiz "Hendek operasyonları" başladı ve AKP-MHP fiili ittifakının oluştuğu görüldü. 1 Kasım'da yapılan seçimlerde AKP %49.3 oyla yeniden tek başına iktidar oldu. CHP %25,6, MHP %12, HDP %10,6 oy aldı. Erdoğan anayasanın da verdiği yetkiyle fiili başkanlığa yönelirken, 22 Mayıs 2016'da buna razı gelmeyen Ahmet Davutoğlu parti ve hükümet başkanlığın-

dan istifa etti(rildi), Özal dönemindeki Yıldırım Akbulut profilini hatırlatan Binali Yıldırım başbakan oldu. Ancak Erdoğan'a bu da yetmeyecekti.

"Fethullahçı Terör Örgütü" (FETÖ) olarak tanımlanan Cemaat'in dahliyle 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişimi, yeni bir dönüm noktası oldu. Bu olay hem örgütsel yapısı hem meydana geliş şekli hem de sonuçları itibarıyla hâlâ soru işaretleri içermektedir. Darbe girişimi halkın ve bütün siyasal partilerin tepkisiyle karşılaşarak başarısızlıkla sonuçlandı. Dört gün sonra, üç aylık Olağanüstü Hal ilan edildi. Üç ayda bir defalarca uzatılacak olan OHAL, bir tür modern Takrir-i Sükûn Kanunu (1925) gibiydi. Bu icraat, adeta "20 Temmuz AKP karşı darbesine" dönüştü. İktidar bloğunun karşısında yer alan bütün muhalifler, tamamen idari bir tasarrufla, Kanun Hükmünde Kararnameler vasıtasıyla tasfiye edildiler. İktidar yanlısı medyada, KHK'larla kamudan ihraç edilenlerin "medeni ölü" haline getirileceği söylendi. Ayrıca HDP'li birçok politikacının yanı sıra eşbaşkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ tutuklandılar, ağır cezalara çarptırıldılar.

11 Şubat 2017'de referanduma sunulan anayasa değişikliği, %51,4 "evet" oyu ile kabul edildi. AGİT, referandumun eşit şartlar altında yapılmadığını, YSK'nın şeffaf davranmadığını ve İnsan Hakları İzleme Örgütü de referandumun siyasal baskı altında yapıldığını açıkladı. Bu referandumla kabul edilen "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi", adeta ve yalnızca Erdoğan'ın kişisel iktidarını tahkim ve tatmin için icat edilmiş bir idare sistemiydi. Özellikle 15 Temmuz "musibeti", bir siyasi fırsata çevrilerek, yasama ve yargının fiilen yürütmeye bağlı olduğu bir yapı kurulmuştu.

CB hükümet sistemi, ittifaklar, yerel seçim hezimeti, pandemi (2018-2023)

Referandumda kurulan "yeni sistem" çerçevesinde ilk seçim 24 Haziran 2018'de yapıldı. AKP ve MHP'nin kurduğu Cumhur İttifakı'nın karşısında, CHP öncülüğünde İYİ Parti, Saadet Partisi ve Demokrat Parti'den oluşan Millet İttifakı yer aldı. Erdoğan %52,4'le seçilirken, CHP adayı Muharrem İnce %30,8, hapisteki Selahattin Demirtaş %8,3, İYİP lideri Meral Akşener %7,4 oy aldı. Milletvekili seçimlerinde ise AKP %42,6, CHP %22,7, HDP %11,7, MHP %11,1, İYİP %10 oranına ulaştılar.

31 Mart 2019'da mahalli idare seçimleri, siyasi gidişte bir başka dönüm noktası oldu. Gerçi Millet İttifakı %37,6'da kaldı fakat daha önce AKP'de olan Ankara, İstanbul büyükşehir belediye başkanlıklarını CHP adayları kazandı. İstanbul seçiminde AKP'nin usulsüzlük iddiasıyla sonuçlara itiraz etmesi üzerine yenilenmesine karar verilen seçimi CHP adayı Ekrem İmamoğlu'nun farkı 13 binden, 800 binin üstüne çıkararak kazanması, bu yerel seçimin psikolojik etkisini artırdı. Bu yerel seçimler sonrası, HDP'li seçilmiş belediye başkanlarının büyük kısmı –2016'da da yapıldığı gibi– görevden alınarak yerlerine "kayyum" atandı. AKP içinde de hoşnutsuzluklar kendini duyurdu; ayrılanlardan Ahmet Davutoğlu 2019 sonlarında Gelecek Partisi'ni, Ali Babacan 2020 Mart'ında Demokrasi ve Atılım Partisi'ni (DEVA) kurdular. Covid-19 salgını ve son olarak deprem döneme siyasal olarak da damga vurdu.

AKP müesses nizama savaş açma iddiasıyla gelmişti; geldiği noktada müesses nizamın kendisi, mücessem hali oldu. İşbirliği yaptığı bütün kesimleri zaman içinde dışladı, uzaklaştırdı ve kriminalize etti. Daha önce mücadele ettikleriyle ise ortaklık kurdu. Boyun eğmeyen muhalefet, "dış mihrak, ABD veya İngiliz Çocuğu, terörist" gibi nitelemelerle susturuldu, dışlandı hatta özgürlüğünden yoksun bırakıldı. İktidar, OHAL, RTÜK, emniyet güçleri ve yargı üzerinden makbul gördüğü hayat tarzını dayatır hale geldi. Ancak bütün çabalarına ve devletin bütün maddi olanaklarını sarf ve seferber etmesine rağmen, "kültürel iktidarını" inşa edemediğini, bizzat ikrar etmekteydi. Partisi defalarca kapatılmış (MNP, MSP, RP ve FP) bir siyasal gelenekten geldiği ve parti kapatmalara şiddetle karşı çıktığı halde, parti kapatmaktan medet umar hale geldi. Kürt sorunu için cesaretle Çözüm Süreci'ni başlatan partiyken, sorunu inkâr eden ve sadece bir güvenlik meselesine indirgeyen partiye dönüştü. Kadı-

na yönelik şiddete karşı etkili bir düzenleme olan İstanbul Sözleşmesi'nin ilk imzacısı olmakla gururlanırken, 20 Mart 2020'de bu sözleşmeyi Cumhurbaşkanlığı Kararı'yla feshetti. AKP'nin serencamı, biçimini veremediği kabın şeklini alması oldu.

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

—, *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, çev. A. Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.

Akça, İsmet; Bekmen, Ahmet ve Özden, Barış Alp (der.), *"Yeni Türkiye"ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşaası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Akşin, Sina (der.), *Türkiye Tarihi*, cilt 4: *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, Ankara, 1995.

—, *Türkiye Tarihi*, cilt 5: *Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Cem Yayınevi, Ankara, 1995.

Alkan, Mehmet Ö. (der.), *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2017.

Atabaki, Touraj (der.), *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Atabaki, Touraj ve Zürcher, Erik Jan, *Türkiye ve İran Otoriter Modernleşme - Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Beşikçi, İsmail, *Bilim-Resmi İdeoloji, Devlet-Demokrasi, ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1991.

—, *Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, Komal, İstanbul, 1978.

Bora, Tanıl ve Can, Kemal, *Devlet ve Kuzgun: 1990'lardan 2000'lere MHP*, İletişim, İstanbul, 2004.

Bozdoğan, Sibel ve Kasaba, Reşat (der.), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Copeaux, Étienne, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslâm Sentezine: Tarih Ders Kitaplarında, 1931-1993*, çev. Ali Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

—, *Tek Partinin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Demirel, Tanel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Karpat, Kemal H., *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi 1876-1980*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Kömürcü, Derya, *Türkiye'de Sosyal Demokrasi Arayışı: Sodep ve SHP Deneyimleri*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2010.

Özbudun, Ergun, *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

—, *Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar: Tarih, İdeoloji, Rejim 1921-2016*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

—, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Metis Yayınları, İstanbul, 2021.

Sevinç, Murat ve Demirkent, Dinçer, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası: 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Tanör, Bülent, *İki Anayasa 1961-1982*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013.

—, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920*, YKY Yayınları, İstanbul, 1998.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı-I Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Cumhuriyetin Harcı-II Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

—, *Cumhuriyetin Harcı-III Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.

—, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, cilt 2 (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

—, *Türkiye'de Siyasi Partiler: 1859-1952*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1952.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Uzgel, İlhan ve Duru, Bülent (der.), *AKP Kitabı (Bir Dönüşümün Bilançosu)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010.

Yeğen, Mesut, *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Yetkin, Ç., *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

—, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet (1924-1925)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

KÖYLÜLÜKTEN ÇIKIŞIN ZORLU HALLERİ[1]

SEMA ERDER

Mübeccel Belik Kıray'ın anısına...

Zamanın ruhu ve yerel bilginin oluşumu üzerine

Cumhuriyet'in ilanının ilk çeyreğinde doğup son üç çeyreğinde yaşamış ve sosyal bilimlere ilgi duyan biri olarak "Neydik? N'olduk, N'olacağız?" sorularına benim uğraştığım alandan yanıt verirken önce bunun hangi bilgilere dayandığını ve bu bilgilerin oluşum sürecini aktaracağım. Benim gibi, Türkiye'nin nereden gelip nereye gittiğini merak eden her "yerel" sosyal bilimci için mevcut "yerel" bilgi birikimi kaçınılmaz bir başlangıç noktası oluyor. Bu bilgi birikiminin niteliğini oluşum koşulları üzerinde düşünmek Cumhuriyet dönemi sosyal bilim geleneğimizin temel taşlarının örülmesi açısından önemli. Sosyal bilimcilerin yaşadıkları zaman ve yerden bağımsız bilgi üretmeleri pek mümkün olmadığı için burada yazacaklarım da kuşkusuz günün yerel koşullarından ve benim öznel durumumdan etkilenmiştir.

Sosyal bilimlere olan ilgim, 68 kuşağının yaşadıklarını yakından gözlemlemiş biri olarak bu olayları anlamlandırma çabasıyla

1 Metnin ilk yazımını okuyup eleştirilerini ileten dostlarım Zülfü Dicleli, Nihal İncioğlu ve Selmin Kaşka'ya çok teşekkür ederim. Umarım onların eleştirilerini karşılayabilmişimdir.

başladı. Benim de içinde yaşadığım 68 kuşağının yerel versiyonu tıpkı önceki aydın kuşaklar gibi "Türkiye Nasıl Kurtulur?" sorusuna cevap arıyordu. Ancak onlar da geliştirdikleri radikal "kurtuluş" reçetelerinin acı veren yenilgilerini yaşadı. 1971 yılındaki askerî müdahale, siyasetin acımasızlığını, bilginin aczini ve yenilgisini maalesef bu neslin en parlak gençlerine yaşattı. Bu dönemde yaşananların sonraki kuşakları da etkilediğini ve onların umutların törpülendiği bir ortamda büyümelerine neden olduğu açık. Hatta daha da ileri giderek, akademik dünyaya ve aydınlara yapılagelen bu baskıların "sinik/agresif/oportünist" yarı aydın tiplerinin şekillenmesine neden olduğunu düşünüyorum. Taleplerini ve düşüncelerini açıkça ifade eden bireylerin oluşmasına imkân vermeyen düşünce ortamı maalesef gençlerin örnek alabilecekleri aydın modellerinin ortaya çıkmasını engelledi.

68 sonrasında yaşadıklarımız bir taraftan bilgi-güç ilişkisi, bilginin anlamı ve değeri gibi konulara, diğer taraftan "Türkiye nasıl bir toplum?" sorusuna verilen cevaplara ilgi duymama neden oldu. O tarihlerde aydınlar "Osmanlı feodal miydi, değil miydi, yoksa Asya Tipi Üretim Tarzı mı hâkimdi?", "Sosyal değişmeyi iç dinamikler mi, dış dinamikler mi belirliyor?", "Evrim mi, devrim mi?", "Azgelişmişlik nedir?", "Köylülük ve köylülükten çıkış ne anlama gelir?", "Türkiye kapitalist bir toplum mu, değil mi?" gibi soruları tartışıyorlardı. Ben de bu tartışmaları izleyerek olan biteni anlamaya çalışıyordum.

Bilginin nasıl üretildiği, kavram üretme, kavram-olgu ilişkisi ve ampirik bilginin anlamı ve önemi gibi konulara ilgim artınca, fırsat buldukça o sıralar (1963-1973 yıllarında) yaygın olan köy araştırmalarına anketör olarak katıldım. Bu arada özellikle Mübeccel Kıray'ın araştırmaları sırasındaki saha deneyimlerinin beni çok etkilediğini belirtmem gerekir. Kıray'ın araştırmaları sırasında, kavram-olgu ilişkisinin nasıl kurulduğunu gözlemledim ve metodolojinin önemini fark ettim. Daha sonra bürokrasideki deneyimlerim ise bana karar vericilerin bilgi ile ilişkisini ve bilgiye verdiği değeri gözlemleme olanağı verdi. Yöneticiler açısından yeni konularda karar verirken akademik bilgiye fazla da ihtiyaç yoktu.

Siyasetin ve bürokrasinin yeni bilgiye ihtiyaç duymaması akademik dünyayı da önemli ölçüde etkiledi. Nitekim, Türkiye'deki sosyal bilim birikimini değerlendirdiğimizde sosyal bilimcilerin Batı'da geliştirilen bilimsel bilgiyi izlediğini ancak bu bilgi dağarcığına katkı yapacak özgün bilgi üretmekte sorunları olduğunu gözlemliyoruz. Bu durumda siyasal ortamın demokratik olmamasının tek neden olduğunu sanmıyorum, zor koşullar çoğu zaman yaratıcılığı tetikler.

Türkiye sosyal bilimlerle ilgili bilgiyi gecikmeli olarak izlese de fen bilimleri alanında Batı bilimiyle ilişkisinin eskiye dayandığını söyleyebiliriz. 18. yüzyılda Mühendishaneler, 19. yüzyılda da "Mekteb-i Tıbbiye", "Mekteb-i Harbiye" ve "Mekteb-i Mülkiye" kurulmuştu. Bu okullarda, mühendislik, savaş sanatı, tıp ve devlet yönetimi konularında Almanya ve Fransa'dan bilgi aktarılıyordu. Cumhuriyet sonrası ise hukuk, kültür, felsefe ve sosyal bilim alanlarında da Batı'daki gelişmelerle ilişki kurulmaya başlamıştı. Bu noktada Almanya'daki faşizmden kaçarak gelen bilim insanlarının üniversitelere yaptığı katkıların önemini hatırlamamız gerekir. Aynı şekilde, başta Avrupa'daki düşünce dünyasının gelişiminde etkili olmuş eski Yunan filozofları olmak üzere, klasik ve çağdaş düşünürlerin kitapları da çeviri yoluyla yaygınlaşmaya başlamış ve düşünce dünyası üzerinde büyük etki yapmıştır. Fransız ve Alman düşüncesini aktaran bu çeviri akımı sadece felsefe, edebiyat, hukuk alanında değil, sosyal bilimlerin oluşumunda da etkili oldu. Diğer taraftan ise eski yazıdan yeni yazıya geçiş süreciyle birlikte Osmanlı dönemindeki tartışmaların yeni nesillere aktarılması kesintiye uğradı. Cumhuriyet'in ilk dönemindeki aydınların eski bilgiye ulaşmaları mümkün olduysa da yeni yetişen nesiller için bu bilgilere ulaşmak ayrı bir çabayı gerektirmeye başladı. Bugün ancak Osmanlıcaya hâkim olan tarihçiler aracılığıyla o dönemdeki bilgi birikimine ulaşabiliyoruz. Kaldı ki bu konuda da çoğu zaman bugünlerde daha da belirginleşmiş olan Cumhuriyet yanlıları ile karşıtlarının seçiciliği söz konusu olabilmektedir.

Benim yetiştiğim dönemde ABD ile ilişkiler baskın hale gelmekte olduğundan Anglosakson dünyasındaki bilgi birikimi,

akımlar ve kavramlar hızla devreye girmeye başlamıştı. O dönemdeki bilim insanları ve aydınlar bildikleri yabancı dile bağlı olarak Fransız, Alman ya da Anglosakson akademi dünyalarında üretilen kavramları ve yaklaşımları kullanmaktaydı. "Türkiye nasıl bir toplum?" sorusunun cevabını arayan biz gençler ise anlatılanları anlamakta ve izlemekte zorlanıyorduk, üstelik bazı konularda sınıfta söylenenlerle, kitapta okuduklarımızla, sokakta gördüklerimiz arasında ilişki kuramıyorduk.

"Çeviri bilim" geleneği diye adlandırdığım bu durum her şeye rağmen toplumla ilgili tabu olmayan konularda bilgi aktarımını ve "pozitivizm" ve nicel araştırma tekniklerinin yerleşmesini sağlamıştır. Bu dönemde artan anti-komünizm rüzgârları, 1936 yılından beri zaten yasaklı olan Marksizmin akademi dışında kalmasına neden oldu. Durkheim ve Weber gibi kurucu ve etkili olan Marx'ın akademik dünyada yasaklı olması önemli eksiklerden biri olageldi. Benim gençlik dönemimde, Marksizm daha çok akademi dünyası dışındaki aydınlarca çıkarılan dergilerde ya da muhalif sol çevrelerde gündeme getirilmekteydi. Özellikle, Marx'ın temel metinlerinin parça parça yayımlanabildiği bu dönemde, Leninizm, Maoizm, Stalinizm, Troçkizm gibi Marx'ın görüşlerinin farklı siyasal yorumlarını aktaran broşürler ve basit anlatımlı kitaplar Türkçeye çevrilince bu akımlar gençler arasında yayılmaya başlamıştı. Buna karşılık, Marksizmin felsefi dayanakları, toplumsal gerçeklik anlayışı ve metodolojisi akademik dünyaya çok daha zor ve çok daha geç girebildi. Uzun süre az sayıdaki akademisyen bu yaklaşımı ancak, sınıf, diyalektik, çelişki gibi kavramları kullanmadan ya da sansürlü olarak kullanarak aktarabiliyordu. Onlar da maalesef her on yılda bir üniversitelerden tasfiye ediliyorlardı. Pozitivizmin nesnel ve ölçülebilir bilgi arayışından farklı olarak öznelliğin önemini dikkate alan Weber'in ve yorumsayıcı yaklaşımın yaygınlaşması ise çok daha geç gerçekleşebildi.

Yönetimlerin bilgiye değer vermemesi ve bilgi üretimin denetim altında olması akademik dünyanın özerkleşmesini engelledi. Üniversiteler yönetimin belirlediği sınırlar içinde bilgi üreten ve bu bilgiyi öğrencilere aktaran bürokratik birimler halinde kurumsallaştı. 1980'den sonra getirilen YÖK sistemi akademik dünyayı tek merkeze bağlayarak bu durumu daha da ağırlaştırdı. Aynı dönemde akademik yükselme kriterlerine getirilen dış yayın yapma kuralı da "çeviri bilim" geleneğini kurumsallaştırdı ve özgün bilgi üretmenin ölçümünü tamamen dış yayın camiasına teslim etti. Akademik dünyada "iyi bilim" yapmayı, "iyi çeviri" yapma ve "iyi uyarlama" kriterlerine bağlamanın bazı olumlu etkileri olmuşsa da, önemli bir başka etkisi genç akademisyenlerin yerel önceliklerden çok, Batı akademik camiasının ilgi gösterdiği konulara –bazen de moda konulara– yöneltmesidir.

Neyse ki özellikle 2000'lerden sonra artan dış ilişkiler Batı merkezli bilgiyi daha geniş bir akademik çevrenin izlemesine neden oldu, çevre ülkelerini edilgen konumundan çıkarmaya ve Batı merkezli bilim dünyasının odağına sokmaya başladı. Son dönemlerde artan küresel göç dalgaları, kara para trafiği, bölgesel çatışmalar, örgütlü suçlar gibi olgular bu ilgiyi arttırdı.

Burada metodoloji konusuna geri dönmek istiyorum. Sosyal bilimler esas olarak olgu-kavram ilişkisini kurarak "toplumsal gerçekliği" anlamaya ya da açıklamaya çalışan bir düşünce yoludur. Sosyal bilimciler olgu-kavram ilişkisini kurarken bilim felsefesinden aldığı farklı akıl yürütme biçimlerini kullanır. Sosyal bilimlerdeki farklı yaklaşımlar, farklı paradigmalar aynı zamanda olgu-kavram arasındaki ilişkiyi kurmak için farklı akıl yürütme anlamına da gelir. Her kuramsal yaklaşımın toplumsal gerçeklik tanımı farklıdır ve bu gerçekliği açıklamak ya da anlamak için her biri farklı yol izler. Araştırma teknikleri ise, metodolojiden farklı olarak, her bilimsel yaklaşımın yaygın kabul görmüş rutin araştırma yapma yoludur. Bu bağlamda özgün bilgiye ulaşmak için önce sağlam bir metodoloji bilgisine sahip olmak ve hatta bazen araştırma tekniğinde yaratıcılık gerekir. Bizim üniversitelerimizde maalesef, metodoloji uzmanlığı gibi bir alan olmadığı gibi metodoloji eğitimi de neredeyse yok denecek kadar azdır. Sosyal bilimciler, en iyi ihtimalle, benimsedikleri kuramsal yaklaşımın rutin araştırma tekniklerini kullanarak bilgi üretmektedir.

Bizim akademik dünyamızda, toplumsal olguları ölçmeyi hedefleyen ve nesnel olmayı şart koşan, nicel yaklaşım göreli olarak köklü geçmişe sahiptir. Üniversitelerde de metodoloji adına daha çok nicel teknikler öğretilmektedir. Nicel araştırmalar güvenilir nicel verileri gerektirir, bu tür verileri üretmek kaynak ve kadro gerektirdiğinden genellikle devlet kurumlarının işidir. Yeni nicel veri derlemek, konuya göre kapsamı değişse de, genellikle oldukça zor ve karmaşık veri toplama tekniklerini kullanabilmeyi gerektirir. Yeni veri derlenmesinde de uluslararası bilim çevrelerince kabul görmüş hazır örnekleme modelleri ve hazır "soru kâğıtları" da mevcuttur. Bu modeller ve "çeviri sorular" zaman zaman bizim akademi dünyasında da özellikle küresel çapta sürdürülen karşılaştırmalı araştırmalarda kullanılmaktadır. Ancak "özgün" nicel veriler konuya uygun örnekleme teknikleriyle ve özgün sorularla üretilebilir ki bu da özel uzmanlık ve önemli miktarda kaynak gerektirir. İyi araştırma, aynı zamanda iyi ve yeni soru sorma anlamına gelir. Bu tür özgün nicel araştırma disiplinlerarası çalışmayı gerektirdiği gibi planlanması ve örgütlenmesi için oldukça uzun süreye ihtiyaç vardır. Üniversitelerimizde bu tür kapsamlı nicel veri derleyen araştırma örneği çok azdır. Buna karşılık son dönemlerde daha az karmaşık ve ucuza mal olan pazarlama ya da kamuoyu ölçme teknikleri yaygınlaşmıştır. Genel olarak özel araştırma firmaları tarafından kullanılan ve medyanın büyük ilgi gösterdiği bu araştırmalara, maalesef toplumsal yapının ve değişmenin farklı yönlerini açıklamak için bile başvurulmaktadır. Çok önemli bilgiler sağlayabilecek kapsamlı nicel araştırmaların akademik dünyadaki eksikliği önemli bir sorun olarak halen karşımızda durmaktadır.

Yorumsayıcı yaklaşım ve bu yaklaşımın nitel araştırma teknikleri akademik dünyaya geç ama çok hızlı girmiştir. Nitel araştırma tekniğini doğuran yorumsayıcı yaklaşımın evrensel bilgi birikimi içindeki yeri ise oldukça eskidir. Sosyal antropologların geliştirdiği nitel araştırma teknikleri de tıpkı nicel araştırma teknikleri gibi farklı bir toplumsal gerçeklik tanımına ve akıl yürütmeye dayanır. Bu tekniğin en önemli özelliği, toplumsal gerçekliğe ulaşma konusunda öznelliği ve değerleri de dikkate alması, toplumsal olguları ölçmekten çok anlayarak yorumlamaya çalışmasıdır. Bu nedenle nitel araştırmalarda araştırma sorusunun ve cevabının araştırma süreci içinde oldukça uzun bir zamanda ortaya çıkması ve yoğunlaşmayı gerektirmesidir. Yorumsayıcı yaklaşımın "anlama ve yorumlama" olarak tanımlanan metodolojisinin geliştirdiği tekniklerin, örneğin, katılımcı gözlemin ya da derinlemesine görüşmenin çok farklı etik kuralları vardır.

Bizim akademik dünyamızda yakınlarda yaygınlaşan bu yaklaşımı antropologların dışındaki sosyal bilimcilerin yetkin bir şekilde kullandığı kanısında değilim. Son dönemlerde az sayıda kişiyle kısa sürede yapılan derinlemesine görüşmeler, ucuz ve kolay olduğundan olsa gerek, yaygınlaşmıştır ve nitel araştırma olarak sunulmaktadır. Bu tür araştırmaların ne kapsamlı bir hazırlığı gerektiren nicel araştırmanın ne de uzun süren yoğunlaşmayı gerektiren nitel araştırmaların yerini alması mümkündür. Nitel araştırmanın kendine özgü bir düşünsel temeli vardır ve uygulanması çok daha uzun zaman isteyen çok özel bir bilgi üretme yoludur. Neyse ki, son dönemlerde her şeye rağmen nitel araştırmanın kuramsal ve kavramsal kökenine vâkıf olarak yapılmış çok değerli araştırmalar vardır. Bu araştırmalar bize daha önce üzerinde çalışılmamış birçok konuda yeni bilgiler üretmektedir.

Burada kısaca, toplumun nereden gelip nereye gittiği sorusunu sosyal bilimin ürettiği, evrensel bilim çevrelerinin kabul ettiği kavramlarla açıklamak isteyen "yerel" bilim insanlarının karşılaşabileceği bilgi birikiminin niteliklerine değinmeye çalıştım. Bu açıklamalar bir bakıma özgün bilgi üretmenin önündeki engelleri bize aksettirmektedir. Yerelin özgünlüklerini anlamak için başvuracağımız yerel bilginin bir kesiminin tabular nedeniyle sorunlu olmasının yanı sıra bu bilgi çoğu zaman metodolojik sorunları da barındırmaktadır.

Dış yayın dünyasının onayladığı "çeviri bilim" birikimini değerlendirmek için ise o bilginin hangi yaklaşımla, hangi metodolojiyle üretildiğinin bilgisine de sahip olmak gerekir. Diğer

taraftan, akademi dünyasının "yerli ve milli" olanlarıyla, "çeviri bilim" üretenleri arasında anlamlı bir diyalog yoktur. Her bilim çevresi birbirlerini çok da dikkate almadan neredeyse kendi içine kapalı gruplar oluşturmuşlardır. Bir bakıma Türkiye'deki bilim çevresi, Hindistan, Mısır, Suriye ya da Güney Amerika gibi ülkelerden farklı olarak bilgi kaynağı açısından çeşitliliğe sahiptir. Bu çeşitlilik zenginlik olarak da kabul edilebilir. Ancak kendi sosyal bilim geleneğini oluşturamamış bir akademik ortamda, hiçbir çevreye bağlı olmayan "yerel" bir meraklı için, farklı çevrelerde, farklı bağlamlarda, farklı yaklaşımlarla üretilmiş bilgilerin dayandığı düşünsel temelleri fark edebilmek çok büyük bir çabayı gerektirmektedir. Bu nedenle, ben özellikle doktora öğrencilerime "favori" bilim insanlarının biyografilerini okutarak onların "bağlamdan" nasıl etkilendiklerini anlamalarını isterdim. Bu çaba bağlam/bilgi ilişkisini fark edebilmelerini sağlamak için bulduğum naif bir yoldu.

Neyse ki son küreselleşme rüzgârlarının etkisiyle merkez ülkelerinin bilim gündemi değişmeye ve çevre ülkelerde olan bitenleri de çalışmalarının odağına almaya başladılar. Aynı şekilde, son dönemlerde yapılan çalışmalar, farklı kapitalist toplumlar olduğunu, farklı modernleşmelerin yaşandığını göstermektedir (Esping Andersen, 1990). Keza, farklı premodern toplumların olduğunu, farklı geçiş modellerinin mümkün olduğunu ve o nedenle söz konusu toplumun tarihsel ve kültürel geçmişinin ve kurumsal özgünlüklerinin farkına varılmasının da gerekliliğine işaret edilmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2013).

Yine aynı şekilde toplumsal yapıdaki değişmeyi etkileyen temel dinamiklerin "içeriden mi yoksa dışarıdan mı" kaynaklandığı sorusunun cevabında da tek ve doğrusal bir yanıtın olmadığı konusunda da uzlaşma gerçekleşmiştir. Toplumsal değişimin çok yönlü ve karmaşık süreçlerden oluşması nedeniyle etkileşimin sonuçlarının mekanik olmadığı dış etkilerin yerelde bazen değişmeye, bazen de tamamen içe kapanmaya yol açtığı araştırma sonuçlarına yansımıştır (Leeds, 1994). Nitekim günümüzdeki küreselleşme literatürü bu etkileşimi, benzer küresel eğilimlerin farklı yerel koşullarda farklı etki yapacağını fark ederek küyerel (glocal) kavramını kullanmaya başlamıştır. Buna en yakın örnek olarak, küresel "neoliberal" rüzgârların kapitalist Kuzey ülkelerinde "küresel şirketleri", eski sosyalist ülkelerde ise çoğu zaman "oligarkları" ortaya çıkarmış olması gösterilebilir.

Millet sisteminden "tek millet/tek devlet"e geçiş

Başlangıç olarak, Cumhuriyet'in ilanı ve bunun toplum-devlet ilişkileri üzerine etkisi hakkında bazı değerlendirmeler yapmaya çalışacağım. Osmanlı'nın son döneminde olan biten olaylar, savaşların ve zorunlu göçlerin yarattığı kaotik ortam, nihayet Cumhuriyet'in ilanıyla noktalandı. Burada dikkati çeken nokta, yüzde sekseni köyde yaşayan otoriter, cemaatçi, premodern toplumdaki askerî, bürokratik ve geleneksel elitin aralarındaki dünya görüşü farklılıklarına karşın, Cumhuriyet'in ilanında uzlaşmalarıdır.

Cumhuriyet'in ilanının topluma ve toplumsal değişime çok yönlü etkisini bütün yönleriyle ele almamız mümkün değil. Burada sadece ilgi duyduğumuz ve araştırdığımız nüfus yapısı, nüfusun yer değiştirmesi, zorunlu göç gibi olgulardaki devlet-toplum ilişkilerini aktarılacak. Cumhuriyet'in kuruluşunda savaştan zarar gören, kayıplar veren ve zorunlu göçle yerinden edilenlerin yeniden olağan yaşama dönmesi çok önemli bir konuydu. Bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminde ve öncesinde Anadolu yerleşik Hıristiyan nüfusunu, onların üretim ve ticaret bilgisini ve o güne kadar biriktirdikleri yaşam kültürünü kaybetmişti. Anadolu'ya savaşlardan kaçarak gelen Kafkas ve Balkan göçmenleri de yaşadıkları yeri terk ederken benzer deneyimleri yaşamışlardı. Onlar da burada yeni yaşam kurmak zorunda kaldılar.

Cumhuriyet'in ilanının bir bakıma Osmanlı millet sisteminin sonu, buna karşılık "tek milletli" devletin kuruluşu anlamına da geldiğini söyleyebiliriz. Savaş sırasında yaşanan acılar ve kayıplar etnik köken ya da mezhep olarak farklı "Müslüman" ce-

maatlerin uzlaşmasını kolaylaştırdı. Premodern, cemaatçi elitlerin otoriter yönetiminde yüzyıllardır yaşamış olan köylüler, göçerler ve diğer güçsüz kesimler için Cumhuriyet'in ilanı savaş ve kargaşanın sona ermesinden başka bir anlam ifade etmemiş olabilir. Sonuçta, emperyal küreselleşmenin (Taylor, 2018) etkileriyle de güçleri zedelenmiş olan toplumun "ileri gelenleri", zamanın ruhuna da uyarak tek milletli "ulus-devleti" kurmak için bir dizi karar aldılar. Bu arada, yönetim tarımsal üretimin sürdürülmesi ve toplumsal düzenin kurulması için "devlet-toplum-toprak" ilişkilerini yeniden düzene koymayı öncelikli olarak ele aldı.

Osmanlı'dan premodern tarımsal üretim düzenini devralmış olan Cumhuriyet'in kurucuları toprağın bol, buna karşılık, nüfusun, dolayısıyla emeğin kıt olduğu toplumda insan-toprak ilişkilerini düzenlemek zorunda kaldılar. Yapısal olarak, yüksek ölümlülük ve yüksek doğurganlık nedeniyle düşük nüfus artış hızının olduğu bütün toplumlarda kır/kent nüfus dengesinin korunması yaşamsal öneme sahipti. Zorunlu göç, Osmanlı'da ve bütün geleneksel toplumlarda sadece savaş döneminde "düşman" görülen isyancı cemaatlere değil, barış dönemlerinde de tüm köylülere ve zanaatkârlara uygulanan bir yönetim biçimiydi. İç göç, ancak yakın dönemlerde, piyasa ekonomisinin yaygınlaştığı ve bireysel hakların yerleştiği toplumlarda "bireysel hak" olarak kabul edildi ve serbest bırakıldı. Dış göç ise bütün küresel rüzgârlara karşın ulus-devletlerin iznine bağlıdır ve hâlâ bireysel hak olarak kabul edilmemiştir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de, iç göç tıpkı Osmanlı'da ve diğer premodern toplumlarda olduğu gibi, özellikle köylüler için serbest değildi, köylüler yerleştirildikleri yerde kalmak zorundaydı, toprağın kullanım hakkına sahip olsalar da mülkiyetine sahip değillerdi ve üstelik toprağı ekmekle mükelleftiler. Köylülerin topraklarından ayrılabilmesi ancak nüfus patlaması sonrası, toprağın kıtlaşıp emeğin bollaştığı dönemde mümkün olabilmiştir. Toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşması ise ancak kadastro işlemlerinin tamamlanabildiği çok yakın dönemlerde gerçekleşebilmiştir. Türkiye'deki "çitleme hareketi" diye de adlandırabileceğimiz toprakta özel mülkiyetin kurulması ve köylülüğün tasfiye süreci maalesef yeterince araştırılmış bir konu değildir.

Cumhuriyet yönetimi de kuruluş döneminde Osmanlı'dan beri "devlet-toprak-insan" ilişkilerini düzenleyen geleneksel "iskân" kurumunu yeniden devreye soktu ve bu kurum yeni düzenin kurulmasında önemli yapı taşlarından biri oldu. Bu kuruma verilen önemi o dönemde yönetimine getirilen önemli isimlerden de anlayabiliriz. Osmanlı'da başlangıçta esnek, yerel ve gevşek kurallar silsilesine sahip bir geleneksel hukuk anlayışıyla yönetilmekteydi. Osmanlı'nın son dönemlerinde ise iskân, toplumsal değişmeden etkilenerek daha katı, merkeziyetçi ve bürokratik bir kuruma dönüşmeye başlamıştı. "Mülk devlet" olmaktan "bürokratik devlete" geçiş olarak tanımlanan Osmanlı'nın son dönemlerinde sadece iskân kurumu değil başka geleneksel kurumlar da hukuksal olarak kodifiye edilmeye başlamıştı. Yeni hukuk sistemi bir taraftan geleneksel hukukun yeniden yazılımı, diğer taraftan Batı'daki farklı ülkelerde üretilmiş hukuksal kuralların "çeviri" yoluyla uyarlanmasına dayandı.

Yerli ve milli iskân kurumunun bazı özellikleri değişmiş olsa da "insan-toprak" ilişkilerini devletin zor kullanma gücüne dayanarak yönetmeye devam etmesi onu daha da önemli kılmaktadır. Ancak, iskân kurumunu sadece hukuksal düzenlemeleri, yasaları, yönetmelikleri inceleyerek değil, gelenekleri ve uygulamaları da inceleyerek yorumlayabiliriz. Bu kurumun, Cumhuriyet döneminde yeniden üretilmesi, süreklilik kazanması ve toplum-devlet ilişkilerini etkilemeye devam etmesi onu incelenmeye değer kılmaktadır.

Bu kurumun hem savaşta hem de barışta zor kullandığı çok yönlü işlevi olmuştur. İskân kurumu bir taraftan üretimin aksamadan sürmesini sağlamış, diğer taraftan farklı etnik ve dinsel cemaatleri kimi zaman toplulaştırarak, kimi zaman ise dağıtarak yönetmiştir. Sürgün, şenlendirme ve zorunlu iskân gibi uygulamalar topraktaki kullanım hakkını yeniden kurarak, bazı cemaatleri izole ederek güçsüzleştirmiş, buna karşılık bazı

cemaatleri ise güçlendirmiştir. Cumhuriyet döneminde iskân kurumuna bir başka önemli işlev eklenmiştir. İskân kurumu, ulus-devletin üyelik koşullarını tanımlayarak, hem yurttaşlık kimliğini hem de dolaylı olarak dış göç politikasını belirlemiştir. İskân kurumu, dış göçle gelen "Türk ve Müslüman" kültürüne sahip olanların yurttaş olarak buraya yerleşebileceğini belirlerken aynı zamanda "yurttaşlık" tanımını da yapmaktaydı. Siyaset bilimciler genel olarak iskân kurumunun bu yönü üzerinde tartışmalar yaparak "milliyetçilik" literatürü üzerinden Cumhuriyet'in kurucu ruhunu yorumlamaktadırlar.

Sonuçta, premodern tarım toplumlarının en önemli varlığı olan toprakla insanın ilişkisini zorunlu göçle düzenleyen bu kurumun etkilerinin ve geçirdiği değişimin gözlemlenmesinin toplumsal yapının temel nitelikleri ve toplumsal değişme süreci hakkında çok yönlü bilgi edinmemize yardımcı olacağı kanısındayım. Böylece, servetin yeniden dağılımı, topraktaki kullanım haklarının değişimi, özel mülkiyet hakkının oluşumu, yurttaşlık haklarının, kadın haklarının gelişimi ve toplumsal tabakalaşma dinamikleri gibi konuların anlaşılması için bu çok zengin malzeme değerlendirilebilir. İskân kurumu da tıpkı premodern ataerkil ve cinsiyetçi aile kurumu gibi çok işlevli ve önemli bir kurum olarak toplumsal değişme sürecine paralel işlevlerini değiştirerek yaşamaya devam etmektedir.

Bu kurumun kurucu dönemdeki uygulamalarını izlediğimizde en önemli özelliğinin "kentlilik/ köylülük" ayrımını keskinleştirmesi ve sürdürmesi olduğunu görüyoruz. Bize Cumhuriyet'in aslında bir "premodern kentli" projesi olduğunu düşündüren bu uygulamalarda yönetim mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmesinde yerlilere uyguladığı gibi köylüleri köye, kentlileri ise kente yerleştirmeye büyük özen göstermiştir. Bilindiği üzere, kentlilik ve köylülük sadece üretim biçimi farklılığı değil aynı zamanda yüzyıllardır oluşmuş olan iki farklı yaşam tarzı, hayat görüşü ve toplumsal tahayyül anlamına da gelmektedir. Bu ayrım geleneksel toplumdaki çoklu hukuk sistemi, çoklu güvenlik kurumu (jandarma-polis), kent ve köydeki toprakların farklı yönetimi gibi düzenlemelerle derinleş-

miş ve keskinleşmiştir. Dolayısıyla sosyal bilimcilerin ilgi gösterdiği "köylülüğün çözülmesi" süreci sadece üretim biçiminde değil, aynı zamanda yaşam tarzında, toplumsal tahayyülde ve devlet toplum ilişkilerinde de değişim anlamına gelmektedir ki, bu değişim bazen nesiller boyu süren bir süreci gerektirebilir. Premodern toplumlara özgü bu keskin ayrımlaşma, kısa sürede ortadan kalkmadığı gibi değişim dönemlerinde çatışmaların ve gerilimlerin de kaynağı olabilir. Dolayısıyla Cumhuriyet sonrasındaki çok yönlü değişmeyi anlamak için, günümüze kadar süren çatışmaların ve gerilimlerin kaynağında kentlilik/köylülük ikileminin de var olduğunu da anlamamız ve hatırlamamız gerekir.

Aynı bağlamda iskân kurumu uygulamalarının ikinci önemli özelliği otoriter ve ataerkil "cemaatçi geleneksel toplumsal tahayyülü" sürdürmesidir. Tönnies'in ifade ettiği anlamda bireyin özerkleşmediği ve cemaat üyesi olduğu geleneksel toplumlardaki ilişkilerin cemaatler arasındaki ilişkiler olarak sürdüğünü burada hatırlamak gerekir. Savaşta ya da çatışmaların olduğu dönemlerde "sürgün" kararları devletle ilişkileri sorunlu olan cemaatlerin tüm üyelerine ayrım gözetmeden uygulanmaktaydı. Bu bağlamda, özellikle "düşman" olarak kabul edilen cemaatlerin liderleri ile köylüleri birbirinden ayrılarak –başı gövdeden ayırma– farklı bölgelere yerleştirilmiş ve böylece o cemaatlerin güçleri kırılmaya çalışılmıştır. (Günümüzde HDP eski eşbaşkanı Selahattin Demirtaş'a yapılan uygulama da bu anlayışın bir tezahürüdür.)

Barış dönemlerinde üretimin sürdürülmesi için yapılan zorla yerleştirme uygulamalarında da yine cemaatler etnik/dinsel kökenlerine göre ve hane halkı olarak yerleştirilmekteydi. Zorla yerleştirme ödüllendirme olarak yapıldığında bile bireylere değil tüm hane halkına uygulanmaktaydı. Bu uygulamalar incelendiğinde cemaatler arasında da bir hiyerarşinin olduğunu, döneme göre değişse de, bazı etnik ve dinsel cemaatlerin kayırıldığını, bazılarının ise ayrımcılığa uğradığını gözlemliyoruz. İlk bakışta "modern" hukuk tanımına girebilecek biçimde kodifiye edilmiş bir hukuksal düzenleme olan iskân kuru-

munun "bireyi" değil, "haneyi", "cemaati" ve "statüyü" dikkate alan premodern toplumsal tahayyüle sahip bir düzenleme olduğunu söyleyebiliriz. Kısaca, kurucu dönemde göç eden Müslüman köylülerin yerleştirilmesinde ne mübadil ve muhacirler ne de yerel cemaatler "birey" olarak kabul edilmiş, mensup oldukları etnik grubun, mezhebe ve statüye bağlı olarak hane hane kente ya da köye yerleştirilmiştir.

Son dönemlerde yapılan araştırmalarda bu otoriter kurum daha çok bazı etnik ve dinsel gruplara uygulanan ayrımcılık açısından incelenmektedir. Aynı şekilde, dış göç politikasındaki ayrımcılık da yine gündemdeki konulardandır. Bu kurumun uygulamalarının etnikçi, milliyetçi yönleri son dönemlerde yapılan araştırmalarda gündeme getirilmektedir. Aynı şekilde, özellikle vatandaşlığa girişte ve vatandaşlığın tanımında bu kurumun "kan bağına" dayanan "etnikçi" kurallar getirmiş olması da yaygın olarak eleştirilmektedir. Ancak, yapılan bu tartışmalarda bu kurumun kendisinden çok, her etnik gruba yapılan "mezalim" sanki tekil bir olguymuş gibi dile getirilmekte ve bu kurumun dost düşman bütün gruplara uygulandığı dikkatten kaçmaktadır.

İskân kurumu, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte oluşturulan bazı yeni kurum ve kuralların geçmişin tarihsel ve kültürel anlayışını sürdürdüğünü gösteren önemli örneklerden biridir. Bu örnek bir bakıma kurum ve kuralların tarihsel ve kültürel özelliklerinin çok kısa dönemde değişmeyeceğini, yapısal değişikliklere uyum gösteren bazı kurumların uygulamalarının kolayca benimsendiğini, yapısal değişikliklere uyum göstermeyen değişikliklerin ise dirençle karşılaşabileceğini ve biçim değiştireceğini de göstermektedir. Kıray da birçok farklı araştırmasında bu durumu gözlemlemiş ve değişmeye olan direnci "tampon mekanizma" kavramıyla açıklamıştır.

Bu noktada kısaca Castoriadis'ten ilhamla Taylor'un geliştirdiği "premodern toplumsal tahayyül" ve "modern toplumsal tahayyül" kavramlarına kısaca değinmek istiyorum (Castoriadis, 1998 ve Taylor, 2004). Taylor'a göre modern toplumsal tahayyül, akılcılığın ve bireyciliğin kabul görmesiyle yüzyıllardır sürmekte olan hiyerarşik ilişkilerin reddi anlamına gelmektedir. Taylor'a göre premodern toplumlardaki toplumsal düzen ve güven tahayyülü toplumun tanrısal ya da doğal olarak eşitsiz olduğu, bazı işlevlerin ve dolayısıyla bazı grupların daha "yüksek" olduğu anlayışının kabulüne dayanmaktadır. Taylor'a göre yatay ilişkilerin kabul gördüğü "modern toplumsal tahayyül" uzun süreli düşünce ve tartışmalardan çıkan akılcı uygulamalarla oluşabilmiştir. (Burada özellikle "premodern toplumsal tahayyül" kavramıyla ne denilmek istendiğini somutlaştırmak için 19. yüzyılda Kuzey İtalya kırsalını anlatan Ermanno Olmi'nin "Nalın Ağacı" (1978) adlı filmini izlemenizi ve Ahmet Aslan'ın hayat hikâyesinde anlattığı "Urfalılık" anlayışını okumanızı öneririm.)

Köylü/kentli ilişkisinde yeni düzen ve yeni gerilimler

Bütün bu değerlendirmeleri premodern toplumsal tahayyülün sadece köylerde değil, aynı zamanda kentsel alanlarda yaşayanlarda da hâkim olan bir düşünce biçimi olduğunun idrakiyle anlayabiliriz. Bu bağlamda, her ne kadar kentli yaşam biçimi, hayat kazanma yolu ve kentli kültürü ile köydekinden farklı olsa da kentte yaşayanlar da köy/kent farklılığını ve bu eşitsizliği doğal bir durum olarak kabul etmekteydiler. Kaldı ki kenttekilerin kendileri de büyük ölçüde hiyerarşik, kan bağına dayanan, cemaatçi, ataerkil ve cinsiyetçi ilişkiler içinde yaşamaktaydı. Premodern toplumsal düzen her iki tarafın da gelenekler, inançlar, ritüeller ve geçmişin ortak yaşamı kabulü üzerine kurulmuştu. Bu durum kentlerde yaşayan çok küçük bir aydın çevre dışında pek de sorgulanmamaktaydı.

Modern toplumlarda gözlemlenen her bireyin eşit haklara sahip olduğu düşüncesinin ekonomi, kamusal alan, hukuk gibi farklı alanlarda uzun bir sürede biçimlendiğini biliyoruz. Bu bağlamda geleneklerin dünyasındaki "eşitsizliği" doğal kabul eden hiyerarşik ilişkilerin bireylerin değerlerini etkileyen düşünsel "eşitlik" fikrini oluşturan yatay ilişkiler ile yer değiştir-

mesi çok uzun süre almış ve zorlu mücadeleleri gerektirmiştir. Bu tür premodern kabullerin izlerine modern olarak tanımlanan toplumlarda ve kendini "modern" birey olarak kabul eden kişilerde bile hâlâ rastlamaya devam ediyoruz. Ataerkillikteki erkeğin kadından üstün olduğu fikri, yabancı düşmanlığı, Müslüman korkusu, göçmen karşıtlığı gibi konular eşitlik anlayışının kabulündeki acımasız sınırları göstermektedir.

Dolayısıyla ilk bölümde aktardığımız gibi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen "modern" düşünce akımları daha çok kentli aydınlar ve yönetici kadrolar tarafından benimsenmiş olsa da onların premodern toplumsal tahayyülün tamamen dışında yaşadığını düşünmek pek mümkün değildir. Bu nedenle de halkçılık ya da halk için iyi şeyler yapma düşüncesinin de otoriter yöntemlerle uygulanmaya çalışılması o dönemde pek yadırganmamaktaydı. Diğer taraftan kuruluş döneminde bizde "yerin ruhu" böyle olduğu gibi köylülüğün çok daha önce çözüldüğü Batı toplumlarındaki "yerin ruhu" da bundan çok farklı değildi. Onlar da o sıralar bu eşitlik düşüncesiyle eylem arasındaki ilişkiyi nasıl kuracaklarını aramakta ve tartışmaktaydılar. Eşit yurttaşlık fikrinin ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yerleşmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, bu konudaki arayışlar ve tartışmaların henüz düşünsel düzlemde sürdüğü dönemde ve liderliğe kutsallık atfeden bir toplumda "halk için" otoriter yöntemlerin kullanılması çok da yadırganmıyordu. Bir anlamda bu erken dönemdeki halkçılık anlayışı ve halkçılık adına atılan adımlara ne kentliler ne de köylüler tepki gösterdi, aynı anlayış çok partili dönemde de devam etti ve böylece otoriter popülizmin temelleri kuruldu.

Kuruluş döneminde iskân kurumunca alınan cemaatçi ve statükocu yerleştirme kararlarının, dışlanan ve ayrımcılığa uğrayan cemaatler dışında, toplumun genelinde sorgulanmadan kabul gördüğünü ve benimsendiğini söyleyebiliriz. Köylüler için savaşın bitmesi zaten yeterince önemliydi, bunun üstüne aşarın kaldırılması ve sağlık koşullarının iyileştirilmesini sağlayan yeni kurum ve kararlara da itiraz olmadı. Kentliler için yapılanlar da kentlilerin yaşamlarını iyileştirdi, ancak bu iyileştirmeler kent/köy çelişkisini daha da arttırdı. Kentli güçsüzler, güç sahibi olanların Müslüman olmayanların boşalttığı işlerin, mülklerin ve servetin güç sahiplerinin eline geçtiğini gözlemlediler, ve kendileri için eğitim, sağlık gibi hizmetlerin "fenni" ve "modern" olarak yapılmaya başlamasından memnun kaldılar. Bu arada kentlerdeki imar faaliyetlerinin sıkı kurallara bağlanması ve konutlarda özel mülkiyetin yaygınlaşması kentlerde yaşayanların birbirleriyle ve devletle ilişkilerinde hukuk kurumunu devreye sokmaya başladı. Hukuk kurumu, aile hukuku, miras hukuku gibi kan bağını kurumsallaştıran ve geleneksel kabulleri sürdüren, bazısı "çeviri hukuk" olan formel yapıyı yaygınlaştırmaya başladı.

Kentlerde bütün bu kararların otoriter oluşu yadırganmadı. Kent hukuku, kentlilerin devletle ilişkisinin bir kısmını "formel" diye adlandırdığımız ilişkilere dönüştürürken, köy hukuku köylülerin devletle ve birbirleriyle ilişkisinin cemaatçi, hiyerarşik ve kuralsız (enformel) olma niteliğini sürdürdü. Bu da hâlâ içinde yaşadığımız, klientalist, kayırmacı, otoriter popülizmin bir başka yönünü güçlendirdi. Kuralları açık olmayan, gelenekselliğin yeniden yorumunu kapsayan, kimi zaman esnek, kimi zaman da çok sert olan bu ilişkileri enformel ilişkiler olarak adlandıracağız. Enformel ilişkilerin yasadışı ilişkilerden en önemli farkı, toplumca meşru olarak kabul edilmesi ve devlet katında da yadırganmamasıdır.

Türkiye'deki toplumsal değişmeyi ve özellikle köylülükten çıkış sürecini üretim teknolojisindeki değişme ve piyasa ekonomisine geçiş gibi yapısal süreçlerle açıklayan sosyal bilimcilerin araştırmaları bize çok önemli bilgiler verir. Özellikle 1970 sonrasında yapılan araştırmalar kırsal yapıdaki kapitalistleşme süreci ve bu sürecin özgünlükleri hakkında aydınlatıcıdır. Burada, bu birikimi ayrıntılı olarak açıklanmaktan çok, onları veri olarak kabul ederek, konunun devlet-toprak-insan ilişkisi, nüfus yapısı ve nüfusun yer değiştirmesi süreciyle ilişkili yönlerine vurgu yapılacaktır.

Burada önce kuruluş döneminde halk sağlığına ilişkin kararların sonuçlarından biri olan "demografik dönüşüm" diye ad-

landırılan süreçten söz edeceğim. Demograflar, Avrupa'da tıp alanındaki gelişmelerin salgın hastalıkları bitirmesi ve yüksek ölümlülük oranlarını düşürmesiyle sonuçlanan nüfus yapısındaki değişimi "demografik dönüşüm" süreci olarak tanımlamışlardır. Bu süreç önce yeni ilaç ve aşıların keşfi sayesinde ölümlerin özellikle bebek ölümlerinin azalmasıyla başlamıştı. Giderek ortalama yaşam süresi de uzadı ve "nüfus patlaması" diye adlandırılan yüksek nüfus artışı yaşandı. Nüfus patlaması dönemini, uzun bir süre, hatta nesiller sonra, doğurganlığın düşmeye başlaması takip etti ve sonuçta nüfus artış hızı düştü. Demograflar doğurganlıktaki gecikmeli düşüşü, ölümü önleyecek ilaçların ve sağlık tedbirlerinin toplum tarafından hemen kabul edilmesine, buna karşılık doğurganlığın denetlenmesine karşı gösterilen kültürel dirence bağlamaktadır. Bu süreci yaşayan toplumlarda aile, kadının toplumsal konumu, doğum, ölüm, yaşam, kader gibi algılarda da önemli değişikliklerin yaşandığını tahmin etmek güç değildir. Bu ilgi çekici konuları kültürel çalışmacıların yayınlarından izlemek mümkündür. Akılcı (rational), akıldışıcı (irrational) ve akıl alanın dışında oluş (arrational) kavramlarının anlamı üzerinde biraz daha fazla düşündüğümüzde modern ve premodern toplumsal tahayyüllerindeki akıl-inanç-eylem ilişkisindeki farkı da daha iyi anlamamız mümkün olabilir.

Kıray, Türkiye'deki toplumsal değişmeyi anlamak için demografik değişim sürecinin farkına varılmasını sürekli olarak vurgulamaktaydı. Kıray'a göre, ölümlülüğün azalması, nüfus artışı ve köylülüğün çözülmesi süreçleri, Batı'da yüzyıllar alan bir zaman dilimine yayılmışken Türkiye'de nüfus patlaması olgusuyla elli ya da altmış yıllık bir süre gibi çok kısa bir sürede gerçekleşti. Kıray, bu sürecin hızlı ya da yavaş oluşunun toplumda farklı etkileri olacağına dikkati çekerek, toplumsal değişmenin mekanik bir süreç olmadığını ve bütün kurumların aynı hızda ve aynı nitelikte değişmeyebileceğine dikkati çekti (Kıray, 1998a, 1998b ve 1999). Bu kadar kısa sürede yaşanan nüfus artışının etkileri ve sonuçları Batı'daki toplumsal değişmeyi açıklayan makro kuramların orta (mezzo) dönemli ya da

kısa dönemli oluşumlara uyarlanmasını da zorlaştırmaktadır. "Yere" ve "zamana" özgü bilginin mevcut kuramsal açıklamalarla didaktik olarak sorgulanmadan uyarlanması aşırı genellemelere ve hatta kaderciliğe varan açıklamalara neden olacağı gibi özgünlüklerin algılanmasını da güçleştirmektedir.

Türkiye'de çok hızlı ve çok kısa sürede yaşanan nüfus artışının ilk etkisi toprakta emeğin kıtlık sorununu bitirmesi ve gıda üretimini daha düzenli hale getirmesidir. Ancak, bu nüfus artışı bir süre sonra nüfus patlaması biçiminde gelişince toprak/emek dengesi emek fazlalığına doğru hızla değişmeye başladı. Özellikle 1950 sonrası emek fazlalığına büyük ve orta büyüklükteki tarımsal işletmelere yeni tohum, gübre ve traktör gibi teknolojik yeniliklerin de girmesiyle hem ürün miktarı arttı hem de emek gereksinimi daha da azaldı. Özellikle Batı Anadolu'daki işletmelerin yapısındaki değişmeler Kıray'ın "öküz kültürü" diye tanımladığı dönemin sonuna gelinmesine neden oldu. Kıray, "öküz kültürü" kavramıyla, Anadolu'ya hâkim olan tarımsal teknolojinin bir çift öküzün sağladığı organik enerjiye dayandığını ifade etmekteydi. Kıray, bu bağlamda Batı Avrupa'da tarımda atın enerjisinin kullanılmasının etkisiyle ekim alanlarının genişlemesinden ve özellikle patates üretiminin sağladığı bolluğun getirdiği değişimden söz etmekteydi. Tarımsal üretimde inorganik (fosil yakıt) enerjinin kullanılmaya başlaması, bölgesel farklılıklara karşın, yeni ulaşım yatırımlarının da etkisiyle geçimlik üretim yapan köylülerin piyasaya hızla ulaşabilmesini sağladı. Türkiye'deki mevcut premodern tarım düzenini sarsan bu yeni durum geleneksel kurum olan kırsal aileyi de etkilemeye başladı.

Cumhuriyet'in eski düzenden aldığı en önemli iki geleneksel kurumun izlenmesi toplumsal değişimin niteliklerini kavramak için çok önemli bilgiler sağlamaktadır. Daha önce de sözünü ettiğimiz iskân kurumu Ermeni, Kürt, Alevi ve Çingenelere uyguladığı ayrımcılıklar ve zor kullanma nedeniyle çok dikkati çekse de yasaklar nedeniyle yakın dönemlerde ancak gündeme gelebilmiştir. Diğer taraftan iskân kurumunun toplumun tümü üzerine yaptığı etki ne yazık ki çok fazla tartışılmamıştır.

Buna karşılık aile kurumu tabu bir konu olarak kabul edilmediğinden aksine devlet nezdinde de önemsendiğinden üzerinde göreli olarak fazla araştırma birikimi olan bir konudur. Aynı şekilde, nüfus yapısı ve kentleşme de tabu olmayan konulardan olduğundan elimizde akademik kriterlere uygun bir birikim olan nadir alanlardandır. Türkiye'deki ataerkilliğin ve cinsiyetçiliğin en önemli konusu olan kadınların konumu ise çok daha geç dönemlerde gündeme gelmiştir. Toplumsal cinsiyet (gender) araştırmaları 1980 sonrası gündeme gelmiş ve hızla araştırma dünyasına yerleşmiştir.

Aile araştırmalarının ilk döneminde hane halkının yapısına ve özellikle hane halkının kan bağına göre terkibine bakılıyor ve modernleşme kuramı uyarlanıyordu. Buna göre hanenin çekirdek (anne-baba-çocuklar) olması "modern" yapıyı, hane halkının terkibinin geleneksel erkek soyuna dayanan birkaç neslin bir arada olması ise "geleneksel" yapıyı tanımlıyordu. Yapılan alan araştırmaları özellikle kentlerde çekirdek ailenin arttığını ve kırsal alanlarda ise tipik geleneksel ataerkil geniş ailenin azaldığını göstermekteydi. Bu arada, geleneksel ataerkilliğe tam uymayan yani erkeğin kan bağından olmayanların ya da kadının akrabalarının yer aldığı geniş haneler ise "geçici geniş" aile olarak tanımlanıyordu. Yapısal işlevci kuramlar geleneksel ailenin üretim işlevini kaybedeceğini, giderek daha az aile emeğine ihtiyaç duyulacağından küçüleceğini ve tüketim birimi haline geleceğini varsayıyordu.

Türkiye'deki aile yapısını özellikle kırsal aile yapısını tarımsal yapıdaki farklılaşma ve ailenin çok işlevli yapısındaki değişim açısından inceleyen Özbay ise, modernleşme teorilerinin Türkiye'deki aile yapısına uyarlanmasının uygun olmadığı tespitini yapmaktaydı. Özbay'a göre, küçük üreticiliğin yaygın olduğu Türkiye'de aile emeğine özellikle kadın ve çocuk emeğine duyulan gereksinim devam etmektedir. Özbay genç erkeklerin kente göç etmesinin de bu durumu değiştirmediğini ve böyle bir değişimin belki de sadece kapitalist işletme sahibi zengin tarımsal aileler için gerçekleşmiş olabileceğini ifade etmektedir. Özbay, bütün bunlara karşın aile yapısının geleneksel ataerkil modelden farklı olduğu, farklı sınıflarda, farklı aile tiplerinin yaygın olduğu saptamasını yapmaktadır. Özbay, evlenme istatistiklerine, evlenme yaşına ve çocuk sayısındaki değişmeye bakarak toplumun ve devletin aile kurumuna verdiği önemin sürdüğünü ve ailenin toplumun asli kurumlarından biri olmaya devam ettiğini ifade etmektedir (Özbay, 2015).

Kıray da erkek egemen ailedeki genç erkeklerin kentlere ya da Batı Avrupa'ya göç etmelerinin, özellikle kadınları özerkleştiren bir etkide bulunduğu saptamasını yapar. Burada yapılmış olan bütün araştırmalara yer vermemiz mümkün değil. Ancak, Özbay ve Kıray'ın işaret ettiği gibi toplumsal değişimi ister "modernleşme", ister "kapitalistleşme" kuramlarıyla açıklamaya çalışalım, bu dönüşümün özgünlüğünü fark etmeden yapısal değişimin nüanslarını tam anlamıyla anlamamız mümkün değildir. Nitekim günümüzde nasıl ki farklı kapitalizmler olduğu kabul edilmeye başlanmışsa, farklı gelenekselliklerin ve farklı dönüşümlerin de olduğu algılanmaya başlamış, yeni sınıflandırmalar ve kavramlaştırmalar yapılmaya başlamıştır.

O dönemde yapılan aile araştırmalarında sınıfsal konumları hakkında bilgiler olsa da, tabuların devam etmesi nedeniyle, hanelerin mensup oldukları etnik ya da dinsel cemaatler konusunda bilgi toplanması mümkün değildi. Aynı şekilde bu araştırmalarda haneler bağımsız birim kabul edildiğinden hanelerin birbirleriyle ilişkilerine, akrabalık ilişkilerine, niteliğine ve kadınların konumlarına pek fazla değinilmiyordu. Bu tür bilgiler araştırmacılar tarafından ancak 1990'lardan sonra kentleşme sürecinin sonuçlarının yaşanmasının ardından derlenmeye başladı.

Geçmişten aktarılan diğer önemli geleneksel kurum olan iskân kurumu ise, 1950'li yıllara kadar tarımsal nüfusun (iç iskân) ve gelen muhacirlerin (dış iskân) yerleştirilmesi ile meşguldü. O döneme kadar, köylülerin toprağa yerleştirilmesi, kredilerle, borçlandırmalarla ve destekleme alımlarıyla üretim yapmalarının teşvik edilmesi devletin asli görevlerindendi. Nitekim toprağın köylülere üretim yapmak şartıyla dağıtılması, köylüler tarafından da memnuniyetle karşılandığı için gıda so-

runu da çözüldü. Ancak, bir süre sonra, özellikle nüfus artışı başladıktan sonra, yeni nesillerin kullanım hakkıyla ilgili hukuki sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Köylü hanelerin yerleştiği topraklar üstünde geleneksel "zilyetlik" hakkına sahip olmaları, İskân Kanunu'ndaki "hane" tanımının muğlaklığı, her cemaat için hanenin terkibinin ve ailenin farklı anlam ifade etmesi sorunları arttırdı. Tarım topraklarında özel mülkiyet tam anlamıyla kurulmamış olduğundan, dağıtılan toprakların kime ait olduğu, hanelerde kimin hak sahibi olacağı belirsizliğini korudu. Ayrıca, devlet için toprağın terk edilip edilmediği, işlenip işlenmediği, borçlandırmaların nasıl takip edileceği gibi birçok ek bürokratik sorun ortaya çıktı. Sonuçta, 1950'lerden sonra iskân kurumu, kuruluştaki işlevlerini yitirerek gün geçtikçe artan bürokratik sorunları çözmeye çalışan bir kurum haline dönüştü.

Ancak bu dönemdeki uygulamalar tarımsal yapı hakkında önemli bilgiler edinmemize yardım edeceğinden incelenmeye değerdir. Bu bilgiler, kimlerin "hak sahibi" olarak kabul edildiğini, kimlerin tapuya kavuşabildiğini, kimlerin topraksız hale geldiğini anlamamıza yardımcı olacaktır. Muhtemelen, devlet nezdinde itibarlı olan bazı etnik ve dinsel cemaatler ile devletle ilişkileri iyi olan güç sahibi eşraf ve bunların sayısı belirsiz "aile üyeleri" bu bürokratik işlemlerin kazananlarıdır.

Küçük üreticiler için topraktaki zilyetlik hakkının mülk sahibi olmak anlamına gelmemesinin önemini bugünlerde daha iyi anlıyoruz. Bu durum köylülerle devletin ilişkilerinde hiyerarşi ve eşitsizlik algısını pekiştirmiştir. Köylülerin işledikleri toprakla ilişkilerinin eğreti oluşu, devletle ilişkilerinin yaşamsal olması anlamına da geliyordu. Kısaca, Türkiye'deki kırsal kültürün tarımsal yapıda meydana gelen bütün değişimlere karşın eşit yurttaşlık ilişkisinin gelişmesini önlediğini söyleyebiliriz. Küçük köylüler topraktaki kullanım haklarının devam etmesi için devletle zaten alışık oldukları uyumlu davranışı ve eşitsiz ilişkiyi sürdürmek zorundaydılar. Bu durum bir süre sonra siyasetçi ve bürokratların araya girmesi, patron-müşteri ilişkisi diye adlandırılan kayırmacılığın ve kollamaya dayanan

devlet-toplum ilişkisinin güç kazanmasıyla sonuçlandı. Bir başka ifadeyle, Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki "otokrat" yönetimin, halkçılık uygulamalarının da yardımıyla, bir süre sonra otoriter popülizme dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Premodern toplumsal tahayyülle, modern toplumsal tahayyülün kentte karşılaşması

1960 sonrasının en önemli özelliği toprakta emeğin bollaşması, petrole ve elektriğe dayalı tür enerji ve yeni teknolojilerle emeğe ihtiyacın azalması ve buna karşılık toprağın kıtlaşmaya başlamasıydı. Sonuçta bir süre sonra çalışabilir yaşta erkekler köyü terk etmeye başladılar. Kır-kent göçünün hızlanması güçlüklerle de olsa, köylülerin seyahat özgürlüğüne kavuşmasını sağladı. Bu dönemde Batı Avrupa'ya işçi gönderilmesi ve turizmin teşvik edilmesi kararları da uzun süredir kapalı olan ulusal sınırları açtı. İnsan hareketliliğinin artmasının uzun dönemli etkileri kent/köy hukuku diye adlandırdığımız çoklu hukuk ve hiyerarşik ilişki sisteminin çözülmesi yönünde gerçekleşti.

O tarihlerde zamanın ruhuna, küreselleşme süreçlerini inceleyen uzmanların tanımladığı gibi, ABD küreselleşmesi eklenmişti (Taylor, 2018). Türkiye de yeni dünya düzenindeki bu etkinin altına girmişti. Askerî darbe sonrası yönetime gelen kadrolar da önemli ölçüde bu etkinin yönlendirmesiyle yeni kararlar aldılar ve yeni kurumlar oluşturdular. Konumuz açısından en önemli etki, otoriter devlet yönetiminde önemli bir yer tutmaya başlamış olan yasalara uygun çalışan bürokrasiye bir başka önemli kurumun eklenmesi oldu: Teknokrasi.

Planlı kalkınma hamlesi karar almada rasyonelliği besleyecek olan nesnel bilgiye duyulan ihtiyacı arttırdı. Yöneticiler bürokrasiden bilgiye dayalı karar üretmesini, bir başka ifade ile devlet-toplum ilişkisinde akılcılığın devreye girmesini istediler. Bir bakıma bu dönemde yapılmak istenen devlet/toplum ilişkisinde "bürokrasinin" yanı sıra "teknokrasinin" yol göstericiliğinin uygulamalara ve kararlara katkıda bulunmasıydı. Bu bağ-

lamda, modern istatistik yöntemlerine dayanarak kapsamlı sayısal veriler derlendi, istatistik kurumu güçlendirildi ve çok sayıda alan araştırması desteklendi. Örneğin Kıray'ın ünlü Ereğli Araştırması (Kıray, 1964) da bu dönemde DPT'nin desteğiyle yapılmıştı. Böylece bu dönemde bugün de önemli bir toplumsal kesim halinde varlığını sürdüren, ancak şimdilerde yönetim tarafından tasfiye edilmek istenen, karar ve uygulamalarda geleceği tasarlamakta "akılcı" düşünceyi öne koymayı şiar edinmiş olan "modern" profesyonel meslek gruplarının ve teknokrasinin oluşumunun adımları atılmış oldu.

Bu kararlar ve gelişmeler dönemin yönetici kadroları, bürokrasi ve bazı kentli gruplar tarafından benimsendi. Bu kararların alınmasında yüzyıllardır otokrat yönetimler altında yaşamaya alışmış, onlara doğal güç atfeden ve onların kuralları bozabilme gücüne de hayranlık duyan esnek ve gevşek ilişkilerle yaşamaya alışık toplumsal kesimler tarafından benimsenip benimsenmediği çok da önemsenmiyordu. Nitekim, kendisi mühendis olsa da dönemin popülist liderlerinden olan ve bu liderliğin kurallarını iyi bilen Süleyman Demirel "Bize plan değil pilav lazım," diyerek, bu kesimlere gerekirse teknokrasinin zorlayıcı gücünü kırabileceğinin işaretini vermişti.

Planlama süreci için gerekli nicel bilgilerin modern tekniklerle üretilmeye başlaması aydınlar ve akademisyenlerin de yeni tartışmalara katılmasına vesile oldu. Bu nicel bilgiler, sosyal bilimcilerin aralarında köylülüğün çözülmesi, tarımda kapitalistleşme, sanayileşme, kalkınma ya da modernleşme gibi kuramlara dayanarak uzun uzadıya tartışıldı. Bu sayede o dönemde hızlanan kentleşme ve toplumsal değişme süreci hakkında kapsamlı çalışmalara sahip olabildik. Türkiye'de yapılan iç göç araştırmalarının önemli bir kesimi kapitalist toplumlarda olduğu var sayılan akılcı mal ve emek piyasası ilişkisiyle ilgili kuramlara dayandırılıyordu. Bu bağlamda, planlama kurumu da o dönemde sanayileşme politikaları ve yatırım yer seçimi kararlarıyla kentleşmenin denetiminin sağlanacağını varsayıyordu. Ancak bütün bu çabalara karşın kentleşmenin ne hızı, ne de yönü tam anlamıyla denetlenebildi.

Bu noktada üzerinde durulmayan bir konu olan göç sürecinin toplum/devlet/toprak ilişkisindeki dönüştürücü etkilerini tartışmak istiyorum. Öncelikle belirtmemiz gereken nokta, köylülerin kentlere yönelmesinin onların toprakla ilişkisinin kesilmesi anlamına gelmemesidir. Kentlerde yapılan araştırmalar, genç erkeğin kente göç etmesinin hanenin tümünün kente göç etmesiyle sonuçlanmadığını, bağımlı nüfusun öncü göçmenin "başarısına" bağlı olarak köyle kent arasında gidip geldiğini gösteriyordu. Köyle kent arasında süren ilişki kentteki iş piyasasındaki genişleme ve daralmalara bağlı olarak gelip gitmelerle devam ediyordu. Bu bağlamda Özbay ile birlikte yaptığımız araştırmalarda da İstanbul kenti özelinde nüfusun ekonomik genişleme döneminde arttığını, kriz döneminde ise azaldığını gözlemlemiştik. Köyle ilişkinin kesilmemesi hem kırdaki topraklardaki hakkın kaybedilme korkusundan hem de bağımlı nüfus için köyün barınıp beslenebilecekleri en önemli sığınak ve güvence olmasından kaynaklanıyordu. Nitekim özellikle yoksul köylüler ve bağımlı nüfus için köyün önemi 1990'larda Kürtlerin yaşadığı köylerin tamamen boşaltılması sonrasında somut olarak görülmüştü. Kente göç eden ve köyle ilişkisi kalmayan köylüler mutlak yoksullukla karşı karşıya kalabiliyorlardı.

Burada vurgulamak istediğimiz bir başka nokta kırsalda yaşayanlar için göç kararının "akılcı ve bireysel" olmaktan çok "cemaatçi ve zincirleme" oluşudur. Göç kararı, genel olarak bireyin değil mensup olduğu hanenin verdiği bir karardı ve cemaatin izlediği yörüngeye bağlı olarak devam ediyordu. Nitekim o dönemde cemaatçi ilişkiler, "hemşerilik" ilişkileri olarak akademik yazına girdi. Hemşerilik ya da göç edenlerin geldikleri vilayetle tanımlanması aslında o dönemlerde tabu olan etnik ya da dinsel aidiyetten söz edilmeden cemaatçi ilişkiler hakkında bilgi ve tartışma olanağı veriyordu. Konuyu bilenler hangi vilayetten kimlerin, Lazların mı, Kürtlerin mi, Alevilerin mi ya da İslâmcıların mı, hangi cemaatinin geldiğini zaten biliyorlardı.

Hemşerilik ilişkilerinin anlamını tamamlayan bir başka araştırma alanı ise gecekondu araştırmaları oldu. Bu araştırmalar da

göç edenlerin kentlere yerleşirken en büyük yardımı dinsel ya da etnik cemaatlerden aldıklarını göstermekteydi. Bu noktada, kentlerdeki cemaatçi ilişkilerin yeşerdiği tek yerin gecekondular olmadığını, cemaatlerin ileri gelenlerinin bazılarının kentin merkezindeki kent hukukunun uygulandığı semtlere yerleştiklerini biliyoruz. Bir bakıma gecekonduda yaşayanlar kent merkezinde kendilerini himaye edecek ve kollayacak öncü hemşerilerine kolayca ulaşma olanağı da buluyorlardı. Bu süreçle özellikle büyük kentlerin çeperlerindeki kırsal alanlarda, zor da olsa esnek ve kuralsız ya da enformel diye adlandırdığımız yeni kent yaşamı kurulmuş oldu. Otoriter popülist yönetimler bu yeni yaşama göz yumarak onların oluşmasına katkıda bulundular. Böylece büyük kentlerde eski kentliler ve köylüler yan yana somut olarak yaşamaya ve birbirlerini etkilemeye başladı. Eski kentliler yeni gelenleri, özellikle birinci nesil köylüleri uzun süre benimsemedi, onları yaftaladı, ama emeğinden ve kentlere getirdikleri canlılıktan yararlandı ve böylece yeni kentsel yaşam kuruldu.

Gecekondulaşmanın kentin çeperlerindeki kent hukukunun yerleşmediği kırsal alanlarda, geleneksel köy hukukunun sağladığı esnekliklerle geliştiğini belirtmemiz gerekir. Gecekonduların çok küçük bir kesimi işgal edilen kamu arazilerinin üstüne, büyük bir kesimi ise köy arazilerinin üstüne yapılmıştı. Bu yerleri köylüler genellikle himaye ilişkilerinin içinde olan "arazi mafyası" diye tanımlanan gruplardan satın alıyorlar ve kendilerinde zaten var olan geleneksel hünerlerini kullanarak yaşayacakları konutları inşa ediyorlardı. O dönemlerde gecekondulaşmaya, ya da enformel konut ve iş piyasasına göz yumma ve bunları iyileştirme, devletin eski köylülerle ilişkilerindeki kuralsızlığın ve otoriter popülizmin yeni bir biçimi oldu. Bir bakıma bu dönemi devlet-toplum-toprak ilişkileri açısından "öküz kültürünün" yerine geçmiş olan "gecekondu kültürü" döneminin başı olarak kabul edebiliriz.

İskân kurumu bu dönemde, daha önce sözünü ettiğimiz geçmiş döneme ait birikmiş sorunlu bürokratik işlemleri çözmeye çalışıyordu. Bunun yanı sıra gittikçe sayıları azalsa da gel-

meye devam eden muhacirlerin, sel gibi doğal afetler nedeniyle zarar gören köyler ve konar göçerlerin yerleştirilmesine devam ediliyordu. 1960'lı yıllara gelindiğinde, iskân kurumunun hem "imar ve iskân" kurumu olarak adı hem de işlevi değiştirildi. Kıtlaşan tarım topraklarını dağıtmak yerine yeni yerleştirmeler için konut ya da köy inşa edilmeye başlandı. Yine aynı şekilde zamanın kalkınmacı ruhuna uygun olarak yol, baraj, liman gibi altyapı faaliyetlerine ağırlık verildi. Bu dönemde özellikle afet bölgelerinde ve yatırım yapılan diğer kırsal alanlarda yaşayanların büyük bir kesiminin eğreti toprak kullanım hakları ellerinden alındı. Hak sahiplerine artık toprak değil, kimi zaman borçlandırılarak konut verilmeye başlandı. Bu dönem bir bakıma, kolektif haklar sistemi olarak tanımlanabilecek geleneksel toprak hukukunun bireysel mülkiyete dönüşme sürecinin başlangıcı sayılabilir. Afetlerin sonrasında ve kalkınma amacıyla yapılan büyük altyapı yatırımları sırasında kamulaştırmalar nedeniyle topraksız hale gelen ve göç etmek zorunda kalan köylülerin sayısını maalesef bilmiyoruz (Erder, 2018).

İskân uygulamalarının inşaat faaliyetine dönüşmesi devlete bağlı irili ufaklı müteahhitlerden oluşan yeni bir iş insanı grubunun oluşmasına ve yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Dönemin simge ismi Barajlar Kralı Süleyman Demirel, 2000 yılında yaptığı "Çankaya'ya Veda" konuşmasında, geçmiş dönemde yaptıklarını sayarken, baraj sayısının 20'den 200'e, çimento üretiminin ise 3 milyon tondan 40 milyon tona çıkardığından övünerek söz etmiştir. Altyapı yatırımlarını toplumun "çimento harcı" olarak tanımlayan Süleyman Demirel'i inşaata dayalı büyümenin kurucu babası olarak kabul edebiliriz.

Post kentleşme döneminde otoriter popülizm

2000 sonrasını yerelde kır-kent göçünün azaldığı, kentlerin yeni kimlik kazandığı ve kır-kent farkının hem hukuksal hem de kültürel olarak azaldığı bir dönem olması nedeniyle "post kentleşme dönemi" diye adlandırıyoruz. Aynı dönemde, küresel düzlemde yaygınlaşan yeni ulaşım ve iletişim teknolojile-

ri ülkeler arasındaki etkileşimi arttırmış, ulus-devlet kurallarını zorlamaya başlamıştı. Hızlanan küresel rüzgârlar ileri kapitalist toplumlarla geç kapitalistleşen toplumları farklı biçimlerde olsa da aynı şiddette etkiliyordu. Küreselleşme uzmanlarının "şirket küreselleşmesi" diye tanımladığı bu dönemde Türkiye, hem küresel düşünce akımlarından hem de yeni teknolojilerden ve sermaye, kara para, düzensiz göç gibi yeni küresel akımlardan etkilendi. Üstelik bu dönemdeki yönetim, Osmanlı'nın "ümmetçi" versiyonu olma hayaliyle, bunu Türk ve İslâm ülkeleri ile buluşma şansı olarak değerlendirdi ve küresel rüzgârlara açılmayı destekledi.

2000 sonrasında kentlere eski köylülerin gecekonduda doğmuş büyümüş, sıkıntılarını çekmiş ve orada yaşamanın zorlu kurallarını iyi bilen ikinci ve üçüncü nesil çocukları olan yeni kentliler damgasını vurmaya başladı. Yerel yönetimler konusunda yaptığımız araştırmalar sırasında (İncioğlu ve Erder, 2008) özellikle göç almış kentlerde yerel siyasette yeni yerleşenlerin ve onları "himaye" eden cemaat liderlerinin etkili olduğunu gözlemlemiştik. Bu kadroları başarılı kılan ve daha sonra merkeze taşıyacak olan bu etkinin siyasal, ideolojik, kültürel çok farklı boyutları olduğunu biliyoruz. Burada biz sadece konumuzla ilgili olan devlet/toprak/insan ilişkisine etkilerini vurgulayacağız.

Yeni kentliler ve himayecilerinin, yerel siyasetteki ilk uygulamaları katı imar kurallarını esnetmek, kentsel planlama fikrini reddetmek ve kuralsız büyüyen yeni mahallelerin yaşanacak hale getirilmesini sağlamak oldu. Bu mahallelerde yaşayanların geleneksel hukuka güveni hâlâ sürdüğünden, onlar için bağımsız ve bireysel tapunun edinilmesi çok da önemli değildi. Burada yaşayanlar, sürekli yeniledikleri, paraları oldukça üzerine kat çıktıkları evlerinin kullanım haklarının "devletle" ilişkileri iyi oldukça devam edeceğine dair inançları henüz zedelenmemişti. Bu kesimleri kollayan yerel siyasi kadrolar böylece kitlesel destek gördü ve yeni nesil popülizmin başlangıcını oluşturdu.

Ümraniye'de yapmış olduğumuz gecekondu araştırması sırasında bu mahallelerde yaşayanların mensup oldukları etnik ve

dinsel dayanışma ağlarının genişliğine bağlı olarak kentsel yaşamlarında başarılı ya da başarısız olduklarını saptamıştık (Erder, 2006). O dönemde, bu mahallelerde yaşayan üç farklı hane grubu gözlemlemiştik. Birinci grup haneler, yetişkin erkeklerin içine girebildiği bu cemaatçi dayanışma ağlarını etkin olarak kullanan ve iş ya da siyasal yaşamda başarı kazanan hanelerdi. Bu haneleri "yükselen haneler" olarak adlandırmıştık. Bu hanelerin kurdukları cemaatçi dayanışma ağları, bir süre sonra, akrabamsı ilişkilere, hatta bazıları mafya benzeri güç ilişkilerine de dönüşmüş ve çok geniş erkek gruplarını denetim altına almıştı. Yine aynı mahallelerde yaşayan bazı haneler ise iş ya da konut piyasasına ulaşabilseler de ya kökenleri nedeniyle cemaatçi ağlara sahip değildi, ya da hanelerinde erkek üye kıtlığı vardı, bazıları da bu ağlardan dışlanmıştı. Bu haneleri "izole haneler" olarak adlandırmıştık. Bu mahallelerde yaşayan üçüncü grup haneler ise, cemaatçi ilişkilerden kopuk ya da dışlanmış, köyle ilişkileri kesik, topraklarını kaybetmiş, mülksüz, kente yeni gelmiş düzensiz işlerde çalışabilen gecekondu kiracılarıydı ki bu haneleri de "yeni kent yoksulları" olarak nitelendirmiştik.

Dayanışma ağlarıyla yükselen hanelerin, çok farklı etnik kökenlere ya da inanç gruplarına mensup olduğunu "hemşerilik" araştırmalarından da biliyoruz. Bunların içinde Kürtler, Boşnaklar, Çerkezler, Lazlar gibi farklı etnik bağa sahip olanlar olduğu gibi Aleviler, Nurcular, Süleymancılar, Nakşiler gibi farklı dinî cemaate mensup olanlar da vardı. Bu arada dönemin ruhunda etnikçi siyasetin baskın olması, etnikçiliği reddeden laik, sınıf temelli ya da hak temelli anlayışa sahip olanların, bireyi öne koyan ve cemaatçiliği reddedenlerin etkisini de iyice azaltmıştı (Erder, 1997). Sonuçta, birbiriyle yarışan cemaatler ve dayanışma ağları içinde devlet katında en makbul olan İslâmcı cemaatler koalisyonu birçok yerde kentlerin yeni sahipleri oldular.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu yazıda İslâmcı cemaatler koalisyonunun "söylem/eylem" ilişkileri ya da ideolojik eğilimlerini değil toprak/insan ilişkisini etkileyen kararlarını vurgula-

yacağız. Yerel yönetimde yükselen yeni yerel yöneticilerin ilk icraatlarının gecekondulaşmaya karşı olması bu konuyu araştıranlara önce şaşırtıcı gelmişti. Ancak, daha sonra bu karşı oluşun geçmişte yaşanmış olanlara tepkinin bir işareti olduğu anlaşıldı. Gecekonduda yaşamış olanlar oradaki yaşamın nasıl zor ve mücadelelerle dolu olduğunu biliyorlar ve ilk fırsatta buraları kiracılara terk ediyorlardı. Gecekondu zorlu geçmişi yeni ve konforlu konut isteğini arttırmıştı ve kentin yeni sahipleri sonuçta kentin çevresindeki kırsal alanlara mevzii imar planlarıyla yeni konut alanları inşa etmeye başladılar (Erder, 2022).

Yeni konut yapımı furyası sırasında tarihî çevre, doğa, orman, tarım alanı, göl, deniz gibi varlıkların korunması kesinlikle gözetilmedi. Bir anlamda bu süreci, çözülen tarım toplumunun toprakta geçen geçmişini ve kentte yaşadıkları acıları çimentoyla kapatma çabası olarak da görebiliriz. Tarımdan kopanlar, beton konutlarda yaşamak uğruna kendileri için acıdan başka bir şey ifade etmeyen, kırsal alanların ve doğal hayatın tahrip olmasına razı oldular. Bütün bunlar, İslâmcı koalisyona giren, girmeyen kentte etkili olan irili ufaklı bütün inşaatçılar ve müteahhitler tarafından desteklendi. Bu arada, kentteki yapılaşma kurallarının esnetilmesi, özellikle imar afları, sadece yeni kentlileri değil, eski kentlileri de mutlu etti. Bu duruma itiraz edenler sadece yeni örgütlenen çevreciler, eski plancılar, bazı profesyoneller ve bazı teknokratlar oldu, onlar da kolayca dışlandı.

Bu dönemde, etnikçi siyasetin yükselmesiyle birlikte gecekondu kültüründe var olan kuralsızlığın, cemaatçi ilişkilerin ve dolayısıyla siyasal kayırmacılığın yaygınlaştığını, kitlesel destek bulduğunu ve yerleştiğini gözlemliyoruz. Sonuçta uzun yıllar otoriter baskı altında yaşamış olan yeni kentliler premodern kentli düzenin kurduğu kuralları yıktılar. Yüzyıllardır otoriter yönetimler altında yaşamış olanlar için kuralları yıkanların da otoriter olması önemli değildi, üstelik otoriterlik bu kez onlara güç ve servet kazanmanın önünü açmıştı. Cemaatçi yaşamın otoriterliği ve kural tanımazlığı sayesinde güç kazanmış ya da zenginleşmiş olanlar sonuçta başta kadın-erkek eşitsizliği gibi

tüm eşitsizlikleri doğal gören, ataerkil, "muhafazakâr" yaşam tarzını benimsediler, üstelik bunları yücelttiler.

Cemaat içinde yaşamaya alışık yoksul kitleler için "himayeci" yönetim, kurallarını bilmedikleri, yabancı ve onları "yalnızlaştıracak" soyut kuralları olan bir yönetimden daha güvenli görüldü. Cinsiyete, yaşa ve kan bağına göre eşitsizliğin olağan kabul edildiği bu düzende, yoksullar için güç sahibi olanlara itaat, sadakat ve hiyerarşinin bildik kurallarına uymaktan başka seçenek yoktu.

Bu noktada bu durumun düşünsel temelleri olan, bireyin özerkliğine dayalı ve akılcılıkla seçilen modern muhafazakâr yaşamla ilgisi olmadığına dikkati çekmek gerekir. Bilindiği üzere, modern muhafazakârların toplumsal tahayyülü de esas olarak liberal burjuva eşitlik ilkelerine dayanmaktadır (Taylor, 2004). Premodern koalisyonda ise cinsiyet, yaş, konum, varlık, servet ve güç olarak eşit olmamak olağan ve doğal kabul edilmektedir. Bu anlamda, akrabalık ilişkilerine benzeyen kayırmacılık, dayanışma, fedakarlık da kabul edilir ve hatta yüceltilir. Cemaatler arasında süren ortaklıklar da hiyerarşiye, güvene ve sadakate dayalı olduğu için buna saygısızlık, sadakatsizlik ve ihanet ise tıpkı aile ilişkilerindeki gibi acımasızca cezalandırılabilmektedir. Bu düzende, ilişkiler akılcı ve bireysel olmaktan çok duygusaldır. Bu anlayışa göre "akıl" soğuk ve uzaktır, "duygu" ise sıcaktır, daha yakın ve daha makbuldür.

Cemaatlerin ve akrabalık ilişkisi güçlü olanların kendi yoksul mensuplarının fitre ve zekatlarla kollanmaları çok bir eski gelenek olduğundan yadırganmadığı gibi takdirle karşılanır. Cemaatlerin zenginleşmesi ile fitre ve zekatlarla desteklenen yardımların artması ve çeşitlenmesi de sevindirici oldu. Bunlara ilave olarak, bu koalisyon merkeze taşındıktan sonra, kamunun anonim vergi kaynaklarını da yardımlara eklediler ve böylece yoksulları daha da memnun ettiler. Bu dönemdeki popülizmin önemli kitlesel desteği yoksullara yapılan yardımlar ve cemaate mensup olanların sadık çocuklarına da yeni iş olanakları sağlanması oldu. Bireysel hak taleplerinin ve liyakatin önünü kesen bu durum bir süre sonra bu koalisyonda

yer almayan cemaatlerin, cemaat üyesi olmayan "izole orta sınıf hanelerin", "yeni kent yoksullarının" ve eğitimli liyakat sahibi gençlerin kendilerinin ayrımcılığa uğradıklarını hissetmelerine neden oldu.

Yerel siyasetle güçlenen bu koalisyonun gecekondu kültürüyle desteklenen imar kurallarını yok sayan ve inşaat sektörünü destekleyen uygulamaları merkeze yerleşmelerinden sonra kent dışındaki topraklara da yayılmaya başladı. İnşaat sektörünün desteklenmesi ve topraktaki hakların yeniden düzenlenmesi zenginleşen ancak varlıklarını değerlendirmekte "faizi" reddeden cemaatlerin İslâm ekonomisinin önemli araçlarından olan emlak piyasası, faizsiz bankacılık, toprağa ya da gayrimenkule dayalı gelir getiren sertifika olan "sukuk" gibi yeni birikim araçlarına yönelmesine neden oldu.

Toprağın tarım dışı işlevlere açılmasının da yolunu açan, kamulaştırma, kadastro faaliyetleriyle tapulama ve ortak kullanım alanlarının özelleştirilmesi gibi uygulamaların çok yönlü etkileri oldu. Bu kararlarla, insan/toprak ilişkisi de tarımsal yapı da tamamen değişti. Bu yeni politikalar, sadece inşaat sektörünün büyümesini desteklemedi, aynı zamanda emlak piyasasını bir tür mali piyasaya dönüştürdü ve topraktaki geleneksel kullanım haklarını tasfiye ederek özel mülkiyete çevirdi. Bu kararların bir etkisi de köylülerin topraktan atılmasına neden olan "çitleme" hareketi benzeri bir süreci başlatması oldu. Bir diğer etkisi ise, yerel emlak piyasasının bazı kesimlerinin, şirket küreselleşmesiyle yaygınlaşan küresel emlak piyasasına (FIRE: Finance Real Estate) eklemlenmesi oldu.

Kamulaştırma, kalkınmacı siyasetle birlikte planlı ekonominin bir parçası olarak, altyapı yatırımları için öteden beri uygulanmaktaydı. Altyapı yatırımları, sadece yatırımın kendi amaçları açısından değil, aynı zamanda iktidarların kendi yandaşlarına sunduğu en önemli kaynak aktarımı kanalı olması nedeniyle de önemliydi. Planlı dönemde bu yatırımlar, teknokratik ve bürokratik kurallara uygun olarak yürütülürken, cemaatçi koalisyon döneminde uygulamaların esnekleştiği görülmektedir. Kamuoyunun ve teknokrasinin denetiminden uzak tutularak hazırlanan büyük yatırım projelerinin varlığından çoğu zaman küçük bir çevre haberdar oluyordu. Küreselleşmeyi "ümmetle buluşma" fırsatı olarak gören bu yönetimin bazı mega projelerin ilhamını petrol zengini ülkelerden aldığı ve kimi uygulamaları da yurtdışındaki profesyonel firmalara yaptırdığı da zaman zaman ortaya çıkmaktadır.

Kamuoyunda açıkça tartışılmayan mega projelerin ihale ve kamulaştırma süreçleri de genel olarak şeffaf değildir. Özellikle, "acele kamulaştırma" uygulamaları, "kamu adına ve kamu yararı" adına yapılsa da, daha çok geleneksel müsadere uygulamalarına benzemektedir. Bu kararlardan olumsuz etkilenen topraktaki kullanım hakları eğreti olan köylülerin seslerinin duyulması mümkün değildir. "Kamu yararı" ve "hak sahibi" kavramlarının muğlaklığı, kuralların sürekli olarak değişmesi ve şeffaflığın olmaması mülkiyet ve kullanım haklarına saygılı ve adil olunduğu konusunda kuşku duyulmasına neden olmaktadır. Nitekim, Süleyman Demirel de son dönemlerdeki ihalelerin şeffaf olmayışını ve kayırmacılığı eleştirerek "çimentonun toplumu birleştiren harç olma" özelliğini kaybettiğini ifade etmişti.

Bu dönemde insan-toprak ilişkilerini değiştiren ikinci önemli uygulama ise tarım topraklarındaki kadastro işlemlerinin hızlandırılarak, toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşmasıdır. Modern hukuk anlamında özel mülkiyeti simgeleyen tapuya kavuşturan kadastro işlemlerinin oldukça pahalı bir bürokratik süreci gerektirdiği bilinmektedir. Bu işlemleri yürütebileceklerin hem yasal kurallardan haberdar olmaları hem de bu işlemleri karşılayacak birikime sahip olmaları gerekir. Küçük ölçekli üretim yapan köylülerin bu olanaklara sahip olmadıklarını tahmin etmek güç değildir. Toprakta özel mülkiyetin kurulmasının ve tapunun özellikle İslâmcı zenginlerin "faizsiz" yatırımlarının hukuksal güvence altına alınması anlamına geldiği de açıktır. Bu uygulamalarla, kimlerin mülk sahibi olduğu, kimlerin ise kullanım haklarını kaybettiği cevaplamamız gerek önemli sorulardandır. Yine aynı şekilde kadastro işlemleri sonrasında tarım topraklarının ne kadarının modern tarım

işletmesine dönüştüğü, ne kadarının tarım dışı işlevlere ayrıldığını sorgulamamız gerekir. Bu bağlamda küresel piyasalarıyla eklemlenme sonrasında bazı tarım topraklarının bir kesiminin yerel tüketim amacına değil, küresel ticarete uygun ürünlere tahsis edildiği de bilinmektedir. Sonuçta, bugün artık köylerin, geleneksel kullanım haklarına sahip olan eski köylülerin sığınağı olmaktan çıktığını, küresel kapitalist piyasanın bir parçası haline dönüştüğünü söyleyebiliriz. Keyder ve Yenal'ın da belirttiği gibi, artık "bildiğimiz tarımın sonu" gelmiştir (Keyder ve Yenal, 2021).

Toprak kullanımıyla ilgili son dönemlerde yapılan üçüncü uygulama ise gelenekle ya da yasayla kamuya tahsis edilmiş olan arazilerin tarım dışı gelir getirici amaçlar için özelleştirilmesidir. Kamuoyunda tapulu olmayan bütün toprakların devlete dolayısıyla kamuya ait olduğu kanısı yaygındır. Ancak, bu alanların önemli bir kesimi modern hukuk kurallarına uygun olarak bir kamu kurumunun gözetimine verilerek ortak kullanıma açılmış alanlar değildir. Son dönemlerde, "geleneksel" olarak ortak kullanımına ait olduğu bilinen mera, otlak ya da orman alanlarının enerji üretimi, madencilik, konut inşaatı gibi işlevler için özel şirketlere tahsis edilmesi hızlanmıştır. Halka açık olması gereken kıyılardaki doğal ve kültürel sit alanları da, konut ya da turizm gibi amaçlarla yapılan yasal düzenlemelerle, ortak kullanıma kapatılmaya başlamıştır. Bu faaliyetler, sadece doğanın, tarımın ve kültürün tahrip edilmesi değil aynı zamanda bu alanlarda yaşayanların yaşam alanlarına el konulması anlamına da gelmektedir. Bu kararlar şeffaf bir biçimde alınmadığından bu alanları kullananlar da haklarını savunma imkânı bulamadan sonuçlarına katlanmak zorunda kalmaktadır. Aynı şekilde, bu şeffaf olmayan kararların dağınık mekânlar için alınması, farklı işlevlere açılması ortak bir muhalefetin gelişmesini de önlemektedir. Bu sessiz kıyıma ne orada yaşadıkları için olumsuz etkilenenler, ne ileriyi görme yetisine ve bilgisine sahip olan uzmanlar, ne çevreciler ve diğer sivil toplum örgütleri engel olabilmektedir. Diğer taraftan bu süreçle nerdeyse piyasa değeri olabileceği düşünülen toprakların

tümünün özel mülkiyete dolayısıyla kapitalist piyasaya dahil olduğu söylenebilir.

Bugün vardığımız yer

Post kentleşme ve şirket küreselleşmesi etkileşiminin olduğu dönemde uygulanan yeni nesil popülizm politikaları sonrasını öngörebilmek için bu süreçte kazananların ve kaybedenlerin kimler olduğunun gerçekçi olarak değerlendirilmesi yararlı olacaktır. Her şeyden önce yeni nesil popülizmin kapalı bir toplumda değil, insan, mal ve para akımlarının küresel düzlemde arttığı bir dönemde gerçekleştiğini dikkate almamız gerekir. Bu nedenle inşaata dayalı büyüme, kentsel rantın özelleştirilmesi ve toprakta özel mülkiyetin kurulması sürecinden etkilenenler sadece yerel aktörler değil, aynı zamanda onlarla ilişkide olan küresel aktörlerdir.

Küreselleşme literatüründen şirket küreselleşmesinin uluslararası ve ulusal hukukla düzenlenmiş "formel" olanlarıyla, hukuksal olarak düzenlenmemiş "enformel" olanlarının sonuçları itibarıyla çok farklı olduğunu öğreniyoruz. Özellikle Kuzey ülkelerinde ağırlıklı olan formel para, mal ve insan akışlarıyla, Güney ülkelerinde yaygın olan enformel para, mal ve insan akışlarının sonuçlarının farklı olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye her türlü küresel akımın etkisi altında olan bir ülke olduğundan küreselleşmeyle eklemlenmesinde hem enformel hem de formel aktörleri aktif rol oynamıştır. Eklemlenmenin "özgünlüğünü" ancak, küreselleşmeyle zenginleşenlerin ve yoksullaşanların kimler olduklarını iyi analiz ederek anlayabiliriz. Bu yazıda bu konunun ayrıntılarına girmemiz mümkün olmadığından sadece önemli gördüğümüz bazı noktalara işaret etmekle yetineceğiz.

Yeni nesil popülist siyasetin etkisiyle kaybedenlerin başında konut ya da topraktaki geleneksel kullanım hakkını kaybederek "mülksüzleşen" kent ve kır yoksulları gelmektedir. Özellikle küçük üretim yapan köylüler için toprağın kaybı, sadece bağımlı nüfusun gıda ve barınma olanaklarının yitirilmesi

değil aynı zamanda yaşlılıkta sığınılacak yerin, yani geleneksel güvence olanaklarının da yitirilmesi anlamına gelmektedir. Bu grup kente göç etse de, artık sendikal örgütlenme engellendiğinden ya da yeni işler düzensiz olduğundan güvenceli iş bulamadığı gibi, gecekondu da yapamamakta, en iyi ihtimalle gecekondu kiracısı olabilmektedir. Üstelik düzensiz göçle gelen ve işgücü piyasasının bütün olumsuz koşullarına katlanabilen yabancı işgücünün varlığı, güvenceli işlerde çalışanları bile yeni yoksulluk ya da derin yoksulluk konumuna düşürebilmektedir. Derin yoksullar, cemaatlerin kayırmacı ilişkilerinden eskisine göre çok daha fazla yararlanır hale gelmiştir. Güçlü cemaatler de bu sayede kentlerde önemli bir insan kaynağını denetim altında tutabilmektedir. Sendikalaşmanın önlendiği ve iş güvencesinin olmadığı bu ortamda işçilerin sınıf temelinde örgütlenmeleri de kolay değildir.

Genel olarak, cemaatçi/kayırmacı ilişkilere giremeyenler, yeni yoksullar, işçiler, ayrımcılığa uğrayan cemaatler, cemaat ilişkisini reddedenler ve bireysel hakları benimsemiş olan eski kentsoyluların toplumsal tabakalaşma sistemi içinde önleri kapanmaya başlamıştır. Burada özellikle eski düzenin kurallarına göre yaşamış olan ancak kuralsızlığın yaygınlaşmasıyla sürekli olarak bazı haklarını kaybeden, sendikalı işçilere, eski ve "izole" kentli orta sınıflara, yaşlılara ve emeklilere özellikle dikkati çekmek gerekir.

Aynı şekilde, kayırmacı ilişkilerin denetlediği işlere ulaşamayan eğitimli gençler eğer formel ya da enformel küresel iş piyasasıyla eklemlenmiş alanlara uygun hünerleri yoksa işsiz kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bir başka grup ise, eski nesil popülizmin desteğine alışmış ancak şimdi gözden düşmüş işler yapan geleneksel hünere sahip esnaflar, zanaatkârlar, küçük üreticiler ve küçük girişimcilerdir. Özellikle kentlerin merkezindeki küçük sanayi sitelerinin sakinleri hem eski desteği bulamamış hem de değer kazanan yerlerdeki işyerlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Burada son olarak, gerek "Ensar" politikasıyla gerekse açık kapı politikasıyla Türkiye'ye gelmiş olan yabancılardan söz etmemiz gerekir. Bu yabancılar kendilerine yeni bir gelecek arayan ve hiçbir hakka sahip olmadan burada yaşamak ya da çalışmak zorunda kalan yabancılardır. Küreselleşmenin belki de en önemli mağdurları olan "düzensiz göçmenlerin" durumu evrensel insan haklarını savunanların sürekli gündeminde kalması gereken bir konudur.

Yeni nesil popülist siyasetin inşaata dayalı büyüme, kentsel rantın özelleştirilmesi ve toprakta özel mülkiyetin kurulması sürecinden yararlananlar da oldukça heterojen bir gruptur. Bu dönemde yaratılan değerin büyüklüğü ve bu değerin hangi toplumsal kesimlerin elinde biriktiği, ekonomiyi ve toplumu nasıl etkilediği konusu geleceğimizi tahmin etmemiz için çok önemlidir. İktisatçılar inşaata dayalı büyümenin sürdürülebilir olmadığını ve bu sektöre verilen desteğin diğer sektörlere gösterilmemesinin yaratacağı sorunları sürekli olarak vurgulamışlardır. Diğer taraftan, bu dönemde Dünya Bankası'nın "kusurlu tapulu" ya da enformel emlak piyasasının yaygın olduğu Güney ülkeleri için kadastro faaliyetlerini hızlandıracak projelere verdiği destek ilgi çekicidir. Türkiye'deki kadastro faaliyetlerinin hızlanmasında Güney Amerikalı popüler amatör iktisatçı Hernando de Soto'nun kalkınma politikası olarak önerdiği ve Dünya Bankası'nın da benimsediği bu siyasetin ne kadar etkili olduğunu anlamak için bu konuda daha ayrıntılı araştırma yapmak gerekir. Ancak son dönemlerde emlak piyasasının finans aracı haline gelmesinin ve toprağın tapulanmasındaki artışın Türkiye'nin küresel emlak piyasasıyla eklemlenmesine çok önemli katkısı olduğu açıktır (de Soto, 2000).

Gecekondulaşmanın ürettiği bu yeni dönemi "çimento" dönemi diye de adlandırabiliriz. Bu yeni dönemde kayırmacı ve cemaatçi siyaset aracılığıyla çok sayıda insanın mülk sahibi olduğunu gözlemliyoruz. Bunun yanı sıra inşaata dayalı ekonomi irili ufaklı müteahhitleri, inşaat için malzeme üretenleri ve emlak piyasasını yöneten şirketleri zenginleştirmiştir. Bu dönemdeki servet birikiminde "faizi" reddeden İslâmcı cemaatlerin toprağa ve emlaka atfettiği anlamın etkisi olduğu açıktır. Toprakta özel mülkiyetin hızla kurulmasıyla elde edilen "tapu"

mülkiyet hakkını ifade ederken aynı zamanda İslâmcı ekonominin küresel finans aracı haline gelmiş olan emlak piyasasının "sukuk" işlemlerinin garantisini sağlayan bir belge niteliğini de taşımasına dikkati çekmek gerekir. Son dönemlerde Katar ve Suudi Arabistan gibi ülkelere tahsis edilen ya da satılan arazi ve binalar bir anlamda küresel emlak piyasasının "faizsiz finans" aracı haline dönüşmesinin bir sonucu olabilir. Bu bağlamda, "ümmet"le ilişkiyi arttırma düşüncesiyle küreselleşmenin önünü açan İslâmcı cemaatler koalisyonu bu amaçla toprağı denetlemiş, piyasaya açmış ve bu varlığın küresel emlak piyasasıyla eklemlenmesini sağlamıştır.

"Çimento" döneminin önemli yerel aktörleri olan müteahhitler, inşaat malzemeleri üreticileri, rantiyeler ve emlak sektörünü mali birikim aracı olarak kullananların kimler olduklarını ve birikimlerini nasıl değerlendirdiklerini araştırmak da geleceği öngörmemiz açısından özel önem taşımaktadır. Post kentleşme döneminde müteahhitlik işinin hüner gerektirmeyen, göreli olarak kolayca girilen yaygın ve gözde bir iş alanı olduğunu biliyoruz. Müteahhitlerle ilgili hukuksal düzenlemelerin çok esnek olması, onların ürettikleri yapıların sorumluluğunu üstlenmemelerini getirmektedir. Müteahhitlik sektörünün iş alanı olarak konumunun tanımlanması özel önem taşımaktadır. Kayırmacı düzen içinde zenginleşen müteahhitlerin kapitalist sistemdeki piyasa koşullarında çalışan hizmet ya da sanayi sektöründeki "işverenlere" benzemedikleri açıktır. Rekabetçi olmayan ve risksiz bir alanda çalışmaya alışkın olan müteahhitlerin gelecekle ilgili kararlarında da bağımsız olmaları mümkün değildir. Özellikle, devletten kayırmacı ilişkilerle aldığı ihalelerle zenginleşen ve risksiz kazanmaya alışmış bu yeni iş çevresinin ne yerel ne de küresel kapitalist iş dünyasının yarışmacı ve yaratıcı koşullarına uyum göstermesi kolaydır. Bu grubu kapitalist işverenlerden çok, Sovyet dönemi sonrasında kamusal varlıklara el koyarak kolayca zenginleşen Rusya'daki "oligarklara" benzetmek mümkündür. İlk bakışta yapılan gözlemlerden kayırmacı düzende elde edilen bu tür servetin yeni yatırımlardansa gösterişçi tüketime dönüştüğü ve kırılgan olduğu izlenimi

edinilmektedir. Emlak piyasasının dünyada dolaşan sermayenin ve kara paranın aklanmasına aracılık edebilmesi bu sektörün aynı zamanda yolsuzluk ve suç ekonomisiyle de iç içe girmesine neden olabilmektedir.

Bu dönemde, pek gündeme getirilmese de küreselleşmenin hızla büyüttüğü ve göreli olarak daha nitelikli ve yeni teknoloji kullanan bazı sektörler de vardır. Pendik Araştırması sırasında bu sektörlerin "şirket küreselleşmesi" diye adlandırılan yeni küreselleşme evresinde bu şirketlerle eklemlendiğini gözlemledik. Bu firmalar "nitelikli emek/nadir hammadde/pazara yakınlık" gibi farklı yerel olanaklar nedeniyle küresel tedarik ve üretim zincirlerine katılan yerel firmalardır. Pendik'te 2020-2022 döneminde yaptığımız bir araştırma vesilesiyle gözlemlediğimiz bu eğilim Sabiha Gökçen Havaalanı çevresinde oluşan "havaalanı şehri"yle (aerotropolis) belirgin hale gelmektedir. Burada oluşan teknoloji parkları, oteller, depolar ve ulaşım sistemleri şirket küreselleşmesiyle eklemlenmenin somut bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Esas olarak Beyaz Türk diye adlandırılan ve emlak piyasası dışında üretim yapan işverenlerin ve ileri teknolojiyi kullanabilen eğitimli işgücünün yoğunlaştığı bu alan, fazla gündeme gelmeyen ancak özel önem taşıyan bir gruptur. Bu bağlamda, bu dönemde küreselleşmeyi desteklemek için alınan "uluslararası tahkim" gibi küresel kurallara uygun para ve mal transferine imkân veren hukuksal altyapıyı güçlendiren kararlar, üniversitelerle işbirliği ile kurulan teknoparklar ve gümrüksüz sanayi bölgeleri bu dönemin gözde alanlarındandır. Gündeme daha çok savunma sanayisi bağlamında gelen ve bu yönetimi sessizce destekleyen Beyaz Türklerin yoğunlaştığı bu iş alanlarının yerel aktörlerinin kapsamlı araştırılması bize geleceği öngörmemiz için çok değerli bilgiler sağlayacaktır (Erder, 2022).

Sonuç olarak, bu yazıda, mevcut birikimimizden ve öznel ilgi alanımızdan yararlanarak, son yüzyılda Türkiye'nin geçirmiş olduğu toplumsal değişimi insan/toprak/devlet ilişkileri ve kent/kır yaşam tarzı farkları açısından incelemeye çalıştık. Bu yazıyı çok boyutlu bir değişimin kısıtlı bir yönüyle ve bazı ku-

ramsal yaklaşımlar aracılığıyla ele alınması deneyimi olarak kabul etmemiz gerekir. Yüzyılın başında çoğunluğu köyde yaşarken, artık büyük çoğunluğu kentte yaşamaya başlayan toplumun, köylülükten çıkışının zorlu yönlerini yorumlamaya çalıştık. Geleceğin neler getireceği sorusunun cevabını verebilmek için ise küresel ve yerel gerilimlerin izlenmesi gerekir. Küresel ve yerel düzlemde devam eden, kimi insan ve çevre haklarına saygılı, kimi saygısız farklı eğilimlerden hangilerinin baskın çıkacağını öngörebilmeliyiz. Bunun için sadece geçmişin değil aynı zamanda günümüzün benzer koşulları altında değişen Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki toplumlardaki gelişmelerin de izlenmesi ufuk açıcı olabilir. Bugün özgün ve yaratıcı sorular sorabilen, sağlam metodolojiye dayanan, çevirilerden de yararlansa bile Can Yücel'in deyimiyle "Türkçe söyleyen" bilgileri üretebilmek için bütün bunları açıkça tartışabileceğimiz bir ortama ihtiyacımız olduğu açık.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A., *Ulusların Düşüşü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

Aslan, Ahmet, *Bir Ömür Düşünmek*, nehir söyleşi, Serbest Kitaplar, İzmir, 2020.

Castoriadis, Cornelius, *The Imaginary Institution of Society*, çev. Kathleen Blamey, The MIT Press, Cambridge, Massachuttes, 1998.

De Soto, Hernando, *The Mysteryof Capital: Why Capitalism Triuphs in the West and Fails Everywhere Else*, Basic Books, New York, 2000.

Erder, Sema, *Kentsel Gerilim: Enformel İlişki Ağları Alan Araştırması*, um: ag Uğur Mumcu Araştırmacılık Vakfı Yayını, Ankara, 1997.

—, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

—, *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye: Türkiye'de Değişen İskân Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

—, "Yeniden Pendik, Araştırma Raporu", yayımlanmamış rapor, 2022.

Erder, Sema ve Nihal İncioğlu, *Türkiye'de yerel Politikanın Yükselişi: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Örneği, 1984-2004*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Esping-Andersen, Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press. New Jersey, 1990.

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Kıray, Mübeccel Belik, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, Ankara, 1964. (Bu araştırma 1984'te İletişim Yayınları ve 1997'de Bağlam Yayınları'nda yeniden yayımlandı).

—, *Kentleşme Yazıları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998a.

—, *Değişen Toplum Yapısı*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998b.

—, *Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişim*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.

Leeds, Anthony, "Locality Power in Relation to Supralocal Power İnstitutions", *Cities, Classes and the Social Order*, ed. R. Sanjek, Conell University Press, 1994, s. 209-231.

Olmi, Ernanno, "Nalın Ağacı" (L'Albero degli Zoccoli), film, 1978.

Özbay, Ferhunde, *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Taylor, Charles, *Modern Social Imaginaries*, Luke University Press, Durham ve London, 2004.

Taylor, Peter J., *Urbanization in Global Perspective*, GaWC Research Bulletin 463, 2018, www.lboro.ac.uk (erişim 14.05.2018).

Not: Bu yazıdaki analizler esas olarak, yazarın konuyla ilgili daha önce yapmış olduğu, birbirini izleyen, alan araştırmalarının sonuçlarına dayanmaktadır. Bu kaynakçada sadece bu yazı için özel önem taşıdığı düşünülen az sayıda kaynağa yer verilmiştir. Daha ayrıntılı kaynaklara yazarın belirtilen yayınlarından ulaşılabilir.

KADINLARIN YÜZ YILI

AKSU BORA

Cumhuriyet tarihine kadınlar açısından bakmak, 100 yıllık bir tarihi bu açıdan değerlendirmek, hem çok cazip hem de zor bir iş. Bana cesaret veren, bu yazıyı eleştirecek, eksiklerini gösterecek, tamamlayacak ve geliştirecek pek çok kişinin varlığını bilmek. Onu yazmamı mümkün kılan çalışmalar gibi, bu yazı da ortak kütüphanemizin bir parçası olacak, artık "O sırada kadınlar ne yapıyordu?" diye sormamızın gerekmediği günlere erişmemize katkıda bulunacak. Öyle ümit ediyorum.

*

1979 yılında, *Türk Toplumunda Kadın* başlıklı bir derleme yayımlandı. Kitap, bir yıl önce düzenlenmiş bir seminerin bildirilerinden oluşuyordu. Derleyen, Nermin Abadan Unat'tı, kapakta Deniz Kandiyoti ve Mübeccel Kıray'ın "işbirliği"nden de söz ediliyordu.

Bu derlemeyi Türkiye'de kadın çalışmalarının başlangıcı olarak düşünebiliriz. Çünkü ilk kez farklı disiplinlerden araştırmacılar "kadınlar"ı özel bir bilgi alanı olarak tarif etmişler, bu alana farklı yönlerden yaklaşmışlar ve çalışmalarını bir araya getirerek Türkiye'de kadınların ahvaline dair geniş bir bilgi sunmuşlardı.

Kadınların ahvalinin başka şeylerin (mesela gelişmenin, mesela kalkınmanın, mesela geriliğin) temsilcisi olarak konuşulmasından farklı, yeni bir şeydi burada yapılan. Her ne kadar kitabın girişinde Nazım Hikmet'in *Kuvayi Milliye Destanı*'nın o ünlü "Ve kadınlar, bizim kadınlarımız..." diye başlayan bölümüne yer verilmişse de, kadınların beslenme sorunlarından (Ayşe Baysal) edebiyatta kadın imgesine (Füsun Altıok), Ereğli örneğinde kasaba ailesinden (Mübeccel Kıray) kırda ve kentte yaşayan kadınlar için eğitimin ne anlama geldiğine (Ferhunde Özbay) kadar çok geniş çerçeve çiziliyor, kadınlık durumu somut bağlamlar içinde keşfediliyor ve bu bağlamları birbirine bağlayan büyük ortaklığın dinamiklerinin peşine düşülüyordu. Derlemenin Abadan-Unat tarafından yazılan kısa önsözünde, cinsiyet rejimi ya da ataerki gibi bir kavram kullanılmamış olsa da, "kadın sorunu"nun yasal haklar ve düzenlemeler bağlamından ibaret bir şey olmayıp bu hakların kullanılma biçimlerinin de dikkate alınmasının gereği vurgulanıyordu: "Son zamanlarda yaygınlaşan ve örneğin sadece doğurganlık, karşılaştırmalı hukuki statü, siyasal katılma, gelişme ve istihdam gibi sınırlandırılmış konulara özgü tutulan araştırmalardan farklı olarak, bu yapıtta çok yönlü görüşlerin bir araya toplanması amacı güdülmüştür."

Bir başka kritik çalışma, aynı yıl Şirin Tekeli'nin yaptığı doktora çalışmasıydı. 1982 yılında *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* adıyla yayımlanan bu kitap, öncekinden farklı olarak, Kemalist modernleşme paradigmasına eleştirel bir yerden bakıyor, Osmanlı döneminin Cumhuriyet'e de uzanan feminist hareketinin yok sayılarak kadın haklarının bir "lütuf" haline getirildiğini söylüyordu.

İki yüz yıllık "kadın sorunu", nihayet ayakları üzerinde durmaya başlıyordu.

Cumhuriyet'in kızları

"Kadın sorunu", 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir medeniyet meselesi olarak teşhis edilmişti. Abdülhak Hamit'in "Bir memleketin nisvanı, derece-i terakkisinin mizanıdır" sözü, bu teşhisin veciz ifadelerinden biridir. Toplumsal ilerleme ve gelişme, ki 19. yüzyılda bu, asıl olarak modernleşme ve batılılaşma bağlamında anlaşılıyordu, her zaman kadınların durumunda yansıyan bir şey oldu. Ya da şöyle söylemek daha doğru olur, kadınların durumu, toplumun gelişmişliğinin göstergesi kabul ediliyordu. Öyle ki Türk milliyetçiliğinin kurucu metinleri arasında sayılması gereken edebi eserlerde kadınlar, hem "karanlık mazi"nin hem de modernitenin simgeleri olarak kullanıldılar. Tıpkı ulusun, devletin, kültürün "kişileştirilmesi" gibi, modernite de kişileştirildi ve bu kişi, her zaman kadındı.

Ancak bu simgeleştirme, kadınları eski ile yeni arasındaki sınırın bekçileri haline getirirken, değişimin yarattığı endişeyi de yine kadınların sırtına yükledi. Batılılaşacak ve modernleşecektik, bu bir beka meselesiydi; ama ya bu büyük değişim, bu büyük altüst oluş bizi biz olmaktan çıkarırsa?

Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak* ve *Ankara* romanlarındaki kadın karakterler, modernleşme arzusu ve kaybolma korkusunun vücuda gelmiş hali gibidirler. İlkinde Konak, Osmanlı İmparatorluğu'nun mecazıdır; sonu sahipleri tarafından kiraya verilmek olur. "... körpe, çalak ve ince vücudu, ipekböcekleri gibi daimi bir istihale içinde"ki Seniha, kafasını karıştıran Fransız romanları ve aşka dair birtakım müphem fikirlerle hayatını harcar. İkincisi, *Ankara* ise bir Cumhuriyet ütopyasıdır ve bu romanın kahramanı Selma, modern görünüşüne rağmen, geçmişin ufunetinin taşıyıcısıdır; bu kendisinin de bildiği ama değiştirmeye gücünün yetmediği bir haldir: "Mazi, bütün lekeleri, pasları, yosunlariyle mazi, onun içinde bir sonrasız ufunet halinde idi."

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Osmanlı döneminin eliti arasında müstesna bir yere sahip olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de fikir hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamış bir yazar olması bakımından, onun eserlerindeki kadın düşmanlığının yalnızca kendisine özgü olmadığını varsayabiliriz. Şu satırlar, dönemin "ruhu"na ilişkin bir fikir veriyor: "İnsanlar, kadınlara tahakküm ettikleri gündür ki tabiata galip geldiler. Cemiyetlerin ve medeniyetlerin esasını bir erkeğin kıskançlığı kurdu. Memleketlerden, vatanlardan evvel ilk müdafaa edi-

len kadındı. Bana inanınız bütün bu evler, bu mabetler ve bu şehirler sizin için yapıldı ve sizin açıldığınız ve sizin kıskançlık mahbesini yıktığınız yerlerde derhal evler yıkıldı, mabetler harap oldu, şehirler çöktü" (akt. Şenol Cantek, 2022: 194).

Kadın düşmanlığının farklı biçimlerini (konağın felaketini hazırlayan hoppa Seniha, uyuşuk ve lakayt Sekine, "küçücük cinsiyeti, daha çocukluktan henüz çıkmış kalıbının içinde bir cerahatli çıban gibi işleyen" Selma) okuduğumuz bu metinler, kadınlarla ne yapacağından emin olamayan bir grup erkeğin duygularını ifade ediyor bence. Yakup Kadri'nin metinlerinde, aslında sadece metinlerde kalmayan, geniş bir zamana yayılan, bazen derine inen, bazı kritik anlarda şiddetle su yüzüne çıkan bir duygulanım olarak kadın düşmanlığı.

Cumhuriyet'in kadınlara tanıdığı haklar düşünüldüğünde, "kadın düşmanlığı"ndan bahsetmek yersiz görünebilir ama yine aynı metinlerde belli belirsiz siluetler olarak gördüğümüz, daha sonra Çalıkuşu Feride'de kanlı canlı bir karaktere dönüşecek bir başka kadını, hayır kadını değil, kız evladı hikâyeye dahil edersem, ne demek istediğimi daha iyi anlatabilirim. Kadınlarla ne yapacaklarını bilemeyen bu adamlar, kız evlatlarını ideallerine uygun biçimde şekillendirmeyi mümkün gördüler. Bu ideal, yine Yakup Kadri'nin *Ankara*'sında, Yıldız tipinde vücut bulur. Aslında Yıldız'ın "vücudu" var mıdır, bir kadın vücudu mudur, epey müphem: "Selma Hanım, o küçük, narin sporcu silüetinin Yıldız olduğunu, ona mahsus bir baş ve gövde hareketinden anlamıştı. Yoksa bunun uzaktan bir oğlan çocuğundan hiç farkı yoktu. Ne göğüs, ne kalça... Öyle dümdüz, öyle fidan gibi bir kız vücudu ki, eski Yunan fresklerindeki Hermafrodita bedenlerinin tam örneğidir" (Karaosmanoğlu, 1981: 195-196).

Yakup Kadri'nin ütopyasını anlattığı bu bölüm, *Ankara*'nın üçüncü bölümü, bize içi olmayan bir dışı gösterir: Kocaman bir kamusal alan. Burada bedenler, cinsiyetlerinden arınmıştır. Mazinin ufunetinden, karanlığından da. İşte burada, tam da burada, yeni kadın (ve yeni adam) yaratılabilir.[1] Cinsiyet yaralarından kurtulunabilir, "fark yaraları"ndan da. Burada işte, imtiyazsız sınıfsız, kaynaşmış bir kitle olunabilir. Yaralar geride, özel alanın karanlığında kalmıştır. Yeni yurttaşlık, yeni bir hafıza gerektirir. Elif Ekin Akşit, *Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*'ni *Kızların Sessizliği* (2005) olarak adlandırmış. Unutmaktan değil, sessizlikten söz ediyor: "Bir ulus-devletin gerektirdiği eğitim politikaları çerçevesinde, kızlar da kendi yurtlarındaki Yunanlı ve Ermeniler gibi hafızalarını bastırmayı öğrendiler. Böylece, bir kuşak sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşık dil ve etnik yapısı unutulmuş, Türkiye'de birçok coğrafyada yaşayan farklı bireyler ve topluluklar, kendi geçmişlerini Türkik bir geçmişle doğrudan ilişkilendirebilmeye başlamıştı" (199).

Hülya Adak (2007) 1918-1935 tarihlerinde yazılmış kadın özyaşam öykülerini incelediği ufuk açıcı yazısında, kamusallığın böyle bir "aydınlık mekân" olarak tasavvur edilmesiyle kadınların nasıl başa çıktığını tartışıyor. "Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına, yani 1920 ve 1930'lara odaklanan kadın otobiyografilerinde, (...) özel ve kamusal benlik arasında keskin bir ayrım yapılıyor ve kamusal benlik, özel olan pahasına aşırı derece öne çıkarılıyor". Bahsedilen dönem, yani modern ulusun, devletin ve yaşamın inşa edildiği bu tarih parçası, neyin özel hayat neyin kamusal olduğunun da ayırt edildiği bir zamandır. Ve bu ayrım, modern cinsiyet ilişkileri rejiminin üretiminde temel önemdedir. Hülya Adak, hikâyelerinde kadınların kendilerini çocuksulaştırdıklarını, bu çocuksulaştırmanın stratejik bir yol olarak benimsendiğini söylüyor ve ekliyor: "Bu yalnızca hikâyeyi kurgulamanın ya da ataerkil tabuların yetişkin bir kadının anlatısı etrafında oluşturabileceği krizlerle başa çıkmanın bir aracı değildir. Tersine, kendini çocuklaştırma, daimi bir kadınlık durumu olarak çocukluğu içselleştirme eyleminin kendini ifadesidir de."

Kadınların birer yetişkin haline gelebilmeleri, kendilerinden önceki kadın kuşaklarıyla kuracakları süreklilik ilişkisine bağlıdır – kadınlık, her şeyden önce, anneden öğrenilir çünkü. Babası Zeus'un başından zırhını kuşanmış olarak dünyaya fırlayan Athena gibi, varoluşunu babası üzerinden tanımlayan bu kız evlatlar için de geçmiş, bir karanlık ve unutuş âlemidir.

1 İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Ankara* ile aynı yıl, 1934'te yayımlamaya başladığı derginin adı, *Yeni Adam* idi.

En azından, sessiz kılınmış bir âlem. Bu nedenle bu kızlar için kendilerinden önceki kadın kuşağının hak mücadelesi, unutulmuştur. Yeni cinsiyet rejiminin kurulmasında bu unutuşun stratejik bir araç haline geldiğine tanıklık ediyoruz. Bu stratejinin can alıcı noktası, "kadın sorunu"nun siyasetin terimleriyle değil, "kültür"ünkilerle ele alınması ve buna bağlı olarak yeni kadınlığın inşasının eski ilişkileri, bu arada eski kadınlık tarzlarını (ve anneyi) karşısına alarak gerçekleştirilmesiydi. Yeni kadınlığın kamusal görünümleri yanında, ev de yeniden şekillendirildi; yeni kadının evi, artık annesininkinden farklıydı; kız enstitülü bir kadının ifadesindeki gibi: "Enstitüler ailenin, Türk ailesinin her yerine girdiler. Mutfağa, yatak odasına, banyoya, gardroba, bu gardroplara girdiler. Temizlik, düzenleme, intizam..." (Akşit, 2005)

Cumhuriyet kızı, uzun zaman gücünü ve etkisini sürdürmüş bir simge. Kadınlığın "ufuneti"nden uzak, mazinin karanlığına değil, geleceğin aydınlığına dönük kız evlat. Anneden çok babanın evladı.

Bu kız, hem kurgusal bir karakter hem de bir ideal tip. Kimin ideali? Modern Türkiye'yi kurmak üzere yola çıkmış babaların ve onların ülküsünü bir amentü gibi benimsemiş kızların. O babalar ki, despot bir hükümdarın iktidarına son verip kardeşlik temelinde yeni bir ulus yaratacaklardır. Kardeşliğe kimlerin dahil olabildiği, kardeşler arası ilişkinin hangi hukuka dayandığı ayrı tartışma fakat şu kadarını biliyoruz ki bu ilişki içinde kadınların yeri yoktur. Kadınlar, ancak şekillendirilebilecek kız evlatlar olarak hikâyeye dahil edilirler. Nükhet Sirman'ın (2002) isabetle belirttiği gibi, "yeni kadın", geleneksel kadından da, Batılılaşma uğruna yozlaşan "tango" kadından da farklı olmalıdır. Kadın-erkek eşitliğini savunan, bunun için toplantılar yapan, dergiler çıkaran, hatta bir parti kurmaya yeltenen kadınlar da, milli mücadeleye bilfiil katılan kadınlar da "unutulur". Zeus'un yuttuğu Metis gibi. Sırtında cephane taşıyan Anadolu kadını bir simgeye dönüşür: Kendi adlarına konuşmaya cesaret eden kadınların "tango"luğunu onların yüzüne çarpmayı mümkün kılan bir simgeye.

Kadın düşmanlığının hemen her zaman bu şekilde işlediğini hatırlatmak isterim: Kadınları ikiye ayırıp makbul kadınlığı tanımlayarak ve bu tanımın dışında kalan kadınları (yani aslında bütün kadınları, duruma göre!) öyle ya da böyle aşağılayarak. 1925 yılı içinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan imzasız (muhtemelen Yunus Nadi tarafından yazılan) bir yazıdan:

> Hayattaki vazifelerini yalnız hassas olmak, roman okumak ve roman yazmaktan yahut en son modaya göre giyinmekten ibaret zanneden hanımlara değil ekmeğinin yarısını olsun Anadolu kadınının çalışmasına borçlu olduğu Türkiye'de, *dünyanın hiçbir yerinde siyasal haklar verildiği yoktur*. Kadın cemiyet içinde, cemiyet için doğrudan doğruya faydalı olmayı bilmedikçe, ve onu fiilen ispat etmedikçe hak sahibi olamaz. Siyasi hakları bu hanımlara mı vereceğiz? Hanım siyasetine hürmet ederiz; ancak hanımlar da Türk milletinin işlerini reklam ve propaganda oyunlarına alet olamayacak derecede yüksek görmek mecburiyetinde olduklarını unutmamalıdırlar!"

Cumhuriyet kızı, hayattaki vazifesini yalnız hassas olmak, roman okumak ve roman yazmaktan ibaret görmez. Tersine, hem mesleki çalışma hem de onu da içeren çok geniş bir varoluş alanı, bir vazifeler alanı haline gelmiştir onun için. Bu "kızlar"ın parlak bir temsilcisinin, Hamide Topçuoğlu'nun ifadesiyle, "Atatürk kadını görevli kılmak yoluyla kurtarmıştı. Kadın meslektaşın karşısında, geleneksel saplantılarından kurtulmamış yarı aydın bir zümre ile cehaletinden sorumlu tutulamayacak olan halk kitleleri bulunsa da, arkasında koskoca bir modern devlet kudreti vardır" (akt. Durakbaşa, 1998: 48). Çalıkuşu Feride, işte bu kız evlatlarda hayat bulur.

Kadınlar hep vardı

Yazıya "ortadan" başlamamın sebebi şu: Biz kadınların tecrübelerini ancak bu tecrübeye kulak vermeye hazır olduğumuzda, "kadınlık davası"nın peşine düştüğümüzde öğrenmeye başlayabildik.

Tıpkı farklı disiplinlerden akademisyenlerin "kadınlar"ı özel bir bilgi alanı olarak tarif ettiklerinde, bunu yaparak açtıkları alan gibi. Cumhuriyet'in kuruluşunun kadınlar açısından bir "kurtarılma" hikâyesi olmadığını, Osmanlı döneminde bir feminist hareketin var olduğunu öğrenebilmemiz için, feminist tarih çalışmalarını beklememiz gerekti. Şirin Tekeli'nin *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* (1982), Aynur Demirdirek'in *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi* (1993) ve Serpil Çakır'ın *Osmanlı Kadın Hareketi* (1994) kitaplarını. Osmanlı feminizminin soluğunun nasıl kesildiğini, Kadınlar Halk Fırkası girişiminin nasıl engellendiğini ve Nezihe Muhiddin'in nasıl tasfiye edildiğini ise ta 2003'te, Yaprak Zihnioğlu'nun *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği* kitabında okuduk.

Kadınların gözüyle, onların yanından baktığımızda, onların sesine kulak verdiğimizde hikâyenin anlattığı şey de, tonu da değişiyor.

Haklarında konuşulduğu kadar, kadınların kendileri de bir şeyler söylemişlerdi. Bizim bu sesi duyabilmemiz için 1990'ları, feminist tarihçilerin çalışmalarını beklememiz gerekti ama işte, oradaydılar.

19. yüzyılın sonunda "kadın sorunu"na kadınların bakışı, erkeklerinki kadar ikircikli görünmüyor. Osmanlı feministleri, dergilerinde ve konferanslarında haklardan ve eşitlikten söz ediyorlar. Eğitim hakkından, oy hakkından, çalışma hakkından. "İtiraf edelim ki, bugün kadın hakk-ı hayata ve hürriyete malik değildir." Nitekim, Cumhuriyet'in ilanından önce kurulmasına girişilen Kadınlar Halk Fırkası, kadınların siyasal haklarının elde edilmesini öncelikli hedefleri arasında görmüştü. Kadınların seçme ve seçilme haklarının olmadığı gerekçesiyle reddedilen girişim, Türk Kadınlar Birliği'nin kuruluşuyla sonuçlandı.

Bu hikâye, 1980 sonrasında yükselen feminist hareketin bir tür vazgeçiş olarak algıladığı bir hikâyeydi: Eşitliği bir hak olarak görmekten vazgeçip aydınlanma ve modernleşme anlatısının bir bileşeni haline gelmesine rıza göstermek.

Vazgeçişler ve boyun eğişler hiçbir zaman göründükleri kadar yalınkat kararlar değillerdir. Bence bu hikâyeyi bir stratejik tercih olarak okumak da mümkün. 1924'te, Türk Kadınlar Birliği ile aynı yıl kurulan Mısır Feministler Birliği'nin hikâyesini karşılaştırdığımızda, böyle bir stratejik tercihin o sırada kaçınılmaz görünmüş olabileceğini fark ediyoruz. Mısır devleti, Batılı sömürgecilere karşı savaşılarak kuruldu ve siyasal seçkinlerin (tabii ahalinin önemli bir bölümünün de) feminizmi/feministleri Batı'nın ajanları olarak görmeleri, böyle bir bağlamın sonucudur. Türkiye Cumhuriyeti ise, yalnızca Batılı güçlerle değil, bu güçlerle işbirliği yapan Osmanlı idaresiyle savaşarak kuruldu. Burada feminizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun geriliğine karşı modernleşmenin bir aracı olarak görüldü. Elbette denetlenmesi, başıboş bırakılmaması gereken bir hareket olarak. Nezihe Muhiddin'in tasfiyesi, bu denetimin sağlandığını gösteriyor. Bu tasfiyeden sonra İsviçre Medeni Kanunu çok küçük değişikliklerle kabul edildi, kadınlara önce seçme sonra seçilme hakkı tanındı, 1935 seçimlerinde, 17 kadın milletvekili meclise girdi. Buna karşılık Mısır Feministler Birliği bağımsızlığını korudu ve giderek genişleyen bir politik alan açtı ama yirmi yıl boyunca elde edebildiği somut kazanımlar, boşanma hakkının tanınması, evlenme yaşının yükseltilmesi ve kız okullarının açılması oldu. Oy hakkı için 1956'yı beklemeleri gerekti.[2]

Çalıkuşu Feride'nin bir "kişileştirme" örneği olduğuna değinmiştim: Yeni Türk kadını idealinin cisimleşmesi. 1922'de tefrika edilmeye başlanan romanla 1937'deki baştan aşağı değişmiş hali arasındaki fark üzerine değerlendirmeyi bir yana koyarak, bu karakterin bir roman kahramanı olmanın ötesine geçip bir "ideal tip" haline geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çalıkuşu, İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra, geri ve fakir Anadolu'nun çocuklarını eğitmek üzere öğretmenliğe başlar. Onun hikâyesi, cehalete karşı bilginin ışığını taşıyan, bu uğurda kendi hayatından fedakârlık eden genç bir kı-

2 Daha geniş bir tartışma için bkz. https: //dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/issue/597/6011

zın kahramanlık serüvenidir. Bu serüven, en başta yollara düşmesine sebep olan aşkına, Kamran'a kavuşup evlenmesiyle tamamlanır. "Görevli kılınarak kurtarılma"nın sınırlarına hızlıca geliriz bu hikâyede: Evlenmek. Kuzeniyle.

Kurtulmanın özgürleşme anlamına gelip gelmediğini tartıştığı yazısında Deniz Kandiyoti, Kemalist reformların ulusal ekonomiyle zayıf biçimde bütünleşmiş kırsal alanlarda etkisiz kalmakla birlikte, özellikle kentli kadınlar için alan açtığını söylüyor. Ayşe Öncü'nün uzman mesleklerde kadınların yükselmesinin Cumhuriyet'in elit yetiştirme stratejisinin bir sonucu olduğu yolundaki değerlendirmesini hatırlatıyor. Şurası da önemli ki, "kadın sorunu"nun eşit haklar söylemi içinde değil modernleşme ve gelişme (aslında, kültür) söylemi içinde ifade edilmeye başlanması, kadınların nasıl olması gerektiğine ilişkin güçlü bir ahlâki dayatma yarattı: "(Türk kızı için) ilk gaye, cemiyete faydalı olmaktır. Böyle olunca, kendini her türlü alakadan, her çalışmadan uzak tutarak yalnız süsile, eğlencesile meşgul olan ve erkeğin sırtından geçinen bir kadın tipine (tam kelimesini söyleyeyim: böyle bir parazite) olgun Türk kızı yalnız hayret ve nefretle bakar". Feliha Sedat Oksal'ın 1940 tarihli *Genç Kız Yetişirken* kitabındaki bu satırlar ile yukarıda zikrettiğim *Cumhuriyet* gazetesi yazısı arasındaki benzerliğe dikkat çekmek isterim. Konuşanın kadın ya da erkek olması arasında bir fark kalmamış gibi görünüyor. Kadınlar ve kadınlık hakkındaki kamusal konuşmanın dili, erkek dili haline gelmiş, "hakkı hayata ve hürriyete malik" olmadığını söyleyen kadın sesi, kaybolmuş. Artık haklardan değil, ilerlemeden, vazifelerden, normlardan söz ediliyor.

Türk Kadınlar Birliği'nin yayınlarında sık sık karşımıza çıkan "kadınlık davası" ifadesi, bu kayboluşun bir yok olma değil, biçim değiştirme olduğunu düşündürüyor. Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin, bu biçim değiştirmenin örneklerini de içeren yazılarında, 1950'lerdeki kadın derneklerinde (ve TKB'de de) kadınların hak arayışlarının unutulmamış olduğunu gösteren ifadelere rastlandığını, ancak bu hafızanın yeniden biçimlendirildiğini söylüyorlar. "TKB, 1949 yılında, kadınların çı-

karları adına gerektiğinde yöneticilerle ters düşmenin bedelinin oldukça ağır olduğuna tanıklık etmiş; yeniden kurulmuştu. 1950'lerde oldukça taze olan bu deneyimin, hareketin yeni üyelerine aktarıldığını düşünebiliriz" (Sarıtaş ve Şahin, 635). Kadınlara haklarının Atatürk tarafından verildiği anlatısı, Atatürk'ün ölümünden sonra bu hakların korunmasına ihtiyaç doğduğu fikriyle devam etti ve çok partili dönemde kadın örgütleri kendi mevcudiyetlerini bu anlatı içinde anlamlandırdılar.

Feminizmin yeniden yükseldiği 1980'lere kadar, kadınlık davası ile kalkınma/modernleşme davası, birlikte yürüyecek.

Sol muhalefette kadınlar

1970'ler, bu birlikteliğin sarsıldığı bir dönem. Sol muhalefetin yükselmesi ve yayılmasıyla birlikte, politik alanın yeniden açıldığını, genişlediğini görüyoruz. Eşitlik ve özgürlük idealleri, henüz münhasıran kadınlar için değil ama geniş kitleler için yeniden canlanıyor, hayat buluyor.

Bu hareketler içinde kadınlar, yine "kadın" olarak değil, bu kez kız evlatlar olarak da değil, "bacı"lar olarak var oluyorlar. "Anadolu Kadını" imgesinin gücünü yabana atmamalı. Belli ki bu bağlamda siyasal özne, diğerlerinin kendisine göre tanımlandığı karakter, baba değil, erkek kardeş!

Peki, hikâye bundan mı ibaret? Sol muhalefet hareketleri içindeki kadınlar gerçekten bacılardan ibaret miydiler?

Daha önce tartıştığım gibi, kadınların hikâyelerine kulak vermeye hazır olabilmemiz için, her şeyden önce, böyle bir hikâyenin varlığına dair bir bilgi, bir bilinç gerekiyordu. Ancak o zaman, bu kadınların bacılardan ibaret olup olmadıklarını sorabildik.

Fatmagül Berktay (1990), 1980 darbesinden sonra feminizmin de etkisiyle, sol örgütlenmeler içinde kadınların seslerini yükselttiklerini, bunun önemli bir değişim olduğunu belirtiyor. 1970'lerin sol muhalefeti içinde kadınların cinsiyetleri sebebiyle "burjuvalaşmaya" daha yatkın görüldüklerini, bu görü-

şün kadınların erkekler tarafından denetlenmesini meşrulaştırdığını söylüyor.

> Kadın arkadaşlar sabırlı olmalı, bu arada mücadeleye canla başla katılarak kendilerini ispat etmelidirler. Nedense kadınlar hep kendilerini ispat etmek zorundadırlar, ispat edene dek burjuvadırlar ve bu da onlardan kuşku duyulması için yeterli gerekçedir (1990: 283).

2017'de yayımlanan bir derleme, *Kadınlar Hep Vardı* (Saygılıgil), bize bu hikâyenin evveliyatını anlatıyor. 1915 soykırımının kurbanlarından sosyalist Mari Beyleryan'dan komünist işçi Zehra Kosova'ya, on iki solcu kadının portresini okurken, bu kadınların siyasal özneliklerini de tanıyoruz. Evet, "tarih kadınları sevmez" ama feminizm, kadınlara birbirlerine kulak vermeyi, birbirlerinin hikâyelerini kendilerininkine iliştirmeyi öğretir. Böylece tarihi yeniden yazmak, bu kez kadınların perspektifinden görmek mümkün olur. Ancak bunu yapabildiğimizde, kadınları birer sınır bekçisi, birer simge gibi değil de özneler olarak tarihe dahil edebiliriz.

Kadınlar Hep Vardı isimli derlemede, Yaşar Nezihe üzerine bir yazı var. Burada anlatmaya çalıştığım şeyin billur bir örneği gibi. Osmanlı feministlerinden birinin, Yaşar Nezihe'nin sesine kulak verdiğimizde, "Anadolu kadını" bir kurmaca karakterin, bir simgenin ötesinde, gerçek bir varlık olarak karşımıza dikiliyor. "Anadolu'da kadınlığın mevki-i içtiması tarlada amelelik, evde hizmetçilik, ahırda seyislik ve hayvanat-ı bakaraya muavinliğinden başka bir şey değildir. (...) Bu hep böyle erkeklerin yapacakları işler altında sefil ve pejmürde ezilerek, ve aciz kaldıkları vakit birkaç kuruşluk sadaka-i mehr ile sokak ortalarına atılarak mı harap olacaklar? Niçin bunların da nihayet her kadın gibi bir kadın olduğunu anlayıp anlatmıyoruz? Niçin, niçin, niçin?" (akt. Hazal Halavut, 74). Türkiye'de 1980'lerin ortalarından itibaren yükselen feminist hareketin bir mensubu olan Hazal Halavut, "kadınları sevmeyen tarih"e meydan okuyarak başka bir tarih yazmaya koyuluyor: Yaşar Nezihe'yi ve onun gözünden Anadolu kadınını da kapsayan bir tarih.

"1910'lar Türk milliyetçiliğinin Anadolu'yu ve Anadolu insanını söylemsel olarak yeniden inşa etmeye başladığı yıllardır. Ancak Yaşar Nezihe'nin Anadolu'ya ve Anadolu kadınına ilgisi bu geniş söylemsel inşa sürecinin etkisiyle gelişmiş olsa bile, tartışması başka bir hat takip eder. Çünkü makalede Anadolu'daki kadınların durumu milli bir mesele olarak değil, tamamen kadın-erkek eşitsizliği açısından ele alınmaktadır."

Türkiye'deki sosyalist mücadelenin tarihini kadınların, Yaşar Nezihe'nin, Suat Derviş'in, Sevgi Soysal'ın perspektifinden okuduğumuzda, onları sessiz ve destekleyici bacılardan ibaret görmemiz imkânsızlaşıyor.

Emel Akal'ın *Kızıl Feministler* (2011) çalışması, 1975 yılında kurulup 1980 darbesiyle kapatılan İlerici Kadınlar Derneği'nde örgütlenen TKP'li kadınların politik mücadelesini anlatıyor. Anlatılan dönemle kitabın yazılması arasında 23 yıl var. Bu yıllar boyunca solun ağır yenilgisinin tartışıldığı sayısız toplantı yapıldı, pek çok kitap yazıldı fakat bütün bunların içinde kadınların hikâyesine dair hiçbir şey yoktu! Aynı dönemde feminist hareket yeniden yükseldi, yaygınlaştı, kendi bağımsız sözünü kurdu. Kızıl Feministlerin "keşfedilmeleri", ancak bundan sonra mümkün oldu. Bu kadınlardan biri olan Emel Akal'ın çalışması, kendi tarihine feminist bir perspektifle bakan, bu tarihin taşıdığı feminist nüveyi açığa çıkaran bir kitapla sonuçlandı. İlerici Kadınlar Derneği'nden kadınların anlatıları, bu hikâyenin askerî darbeyle kesintiye uğramamış olsaydı nereye evrileceğini merak etmemize sebep oluyor: Hayat pahalılığının erkekler ve kadınlar tarafından nasıl farklı tecrübe edildiğini gören, kendi erkek yoldaşlarının kadınları önemsemeyen tutumlarına isyan eden bu kadınlar, yola nasıl devam edeceklerdi?

2011'de yayımlanan Meral Akbaş'ın *Mamak Kitabı: Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş*, ağırlıkla THKP-C geleneğinden gelen kadınların Mamak Askerî Cezaevi anılarına yer veriyor. Devrimci kadınların kendi hikâyelerini anlatmak konusundaki tutukluklarını Sema Yiğit şöyle eleştiriyor: "Anlatacak ne var ki derken, gelecek nesillere miras bırakma görevimizi es geçmiş, yeni nesilleri öncesiz kılmıştık. Erkek egemen sistemin kadını

yok sayan söyleminin devrimci yazında da egemen kılınmasına ortam hazırlamıştık." Kendilerine dönük bu acımasız eleştiri, herhalde bir başka eleştiriyle, feminist hareketin bu kadınları dinlemekte onca geç kalmış olmasıyla dengelenmeli. Ne de olsa, hikâyelerin anlatılabilmeleri için, dinleyicilere ihtiyaçları vardır.[3]

Kadınlar, 1970'lerin kitlesel sol hareketleri içinde yer aldılar, mücadele ettiler. Fabrikalarda, gecekondu mahallelerinde, okullarda örgütlendiler. Faşist saldırılar karşısında da, gecekondu yıkımlarına karşı da, grev kapılarında da vardılar. Onların tecrübesi, yıllar sonra, 1993-1994'te, Refah Partisi'nin İstanbul örgütlenmesinde neredeyse birebir tekrarlandı ve "Hanımlar Komisyonu" üyeleri, partilerine İstanbul büyükşehir belediyesini kazandırdılar. Mahallelerde çalışma, ev toplantıları düzenleme, mahallelerden ilçelere, oradan kentin tamamına yayılan ağlar örme, kadınların yapabileceği bir işti, tıpkı daha önce devrimci kadınların yapmış oldukları gibi.

Şu "gecekondularda çalışma" meselesini biraz daha konuşmak isterim.

Hanım kardeşler

> Unutmayın, kale içeriden fethedilir. Kaleyi inşallah hanım kardeşlerim fethedecekler.
>
> – Recep Tayyip Erdoğan

Recep Tayyip Erdoğan'ın önce İstanbul büyükşehir belediye başkanı, ardından başbakan, cumhurbaşkanı ve nihayetinde Başkan gibi bir şey olduğu süreci kadınlar tarafından okumak için iyi bir başlangıç noktası, "gecekondularda çalışma"dır.

Refah Partisi 1995'teki unutulmaz zaferini kazandığında, ortalıkta gecekondu kalmamıştı ama "mahalle çalışması" denen şey, hafızalardaydı. Her ne kadar bu çalışma biçiminin Nuh nebiden kalma bir dindarlık geleneği olduğu ileri sürülse de, mahallenin bir politik örgütlenme mekânı olarak tasavvuru, devrimci solla başlamıştı. 1993 yılında kurulan Refah Partisi İstanbul İl "Hanımlar Komisyonu", İstanbul'un yoksul mahallelerinde sokak sokak, ev ev çalışırken, aslında dindar kadınlar için yeni bir tecrübe yaratmaktaydı: politik bir alanda kendisi olarak var olmak. Komisyon başkanı Sibel Eraslan kendilerini "Allahtan, babadan ve kocadan onay almayı başarabilen nadir kadın hareketlerindendir" diye tanımlıyorsa da, 1995'te *Pazartesi* dergisine anlattığı hikâyenin tonu, epeyce farklı: "Kürsüden konuşurken tabii ki genel politikalar üzerinde duruyorduk, ama özel konuşmalarımızda öncelikle kendi gücünü fark etmesini istiyorduk. Her şey onu pısırıklaştırmıştı, hapsetmişti. Kocası hapsetmiş, çocukları hapsetmiş... Önce karnını doyurmak istiyordu, biz bunu keşfedince kendisine güvenmesi için çaba harcadık. Mesela toplantıya çağırıyoruz, 'Kocama sormam lazım,' diyor, biz buna kendisinin karar vermesi gerektiğini, kocasından ayrı bir kişiliği olduğunu anlatıyorduk. Bize ara ara genel politikalarla ilgili şunu anlatın, bunu anlatın diye öneri gelirdi. Mesela *la ilahe illallah* anlatıyorduk. Allah'tan başka ilah yoktur senin üzerinde, imana bütün ilahlar reddedilerek girilir, yani la ile girilir, inkârla girilir; çok enteresandır, bunu anlatmaya çalışıyorduk... Bu sefer adamlardan telefonlar yağmaya başladı... 'Ya sen ne yapıyorsun? Bizim karımızı elimizden aldın, bizim düzenimizi bozdun.'"

Sol muhalefetten gelen kadınların hikâyelerini "içeriden" dinleme fırsatımız çok sınırlı da olsa, oldu fakat Refah-Fazilet-AKP partilerinin kadınlarıyla bu mümkün değildi. Muhtemelen partileri (yani babaları, kocaları, çocukları, damatları...) iktidarda olduğundan ve iktidarın hikâyesi içinde bir "hanım kardeşlerimiz" alt başlığına sığıştırıldıklarından, olup biteni kendilerinden değil, dışarıdan araştırmacılardan ya da dolaylı bağlamlar içinde öğrenebildik. Buna mukabil, partilerin dışında örgütlenen dindar kadınlar yazmaya, anlatmaya, dergiler çıkarmaya, konferanslar vermeye devam ettiler.

Yine de, Başkent Kadın Platformu, Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi gibi istisnalar bir yana, bu kadınla-

3 Bu konuda biraz daha etraflı bir tartışmayı şu yazıda yapmıştım: https: //iletisim.com.tr/dergiler/toplum-ve-bilim/3/sayi-127-2013-1970-ler-kapanmamis-parantez/9997/kadinlar-ruyalar-ejderhalar/10198

rın yazıp çizdikleri, anlattıkları şeylerin kendi hikâyeleriyle de günümüzün kadınlarının dünyasıyla da ilişkisi epey dolaylıydı. Bana fazlasıyla anlamlı gelen bir örnek, Türkiye'de bir İslâmi feminizmi yaratma potansiyeli olan bir avuç kadının da yazılarıyla yer aldıkları bir derlemenin ismidir: *Kadın Oradaydı/Vahiy Sürecinde Kadın*. Konuşabilmek için çok uzaklara gitmek gerektiği anlaşılıyor. Tarihe ya da kültüre. Oradan buraya gelebilmek ancak bugüne, buraya dair bir hikâyeye bağlanarak mümkün olabilirdi, yoksa bazı kadınları tarihte hak ettikleri yere yerleştirmek, bir kadın tarihi yazmak anlamına gelmiyordu. Daha önce de söylediğim gibi, bunun için kadınları kendi adlarına konuşacak bir politik özne olarak tarif etmeye, feminizme ihtiyaç vardı. Kaleler fethedip anahtarı başkasına teslim etmemek için.

Dindar kadınların bunu yapabildikleri moment, 1990'ların ortasıdır. Hidayet Şefkatli Tuksal, o momenti şöyle tarif ediyor: "Başkent Kadın Platformu deneyimi bir bütün olarak, hayatlarının en verimli dönemlerinde başörtüsü yasaklarına maruz kalmış, kriminalize edilerek eğitim kurumlarından dışlanmış, çalışma imkânlarından mahrum bırakılmış dindar bir kadın kuşağının hayata tutunma mücadelesinde açtıkları yeni yollarla, kurdukları yeni ilişkilerle, buldukları yeni yöntemlerle ürettikleri bir tür İslâmi feminizm olarak okunmalıdır, çünkü İslâmi feminizm sadece İslâm'la feminizmin ne kadar uyumlu olup olmadığı meselesi değildir, bundan daha çok hem İslâm'dan hem de feminist düşünce ve pratiklerden beslenen kadınların ortaya koyduğu, kimilerine göre eklektik sayılabilecek düşünceler, yaklaşımlar ve pratiklerin tümüdür" (2021: 233).

1987'de, İslâmcı yazar Ali Bulaç'ın "feminist bayanların kısa aklı" hakkında atıp tutmasına öfkelerini açıkça ifade eden bir avuç dindar kadınla başlayan bu arayış, İstanbul'daki Gökkuşağı Platformu, 2013'te, Gezi isyanı sırasında kurulan Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi, 2014'te kurulan Reçel Blog ve Havle Kadın Derneği gibi oluşumlarla devam ediyor.

Diğer yandan, hâlâ fethedilecek kaleler ve teslim edilmesi gereken anahtarlar var. Bu bakımdan, 2013'te kurulan ve inanılmaz bir hızla büyüyen, kurucuları arasında Tayyip Erdoğan'ın kızı Sümeyye Erdoğan'ın da bulunduğu Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM) münhasıran ele alınmayı hak ediyor: Cinsiyet eşitliği idealinin feministlerin tekelinde olmadığını söylemeleriyle, "cinsiyet adaleti"ni savunmalarıyla, İstanbul Sözleşmesi'nden yana oldukları için İslâmcılar tarafından uğradıkları saldırılar ve bunlar karşısındaki temkinli cevaplarıyla.

Refah Partisi'nin 1995'teki büyük zaferi sırasında artık "gecekondu mahallesi"nin sonuna gelindiğini söylemiştim; gecekonduların yerine TOKİ blokları yapılırken, değişen başka şeyler de oldu: Yoksulların ve "kültürel değerlerin" temsilcisi olma iddiasıyla kurulan ve iktidara geçen AKP, yoksulların değilse bile birtakım değerlerin temsilcisi olma iddiasını sürdürdü. Bunların başında, "aile değerleri" geliyordu. TRT Yönetim Kurulu üyesi ve köşe yazarı Hilal Kaplan'ın 2021'de yayımlanan *Ailenin Adı Yok - Ya da Neden Feminist Değilim* isimli kitabı, bu iddianın olabileceği kadar derli toplu bir ifadesi: "Kadın hakları konusunda gerçekten geride olduğumuz o dönem geride kaldı. Ancak kadın 'adını' kazandıkça, aile müessesesi kaybetti". "Olabileceği kadar," diyorum, çünkü ailecilik, tutarlılık ve bütünlükten yoksunluğuyla güç kazanan geniş bir söylem alanı kurar. Böyle olmasına rağmen, aileciliği ve aileci politikaları ayırt edebileceğimiz bazı temel nitelikleri de vardır. Ece Öztan, aileci dinamiklerin Türkiye'deki cinsiyet rejiminin temel yapıtaşı olduğunu belirterek, AKP iktidarında aileciliğin 1930'ların pronatalist ve aileci söylemine benzemesine rağmen, gündelik olana nüfuz etme kapasitesi bakımından önemli farklılıklar taşıdığını söylüyor (2014: 178). Bir yandan doğurganlık hızındaki düşüş ve boşanma oranlarındaki artış, bir yandan özellikle 1990'lardan sonra artan bireyselleşme eğilimleri ama bir yandan da bu eğilimlerin kurumsal destekten yoksun olması, aileci dinamiklerin dönüşerek devam etmesine yol açtı. Kadın ve erkek rollerinin tamamlayıcılığına ilişkin muhafazakâr vurgu, neoliberal dönüşümün bütün risklerini aileye (aslında kadınlara) yükledi. "AKP dönemi aileciliğinin en belirgin yönü, süreklilik arz eden bu normativiteyi, bakım ve ev

işini kadınlar üzerinden kurumsallaştırmak suretiyle, kadınları bakım politikasının 'harçlıklı' ajanları durumuna getirmesidir" (Öztan, 2014: 183). Bu çerçevede kadınların "görevlendirilmesi", artık modernleşmenin değil, "güçlü aile" söyleminin bir aracı haline gelir.

Aileci politikaların temel niteliklerini anlamaya çalışırken, elbette söylemdeki değişimleri, ama bir o kadar da bu politikaların işleyiş mekanizmalarını, devlet/yurttaş/piyasa ilişkilerinin düzenlenme biçimlerini dikkate almak önemli.

"Aile değerleri" denen bulanık toplamın somut karşılığını görebilmek için, Cumhuriyet tarihinin ilk büyük dönüşüm döneminden bahsetmemiz gerekiyor.

Cinsiyet rejiminin değişimi

> Geri döndü kendiler
> Gide döne gide döne
> Dönmez oldu kendiler
> Kurdular kondularını
> – Gülten Akın, "Seyran Destanı"

1970'lerde sol muhalefetin, 1990'larda ise İslâmcı hareketin örgütlendiği gecekondu mahalleleri, Türkiye'deki büyük dönüşümün mayalandığı yerlerdi. 1950'lerden itibaren köylerden, kasabalardan ve taşra şehirlerinden büyük kentlere göç, Türkiye'nin nüfus yapısını ve ekonomisini değiştirdi.[4]

Bu büyük dönüşüm, onyıllar boyunca, "çarpık" sıfatıyla kavranmaya çalışıldı: "çarpık kapitalizm", "çarpık kentleşme". İşlerin olması gerektiği gibi gitmediğine işaret eden bir sıfat. Belli ki işlerin gidişini anlamak için yeni kavramlara, yeni perspektiflere ihtiyaç vardı.

Konumuz açısından bu yeni perspektiflerin birincisi, herhalde hane ve aileye ilişkindi. Tıpkı "kadın sorunu" gibi, hane yapısı da ideolojik anlatıların çerçevesinden çıkarılmaya muhtaç-

4 Bu büyük değişimi günümüze kadar izleyen çok faydalı bir yazı için bkz. Oğuz Işık (2023) "Yağma Kültürü, Kirli İttifaklar, Yeni Bir Kent", *Birikim*, https: // birikimdergisi.com/guncel/11267/yagma-kulturu-kirli-ittifaklar-yeni-bir-kent

tı. Bunların içinde en belirgin olanı, modernite öncesi geniş ailenin yaygın bir örüntü olduğuna dairdir; buna göre, modernleştikçe geniş aileler çekirdek ailelere dönüşmüşlerdir. Dönüşmedilerse, bir "ara form" olarak değerlendirilirler (eğer "çarpık" demeyeceksek!). Oysa, Alan Duben ve Cem Behar'ın (1996) çalışmaları, geniş ailenin bir norm olarak güçlü olsa da, demografik olarak yaygın olanın modernite öncesinde de çekirdek aile olduğunu ortaya koyuyor.

Yani, ideolojik bir anlatının hangi gerçeklikleri görmeyi güçleştirdiğine dikkat kesilmek gerekir. Geleneksel ailenin modern çekirdek aileye evrildiği, evrilmediği durumların ise birer "geçiş" formu olduğu yolundaki bu ideolojik anlatı, modernleşmeyle birlikte ataerkinin sona ereceği imasını da taşır. Çünkü ataerki, bir "feodal dönem kalıntısı"dır! Bu iddianın doğrulanmamış olması ya yeterince modernleşmemeyle ya da "çarpık gelişme"yle açıklanır.

Hangi gerçeklikler bu anlatının gölgesinde kalır?

Birincisi, çekirdek ailenin yaygınlığı, toprak mülkiyetinin bir arada tuttuğu geniş aile/hane dışında yaşayan büyük nüfusun geçimini ücretli işçilikten ya da küçük aile işletmesinden (tarımda da ticarette de) sağladığı anlamına gelir. Kadınların istihdam sayılarına bakarak ücretsiz aile işçisi olarak işgücüne katıldıklarını, dayanışma örüntülerinin de haneyi aşan bir görünüm arz ettiğini çıkarsayabiliriz. Yani "geleneksel aile", hane halkına değil, bir yandan bir norma, diğer yandan da haneyi aşan dayanışma örüntülerine işaret eder.

İkincisi, normatif olanla reel arasındaki farkın aynı anda yürürlükte olan farklı cinsiyet rejimlerinin varlığını görmeyi güçleştirdiğini söyleyebiliriz. Yani, toplumdaki farklı sınıftan hanelerin içinde yaşadıkları ve yeniden ürettikleri cinsiyet ilişkileri, birbirlerinden niteliksel olarak farklıyken, ideolojik bir anlatı bu farkların üzerini örtebilmektedir. Böylece yanıltıcı biçimde, "geleneksel"den "modern"e geçişin tüm haneler için üç aşağı beş yukarı aynı anlama geleceği sonucuna varılabilir.

Üçüncüsü, bu farklı cinsiyet rejimlerinin devletin farklı politikalarıyla entegre olduğunu unutmamamız gerektiğine işaret

eder: Modern babaların modern kızları yeni devletin meşruluk araçları iken, ücretsiz aile işçiliğinin tarımda temel emek örüntüsü olmaya devam etmesi, "Anadolu kadını" sayesindedir.

Devlet nezdinde kadın ve erkek yurttaşlar birbirlerinden farklı oldukları kadar, kadın yurttaşların kendi aralarında da farklılıklar vardır. Hanelerin aynı zamanda siyasi birimler de olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan (Topkapı da bir haneydi nihayetinde!) Cumhuriyet'le birlikte modern çekirdek ailelerden oluşan bir topluma dönüşme hayali, aynı zamanda yurttaşlığın yeniden tanımlanması, devlet ile yurttaşlar arasındaki "arayüzlerin" kaldırılması hayaliydi – bu arayüzler yalnız aileler değil, aşiretler, cemaatler ve tarikatlardı da. Yakup Kadri'nin *Ankara*'sında, 10. Yıl kutlamalarının yapıldığı o kocaman meydan, bu hayalin nerelere uzanabildiğini gösteriyor. Ancak bu hayal, farklı yurttaşlık konumunda olan kadınlar ve erkekler tarafından farklı biçimlerde üstlenildi ya da üstlenilmedi; üstelik bu farklı konumların yaşam gerçeklikleri de birbirlerinden farklıydı. Bu sebeple, modern toplumun ayırt edici bir niteliği olan çekirdek aile-özel alan/siyaset-kamusal alan ayrımının hangi hatlardan ilerlediğine bakmak, önem taşır. Cinsiyet rejimini (daha doğrusu, cinsiyet rejimlerini) anlayabilmek, bu hayalleri ve bu gerçekleri, bu ayrım çizgilerini anlamakla mümkün olur.

Kandiyoti (1997: 176), cinsiyet rejiminin değişimini tartıştığı yazısında, şöyle der: "Cumhuriyet reformlarının başarılı olamadığı yerde, tarımsal makineleşmenin yalnızca iki mevsim kullanılması yetmişti." Tarıma sermayenin girmesiyle başlayan süreç, bir yandan kapitalistleşme ve piyasalaşma, bir yandan da cinsiyet rejiminin değişimi anlamına geliyordu. Piyasa, devlet ve aile arasındaki pazarlık ve uzlaşma yenilenirken, kadınların hayatları da değişiyordu.

1950'lerin o büyük dönüşümü, cinsiyet ilişkilerine ne yaptı? Cinsiyet rejiminin değişimini "muhafazakâr" ya da "cumhuriyetçi" (ve hatta neoliberal!) türünden siyasal terimlere bitiştirerek anlama çabasının epey sınırlı olduğunu görerek, biraz daha derine inmeye çalışalım.

Türkiye'de 1950'lerdeki büyük nüfus değişimi, Avrupa tarihindeki gibi yoksul ve topraksız köylülerin şehirlere ve sanayiye akması biçiminde olmadı. Göç edenler, göçün maliyetini kaldırabilecek durumda olanlardı, geldikleri yerle ve tarımla bağlarını tamamen koparmadılar, sanayi onların işgücünü kullanabilecek ölçüde gelişmiş de değildi. Böylece, 1950'lerin kentlerine yeni gelenler, ellerindeki maddi ve sosyal sermayeyi kullandılar ve asıl olarak enformel çalışma biçimlerine yöneldiler. Bu enformellik, Türkiye'deki kapitalistleşmenin "formu" haline geldi. Yalnız çalışma/emek örgütlenmesi bakımından değil, barınma başta olmak üzere, kent yaşamının çeşitli veçhelerinin enformel ilişkiler içinde yeniden kurulduğuna şahitlik ettik. Gecekondu, tam olarak buydu: Kentlerde zaten ciddi bir problem halindeki konut açığı, yeni gelenlerin talepleriyle büsbütün arttı ve bu problemin yoksullar açısından çözümü, gecekonduydu. Böylece kentlerin içinde ve çeperlerinde yeni mahalleler kuruldu. "Bu yeni göçmen işçiler, tüm sektörlere ucuz işgücü sağlayarak, taklit ve kayıt dışı üretim yoluyla arz boşluğunu kapatarak, seyyar satıcılık ve benzeri yollar ile dağıtım olanaklarının hem yaygınlaşmasını hem de ucuzlamasını sağlayarak, kentte üretimin gelişmesini desteklemek adına sürekli artması gereken iç talebi destekleyerek, kırdaki üretim yapısının sürekliliğinin getirdiği imkânlarla küçük de olsa elde edebildiği birikimini kente aktararak, 1950'lerin sonunda ve 1960'larda hâkim biçim olarak yerleşecek olan ithal ikame modelinin yaşamasına katkıda bulunacaklardır" (Yıldırmaz, 2015: 542).

Bu çalışma düzeni kadınlar için ne anlama geliyordu?

İkinci Dünya Savaşı sırasında seferberlik nedeniyle artan kadın istihdamı, 1950'lerde azaldı. Tarımsal üretimden çekilen, kentte de işgücü piyasasının gerektirdiği nitelikleri haiz olmayan yeni göçmen kadınlar, bu dönemin yeni toplumsal uzlaşmasında yerlerini buldular: Yeniden üretim. Elbette bu "yeniden üretim"in kapsamı, modern çekirdek aile idealinin vazettiğinden çok daha genişti: işgücünün yeniden üretimi, gecekondunun yeniden üretimi, hasta ve yaşlı bakımı, sosyal sermayenin yeniden üretimi, tarımsal üretim ile kent arasındaki bağ-

lantının yeniden üretimi... Böylece, Türkiye'deki enformel refah rejiminin çerçevesi kurulmuş oldu.

Bu rejimin genel çerçevesi, şöyle bir şeydi:

- Devlet, ithal ikameci ekonomik politikalarla sanayi sermayesini destekler, sanayinin ara girdilerinin enformel sektörde üretimine imkân sağlar – ki bu üretim maliyetlerinde ciddi bir azalma anlamına gelir. Enformel iş piyasasının ayrılmaz bir bileşeni olan gecekonduya göz yumar – ki bu aynı zamanda yeni kentli grupların kendi imkânlarıyla (yani devlet açısından maliyetsiz biçimde) kente entegre olmalarını mümkün kılacaktır.
  Bir yandan da kayıtlı işgücü piyasasında nispeten yüksek ücretleri ve iş güvencesini destekler (SSK 1946, Emekli Sandığı 1954 yılında kuruldu) ki bu nispi bir refah artışı ve siyasal istikrar anlamına gelir. Aynı zamanda, tüketim mallarına yönelik talebin artmasını sağlar.
- Sermaye, parçalı bir işçi sınıfının sağladığı hareket alanında, işgücü piyasasını kendi ihtiyaçlarına göre düzenler ve üretimini artırır; üretim maliyeti düşük, kâr oranı yüksektir. İthal ikameci ekonomik politikalar sayesinde talep sıkıntısı çekmez.
- İşçi sınıfının genişçe bir bölümü tarımsal üretimle bağını koparmamıştır, bu sayede işsizlik ve kriz dönemlerine dayanıklı olduğu için kayıt dışı çalışmaya ve düşük ücretlere rıza gösterir. Hazine arazisi üzerine ev yapmasına göz yuman devletle bir yurttaşlık değil ama pazarlık ilişkisi kurar: Bu ilişkide haklar yoktur, "idare etme" vardır.
- İşgücü piyasasının dışında kalan kadınlar, bu sistemin bütün "boşluklarını" doldurur! Gecekonduyu yapmaktan bunu mümkün kılan hemşehrilik ağlarını örmeye, evde gıda üretiminden yaşlı ve hasta bakımına, "pazar parası için" evlere temizliğe gitmekten elişi yapıp satmaya kadar.

Ayşe Buğra bu rejimi "Güney Avrupa sosyal modelinin bir türevi olarak Türk refah rejimi" olarak tanımlıyor ve kentsel

rantın önemine dikkat çekiyor, formel emek piyasası ve hak temelli sosyal politika ilişkilerinin dışında sürdürülen yaşam ve geçim stratejileri bağlamında aile kadar devletin de önemini vurguluyor. "Enformel mütekabiliyet ilişkileri"nin Türkiye'nin değişen refah rejimi içinde önemini koruduğunu söylüyor. Bunun anlamı, refah rejiminin sınırları yasayla çizilmiş hak temelli bir rejim olmaktan çok, aile, hemşehrilik, dinî ve etnik ilişki ağları gibi enformel ilişkiler içinde işlemekte olduğudur (yani "arayüzleri" kaldırmak pek de mümkün olmamıştır!). Bu enformel ilişki ağları, belediyeleri ve kamu yönetimini de içine alacak şekilde genişler: Kentsel rantların dağıtımından iş bulmaya, sosyal yardımlara, devletin öğrenci yurdunda yer ayarlamaya kadar. Böyle bir refah rejimiyle birlikte düşünmemiz gereken cinsiyet rejimi, sosyal güvencenin çalışmaya bağlı olduğu, kadınların sisteme erkekler üzerinden bağlandığı bir rejimden ibaret değildir. Tersine, kadınların görünmeyen emekleri, sistemin temel bileşenlerinden biridir. İşgücünün yeniden üretimi, bu bağlamda, bütün bu enformel ilişki ağlarının içindeki hareketi içerir.

1950'lerle birlikte Türkiye'nin kapitalistleşmesi sürecinin kritik niteliğinin enformellik olması (ki "çarpık" sıfatının işaret ettiği şey esasen budur), sonraki gidişatı da belirlemiştir. Örneğin, kentsel rantın enformel ilişkiler içinde paylaşımı, bir yandan kentlere yeni gelenlerin yoksulluğu kendilerinden sonra geleceklere devredebilmesini sağlayarak siyasal ve toplumsal istikrarı temin etmiş, diğer yandan bu ilişkilerin akrabalık ilişkilerine benzerliği, yurttaşlığı biçimlendirmiştir.[5] Böyle bir perspektiften bakıldığında, "kadınların kamusal alandan dışlanması"nın ne anlama geldiğinin tartışılması gerekir. Siyasal ve ekonomik ilişkilerin akrabalık ilişkileri gibi örgütlendiği bir bağlamda, kadınlar bu ilişkilerin dışında kalabilir mi? Yani, problem dışlanma mıdır, hiyerarşi mi?

5 Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu'nun 2001'de yayımladıkları *Nöbetleşe Yoksulluk/Sultanbeyli Örneği* (İletişim Yayınları) çalışması bu biçimlendirmeyi somut olarak gösteriyor. Bu çalışma, enformellikle formelliğin nasıl geçişli olduğunu ve kentsel rantın bu geçişlilikteki rolünü anlamamızı da sağlıyor.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Ece Kocabıçak'ın (2013) haklı olarak söylediği gibi, kadınların işgücüne katılımının artmasıyla ilgili beklentiler, gerçekçi değildir. Yani, tıpkı modern çekirdek aile ile ilgili hikâyenin sosyolojik gerçekliğe uymadığı gibi, kadınların ücretli çalışmaya katılarak "kurtulacakları" da yoktur. Çünkü ücretli çalışma da cinsiyet rejiminin bir parçasıdır ve burada da cinsiyete dayalı ayrımcılık devam etmektedir. Filiz Bingölçe, 2010 yılında yayımladığı *Süper Kadın, Süper Zor: Türkiye'de Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet* isimli çalışmasında, çeşitli sektörlerde çalışmakta olan elli beş kadınla görüşmüştü. Farklı yaşlardan ve sınıflardan bu elli beş kadın, ücretli çalışmanın kadınlar için nasıl bir bağlamda gerçekleştiğini ortaya koyuyordu. Bu bağlam, bize ekonomik şiddetin başka şiddet biçimleriyle nasıl birlikte işlediğini, "kadınlık yükü"nün yalnızca ücretli ve ücretsiz çalışmayı değil, aile içi rollerden cinselliğe kadar çok geniş bir alanı kapsadığını gösteriyordu. Bu bakımdan, işgücünün yeniden üretimini mümkün kılan o enformel ilişki ağlarının ekonomik, siyasal ve kültürel boyutları olduğunu hatırda tutmak gerekir. Bu, kadınların ve erkeklerin, patronların ve elbette devletin bildiği bir gerçekliktir. Bu bilgi sayesinde örneğin, devlet engellilere evde bakım maaşı olarak 3340 lira öder, "zaten ücretsiz olarak yaptıkları bir iş" olduğu için, kadınların şükran duymalarını bekler.

Türkiye'de cinsiyet rejimini değerlendirirken, dolayısıyla, yasalar kadar bu çok katmanlı ve çok bileşenli ilişki ağlarını, aile benzeri ilişkilerin kapladığı geniş alanı da dikkate almak gerekir. Bu bakımdan, Sylvia Walby'nin kamusal/özel patriyarka ayrımının Türkiye bağlamında ne anlama geldiğinin araştırılması, son derece ilginç olurdu.

Böylece, "kadınların kamusal alana çıkması" hedefinin ıskaladığı bir şeyi, kadınların kamusal varlıklarının aile içi varlıklarına sıkı sıkıya bağlı olduğunu daha açık biçimde görebilirdik. Selda Tuncer'in (2021) kadınların kentsel alan deneyimlerini tartıştığı çalışmasında söylediği gibi, ev hayatını düzenleyen ideolojiler hiçbir zaman yalnızca özel alanla ilişkili olmamıştır; kadınları evde tutmak işin en görünen kısmı olsa da,

tek boyutu değildir. Bu ideolojiler, kadınlık ve erkekliğe ilişkin cinsiyet ideolojileriyle şekillendirilmişlerdir ve makbul kadınlık ve makbul erkeklik rol ve kimliklerini kurarlar. Bu sebeple, kadınların (ve elbette erkeklerin de) kamusal varlıkları, onların bu rol ve kimliklerinden bağımsız değildir, tersine, kamusal alanın hiyerarşilerini belirler. Böylece, yurttaşlığın cinsiyetinin karmaşıklığına doğru ilerleyebiliriz.

Refah Partisi'nin 1995'teki ve AKP iktidarının 2002'den sonraki başarısının arkasında, kadınları seferber edebilmeleri vardı. Bu kez çok daha geniş bir kadın kitlesinin "görevlendirilerek kurtarılması"nın ancak böyle bir bağlamda mümkün olabildiğini düşünüyorum: "enformel mütekabiliyet ilişkileri"nin aktörleri olarak.

Bu bakımdan, farklı kadınlıkların, farklı kamuların, farklı yurttaşlık bağlamlarının nasıl yaratıldığı, bu bağlamların hangi ekonomik ilişkiler üzerinden, ne tür pazarlıklarla sürdürüldüğü, cinsiyet rejim(ler)inin dinamiklerini anlamakta temel önemdeki sorular. Kentsel rantların üretilmesi ve paylaşılması 1990'lardan sonraki süreçte neye dönüştü? İthal ikameci bir ekonominin varlığını mümkün kılan yan sanayiler, yarı mamullerin üretimi, enformel/akrabalık benzeri üretim örgütlenmelerinde kadınların rolü neydi? Bu örgütlenmeler "dünya piyasasına açılma" döneminde nasıl şekillendi?[6] Bu roller hangi hikâyeler içinde anlamlandırıldı, ne türden arzulara ve umutlara karşılık geldi?

Kadınlık arzuları

Deniz Kandiyoti'nin ta 1997'de yazdığı son derece verimli bir makalesi var: "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Üzerine Çalışmalarda Gözden Kaçırılan Yönler". Bir tür tohum gibi, pek çok başka makalede, tez çalışmasında, kitapta büyüdü,

6 Jenny White, İstanbul Sultanbeyli'de yaptığı saha çalışmasına dayanan *Para ile Akraba* kitabında, tekstilde fason üretimin evlerden mahallelere, buradan uluslararası piyasaya açılan örgütlenme ağlarının nasıl hemşehrilik ve akrabalık ilişkileri üzerinden işlediğini ve neredeyse bütünüyle kadınların emek gücüne dayandığını anlatıyor.

çiçeklendi. Bu yüzden verimli. Şöyle kritik bir dizi soru soruyor orada: "Türkiye'de 'modern' olarak tanımlanan anlam ve uygulamaları kapsayan alan nasıl oluşturuldu? Bu anlamlar zaman içinde değişip çeşitlendi mi? Modern ile ilgili söylemlerin meşruiyet kaynakları nelerdi? Yerlerinden etmek istedikleri söylemleri nasıl kuruyor ve tarif ediyorlardı? Yerli ve yabancı, yerel ve küresel arasında tartışılan ilişkiler ne türdendi? Bunlar zevk ve üsluplara ve ayırt edilebilir kültürel kalıplara bağlanıyorlar mıydı?"

Ailenin yeni bir düzenleyici söylem olarak işe koşulduğundan ve cinsiyet rejiminin hep bu söylemle bağlantılı bir biçimde şekillendiğinden bahsetmiştim – ailecilik. Kandiyoti, aile söyleminin bir yandan durmadan yeni "ötekiler" yaratarak kurulduğunu (bütün düzenleyici söylemler gibi) bir yandan da bunu yaparken, sınırlarını yeniden ve yeniden çizdiğini hatırlatıyor. Bu, hem aile ile "dışarısı" arasındaki sınırlardır, kimlerin içeride kimlerin dışarıda addedildiğine dairdir, yani kimlikler kurar, hem de bu "kimler" arasındaki hiyerarşileri tarif eder. Yani karşımızda sabit bir "modernlik" hikâyesi değil, tersine, sınıf, statü, cinsiyet, etnik kimlik gibi değişkenlere göre farklı biçimde konumlanan toplumsal aktörlerin bakış açılarından yapılan yorumlar ve anlamlandırmalar var.

Kadınlar bu hikâyeyi nasıl anlamlandırdılar? Ona inandılar mı? Neden?

"Anlamlandırma", hikâyeyi kendi diline tercüme etmeyi, ondan başlayıp başka hikâyelere gitmeyi de içerdi mi?

Ne de olsa, ataerkil pazarlık bir alacak/verecek hesabından ibaret olamaz, içinde hareket edebildiğiniz bir anlam evreni yaratmanız gerekir. Cinsiyetçi ideolojinin "çalışması", kadınlara bir hareket alanı vaat etmesiyle mümkündür.

Cinsiyet rejim(ler)inin anlam evreninin kuruluşuna dair iki bağlama bakmak istiyorum. Bunlar, tarihsel olarak belirli momentlere işaret etseler de o momentlere özgü değiller, farklı cinsiyet rejimlerinin birlikte nasıl var olabildiklerine, birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerine, nasıl iç içe geçebildiklerine ilişkin pek çok ipucu barındırıyorlar. Değinmek istediğim iki bağ-

lam, popüler aşk romanları ve Kürt kadını imgesi. Bunlara eklenebilecek başka bağlamlar, başka imgeler de var elbette: aile ile ilgili "psikolojik" diziler, muhafazakâr şatafat denebilecek bütün o gösteriş estetiği, transseksüelliğin bir sahne personası olarak kabul edilebilirliğini mümkün kılan söylem dünyasının dönüşümü... Bunların farklı söylem alanları, farklı duygu yapıları ve farklı cinsiyet kimlikleri ile ilişkilendirilebileceklerini, cinsiyet rejimlerinin dinamiklerini anlamayı kolaylaştıracaklarını düşünüyorum.

İyi hanımlar

Türkiye'de kamusallığın inşasının üzerinde daha az durulan bir boyutu, gündelik hayattır. Sanki kamusallığın inşasını özel alanın düzenlenmesinden ayrı düşünebilirmişiz gibi. Oysa daha önce de değindiğim gibi, modern aile ideali ile modern ulus-devlet, birbirlerinden kolay kolay ayrılamazlar. Türkiye bağlamında, Cumhuriyet öncesi aileye ve "kadın sorunu"na ilişkin bütün bir anlatı, bize bu ayrılmazlığı gösterir.

Modern çekirdek aile idealinin siyasal elitlerin ideali olmaktan çıkıp yaygınlaşması, yaygınlaşırken şekillenip değişmesi, farklı sınıflardan kadınlar için bir biçimiyle benimsenmesi, popüler romanlar ve filmlerle oldu. Popüler kültürün bir toplumun ortak anlamlarını, ortak arzularını (ve korkularını ve umutlarını ve kendilik anlatılarını...) kurucu gücünü düşündüğümüzde, bu roman ve filmlerin "suçlu zevkler"den fazlasına işaret ettiklerini düşünebiliriz – tabii suçlu zevklerin neden o kadar hafife alındıklarını da.

Aslı Güneş (2005: 43), Avrupa'nın *novel of manners* türünün Türkiye'deki örnekleri olarak ele aldığı popüler aşk romanlarının "geniş bir kitleye Cumhuriyet'in medeni yurttaş idealini taşıma gibi önemli bir rol üstlendiğini" söylüyor. En iyi bilinen temsilcisinin Muazzez Tahsin Berkand olduğu tür, kadınlar tarafından yazılıp kadınlar tarafından okundu ve edebiyat kanonuna dahil edilmedi ancak film uyarlamaları yoluyla geniş kitlelere, sadece kadınlara değil, erkeklere de, çocuklara da yayıl-

dı. "... popüler aşk romanları, hem bürokratik elite dahil olma isteğinin hem de resmî ideolojinin medenileşme yönünde yarattığı kolektif arzunun karşılanması açısından önemli bir araç haline gelirler" (44).

Bu romanların kadın kahramanları, Çalıkuşu gibi uzaklara gitmezler ama onların maceraları da evlilikle biter. Yine kuzenlerle! Nükhet Sirman (2002), aşk evliliğini modern cinsiyet rejiminin kurucu ögesi olarak tarif etmişti. Popüler aşk romanları, aşk evliliğinin neye benzediğini gösterdi. Kurucu bir dinamik olarak aşk: Erkek tarafından daha çocukken "seçilmiş" iffetli kadın, iffetin gücüyle alt edilmesi gereken birtakım korkunç kadınlar (üvey anne, yenge, eski nişanlı, müstakbel nişanlı...) Artık Yakup Kadri'nin *Ankara*'sında değiliz, dünyanın kocaman bir "dış"tan ibaret kaldığı ütopya, kadınların hayali olmamıştı zaten hiç. Üstelik, imtiyazsız sınıfsız, kaynaşmış bir kitle olunabileceğine inanmak için epey imtiyazlı olmak gerekirdi herhalde!

Bu giyinmesini, oturup kalkmasını, dans etmesini bilen genç kadınlar, kadın sorununun medenileşme ile çözüleceğinin birer örneğiydiler. Bahse konu medeniyet, endişe değil, umut veriyordu. "Bizi biz yapan değerler"in korunabilmesi için kadınların kamusal alanda "erkek gibi" olmalarına gerek yoktu, tersine, onlar, aile terbiyesi ve iffetle tahkim edilmiş bir denetim gücüne sahiptiler: Bedenlerini de duygularını da nasıl idare etmeleri gerektiğini biliyorlardı. Bu bakımdan, bütün o erkeksi kahramanlardan (Kaya'dan, Yıldız'dan...) farklıydılar. Ne körkütük aşık olmak, ne yanlış erkeğin peşinden gitmek. Bu romanlar, kadın kahramanların erkekler tarafından "kurtarıldıkları" değil, bilakis, iffetlerinin ve denetim güçlerinin ödülü olarak erkekleri "kazandıkları" hikâyeler anlatırlar. Kadınlarla erkekler yine birbirlerinden farklıdırlar ama artık kadınlar (en azından, bu hikâyelerin kahramanı olan üst sınıftan kentli kadınlar) "kültür"ün tarafına geçmişlerdir. Artık kadının doğayla tanımlanıp ikincilleştirilmesi, onlar için mümkün olmayacaktır.

Bu bağlam, kadınlar arası sınıfsal farklılıkların toplumsal cinsiyetin kurucu bileşenlerinden biri olarak nasıl işlediğini,

kadınlık normunun nasıl bir orta sınıf kadınlığa işaret ettiğini anlamaya çalışırken, giriş noktalarından biri olmalı diye düşünüyorum.

Kendi hikâyesini yazmak

Bir zamanlar Türkiye medyasının "amiral gemisi" olduğunu iddia edebilecek etkililikteki *Hürriyet* gazetesinin o zamanki genel yayın yönetmeni Ertuğrul Özkök, 14 Haziran 2006 tarihli yazısında şöyle demişti: "Töre cinayetleri, Türkiye'nin değil, Doğu'nun, özellikle Güneydoğu'nun sorunudur. Eğer Türkiye'de bir 'Kürt sorunundan' söz ediyorsak, bu da Kürtlerin gerçek anlamda bir 'Kürt sorunudur'." Politik konjonktür ve yazarın niyetinden bağımsız olarak, aşiret düzeni içinde ezilen Kürt kadını imgesi, epey eski ve epey de yaygın bir imge. Türk milliyetçiliğinin doğumunda, Halide Edip Adıvar'ın 1928 tarihli romanı *Zeyno'nun Oğlu*, bu imgenin nasıl bir anlatı içinde can bulduğunu bize gösterir: Romanın anlatıcı karakteri İstanbullu Zeyno'nun tam olarak karşı kutbunu temsil eden Diyarbakırlı Zeyno. Bir yandan "İlkel kadınların ateşli huyları gibi gönül bağlarından kurtulmak istemeyen, o bağlara bir esir zevkiyle, inadıyla bağlanan", bu yönüyle İstanbullu Zeyno'nun kendisinde teşhis ettiğinde irkildiği "ilkel kadın", "dişi hayvan" özelliklerini taşıyan bu kadın, bir yandan da korkunç ve kaba kocası Ramazan'ın ve köylülerin eziyetlerine metanetle katlanır. Romanın sonunda, oğlunun biyolojik babası Hasan'la evlenmek suretiyle himaye edilecektir.[7]

Kadınlar arasındaki fark bu kez yalnızca sınıfsal değil, etnik bir farktır. Diyarbakır'ın Zeyno'su, karışık duygular yaratır: acıma, tiksinme, cezbolma...

Bir Türk yazarın gözünden bakıldığında gerilikle eşleştirilebilecek bu imgenin Kürt aydınları için tamamen farklı anlamlar

7 Zeyno'nun kurtarılmayıp himaye altına alındığını, İstanbullu Zeyno'nun karşıt kutbu gibi görünürken ikisinin birlikte tek bir ideal kadını vücuda getirdiklerini gayet ikna edici biçimde anlatan derinlikli bir yazı için bkz. Ayaydın Cebe, Günil Özlem (2016) "Halide Edip'in Zeyno'nun Oğlu Romanında Analar, Oğul ve Kutsal Vatan", *EFD/JFL Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 33, sayı 2, s. 79-94.

taşıdığını söyleyen Handan Çağlayan (2007: 77), kısmen göçerlikle kısmen de sınıfsal aidiyetlerle ilişkilendirdiği "savaşçı, lider, özgür Kürt kadını" imgesinin 1980'lere kadar Kürt hareketi içinde güçlü bir varlık gösterdiğini söylüyor. "Bir yüzü geriye diğer yüzü ileriye dönük Janus örneğinde olduğu gibi bu kadınların da bir yüzü Botan'a, diğer yüzü Batı'ya dönüktür."

Yani Kürt kadını imgesi Türk tarafında "töre cinayetleri" ile, cehaletle, yoksullukla ve sessizlikle birlikte düşünülürken, Kürt hareketi tarafında medenilikle, eşitlik ve özgürlükle eşleştiriliyor.

1980'lerden sonra, tuhaf bir şey oluyor ve Türklerin muhayyilesindeki ezilmiş "doğulu" kadınlar epey netameli bir hale gelirken (artık onlara doğulu değil de Kürt denmeye başlanması da herhalde bu değişimin önemli bir bileşenidir), Kürt hareketi, Kürtlerin "köleliğinin" ve "düşürülmüşlüğünün" sembolü olarak köleleştirilmiş Kürt kadını imgesini öne çıkarıyor.

Milliyetçilik ile kadınlar (hem milletin mensubu olanlar hem de "öteki" kadınlar) ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların genellikle ortaklaştıkları fikir, kadınların ulusun "bedeni" oldukları-dır. Bu imgelerin farklılığı ve 1980'lerden sonraki dönüşümü, Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin nasıl bir etkileşim içinde olduklarına ilişkin güçlü bir izlenim veriyor fakat ben asıl kadınların bu imgelerle ne yaptıklarını hatırlatmayı istiyorum.

Gültan Kışanak'ın derlediği ve Kürt siyasal hareketinden yirmi üç tutuklu kadının kendi hikâyelerini anlattıkları *Kürt Siyasetinin Mor Rengi* kitabında hikâyelerin ortaklaştığı başlık, "kadın özgürlük mücadelesi". Her biri, Kürt kadınlarıyla ilgili o iki imgeyi, kurban/özgür kadın imgelerini kullanıyorlar ama bunu öyle yapıyorlar ki, ikisinin birbirinden kopuk olmadığı yeni bir anlatı kurmuş oluyorlar. Bu, kültürün değil, siyasetin terimleriyle ifade edilen bir anlatı; zaten siyasal bir mücadele içinde yaratılmış ve siyasal hedefleri var. Kendi imgelerine yaptıkları bu müdahale, kadınların hem bireysel hem de siyasal güçlenmelerinin işareti.

Bu güçlenmenin bence çok çarpıcı bir örneği, şu sözlerde karşımıza çıkıyor: "Acılar beni yoğurdu. Bizde kezvan vardır.

Kezvanı döverler, değirmende öğütürler, sonra da yoğururlar. Yoğurduklarında yağı üzerine çıkar. Ben de yoğrularak yanlışlarımı bir tarafa attım, iyi yönlerim üste çıktı. İstediklerimde ve yaptıklarımda çok netim. Anneliğimde de öyle" (Berivan Bingöl, 2016: 53).

Bu fasılda, eşbaşkanlık uygulamasını da anmak gerekir. Kürt siyasetinin ağır baskı altında olduğu bir dönemde de sahip çıkılan eşbaşkanlık, Türkiye'de geliştirilmiş en önemli eşitlik politikasıdır bence. Çünkü kadınların eşit temsilinin bir aracı olarak kullanılan kota politikasının ötesine geçip eşit katılımın imkânlarını zorlar, iktidarı (başkanlığı) dikey değil, yatay bir işleyiş olarak tasavvur etmeyi mümkün kılar.

Kürt kadını imgesinin bu kadınların kendi müdahalesiyle nasıl değiştiğini izlemek bize şunu hatırlatıyor: Cinsiyet imgeleri her zaman hikâyelerle sıkı sıkıya bağlıdırlar ve kadınlar, bu hikâyeleri dinlemenin ötesine geçip kendi hikâyelerinin kahramanı olmayı başardıklarında, imgeler gerçeklik kazanır.

"Geçmişin genleşebilme yeteneği"

Ev kadınlarının zaman kullanımına ilişkin araştırmalardaki bir güçlük, bu zamanın yalınkat olmamasıdır. Yemeği ocağa koyup yerleri silerken çocuğun ödevine göz kulak olmak gibi bir şeyi kastediyorum. Böyle olduğu için, o büzülüp katlanmış kâğıdı açıp düzeltirseniz, elinizde 24 değil, 72 saat olabilir! Kadınların 100 yılı da böyleydi, açsak kim bilir kaç yıla çıkacak bir macera.

Sema Aslan (2015), çok güzel bir yazısında, geçmişin felaketlerinin "edebiyatın karın ağrısı olması"ndan söz ediyor ve diyor ki, "Geçmişin genleşebilme yeteneği, ondan özgürleşmek isteyenlerin en büyük çaresizliği gibi duruyor." Sadece ondan özgürleşmek isteyenlerin değil, onu anlatmaya kalkanların da büyük çaresizliği bu bence.

Bu yazıda, o çaresizliği hissettim, o yüzden kronolojik, hatta tematik bir anlatı yerine daha karmaşık (ve muhtemelen okunması daha zor) bir akış tasarladım. Geçmişin hangi noktalardan

genleştiğini, bu noktaları birbirine bağladığımızda nasıl bir resim çıktığını görelim istedim.

Ama şu da var ki, büzülüp katlanmış kâğıtları açmanın özgürleştirici bir yanı da var; sonra yeniden, bu kez farklı biçimde katlayacak olsanız da.

KAYNAKÇA

Abadan-Unat, Nermin, *Türk Toplumunda Kadın*, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara, 1979.

Adak, Hülya, "Suffragettes of the empire daughters of the Republic: Women autobiographers narrate national history (1918-1935)", *New Perspectives on Turkey*, sayı 36, 2007, s. 27-51.

Akal, Emel, *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Akbaş, Meral, *Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı*, Ayizi Yayınları, Ankara, 2011.

Akşit, Elif Ekin, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Aslan, Sema, "İçlerini Ateşe Gösterenler", *İradenin İyimserliği*, der. Aksu Bora, Ayizi Yayınları, Ankara, 2015.

Berktay, Fatmagül, "Türkiye Solunun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var mı?", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, yay. haz. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Bingöl, Berivan, *Bizim Gizli Bir Hikâyemiz Var: Dağdan Anneliğe Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Buğra, Ayşe, "Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi: Neoliberalizm, Kültürel Muhafazakârlık ve Yeniden Tanımlanan Toplumsal Dayanışma", *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın*, der. S. Dedeoğlu ve A. Elveren, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Çağlayan, Handan, *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.

Demirdirek, Aynur, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Yayınları, Ankara, 1993.

Duben, Alan ve Behar, Cem, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*, çev. N. Mert, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Durakbaşa, Ayşe, "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", *75 Yılda Kadın ve Erkekler*, der. Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998.

Eraslan, Sibel, http: //www.pazartesidergisi.com/pdf/6.pdf, 1995.

Güneş, Aslı, "Kemalist Modernleşmenin Adab-ı Muaşeret Romanları: Popüler Aşk Anlatıları", yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2005.

Halavut, Hazal, "Yaşar Nezihe'nin Hayatta Kalma Hikâyesi", *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri*, der. Feryal Saygılıgil, Dipnot Kitabevi, Ankara, 2017.

Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar ve Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, çev. A. Bora vd., Metis Yayınevi, İstanbul, 1997.

Kışanak, Gültan, *Kürt Siyasetinin Mor Rengi*, Dipnot Kitabevi, Ankara, 2018.

Kocabıçak, Ece, "The Relationship of Patriarchy and Capitalism: The 'Win-Win' Scenario Reconsidered", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, yıl 2013/1, sayı 12, 2013, s. 193-214.

—, "Why Property Matters? New Varieties of Domestic Patriarchy in Turkey", *Social Politics*, 2020, doi: 10.1093/sp/jxaa023

Öztan, Ece, "Türkiye'de ailecilik, biyosiyaset ve toplumsal cinsiyet rejimi", *Toplum ve Bilim*, sayı 130, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Sarıtaş, E. ve Şahin, Y., "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, yay. haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Saygılıgil, Feryal, *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri*, Dipnot Kitabevi, Ankara, 2017.

Sirman, Nükhet, "Kadınların Milliyeti", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*, 4. cilt: *Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 226-244.

—, "Kadınların Milliyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 4. cilt: *Milliyetçilik*, ed. T. Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Şenol Cantek, Funda, "İhtiyar Bir Kadın Belagatile...: Yakup Kadri'nin Kadınlık ve Kadınlarımız Başlıklı Yazıları Hakkında", *Huzursuz Bir Ruhun Panoraması*, der. Yalçın Çakmak ve Özge Dikmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Tekeli, Şirin, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

Tuksal, Hidayet Şefkatli, "Türkiye'de İslâmi Feminizm Tartışmaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, ed. F.Saygılıgil ve N. Berber. İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Tuncer, Selda, *Women and Public Space in Turkey: Gender, Modernity and the Urban Experience*, Tauris, Londra, 2021.

White, Jenny, *Para ile Akraba*, çev. A. Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Yıldırmaz, Sinan, "Köylüler ve Kentliler: Ellili Yılların Dönüşen Yeni Sosyo-ekonomik ve Kültürel Coğrafyası", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, der. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.

Zihnioğlu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

CUMHURİYET'İN EKONOMİSİ

ŞEVKET PAMUK

Cumhuriyet, Osmanlı döneminden nüfusunun yaklaşık yüzde 80'inin kırlarda yaşadığı ve geçimini tarımdan sağladığı, altyapısı ve sanayisi zayıf, on yıldan fazla süren savaşlardan yeni çıkmış, düşük gelirli bir ekonomi devraldı. Geçtiğimiz yüzyılda ülke nüfusu yaklaşık 13 milyondan 85 milyona yükselirken, Türkiye ekonomisi önemli yapısal dönüşümler geçirdi ve bir hayli mesafe aldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlanan iç göçlerin etkisiyle bugün ülke nüfusunun yüzde 80'den fazlası artık kentlerde oturuyor ve geçimini bir ölçüde sanayiden ama büyük çoğunluğuyla hizmetler sektöründen sağlıyor.

Geçtiğimiz 100 yılda dünyanın pek çok ülkesinde önemli gelir artışları yaşandı. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda da kişi başına gelirler 10 kattan fazla arttı. Bu gelir artışlarının temel nedeni hem tarımda hem de kent ekonomisinde daha yüksek verimlilik sağlayan yeni teknolojilerin kullanılması ve eğitimdir. Türkiye'nin yeni teknolojiler geliştirme kapasitesi yüksek olmasa da, ülke dışında geliştirilen teknolojileri ithal ederek, nüfusumuzu eğiterek ve kurumlarımızı, kurallarımızı bir ölçüde dünyaya uydurarak gelir artışlarını gerçekleştirdik. Böylece Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda büyük çoğunluğu açlık sınırında olmasa da yoksulluk içinde yaşayan

nüfusun ortalama gelirleri bir hayli arttı. Doğumda yaşam beklentisi de dünyanın pek çok diğer bölgesindekine benzeyen eğilimler göstererek Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda yaklaşık 35 yıldan bugün 78 yıla yükseldi. Ancak kişi başına gelirlerde önemli artışlar, sağlıkta ve eğitimde iyileşmeler sağlanırken, ülke içi siyasette ve ekonomide sorunlar ve dalgalanmalar sürdü. Ortalama gelirler artarken siyasetin ve onunla ilişkili olarak ekonominin istikrara kavuşamaması, Cumhuriyet döneminin çarpıcı özelliklerinden birini oluşturuyor ve tartışılması gereken pek çok soruyu da beraberinde getiriyor.

Geçtiğimiz 100 yılda dünya ekonomisinin koşulları ve işleyiş kuralları dönemden döneme önemli farklılıklar gösterdi. Türkiye'de hükümetler tarafından benimsenen iktisadi modeller her dönemde dünyadaki gelişmelerden etkilenerek biçimlendi. Uygulamada ise değişen toplumsal yapının ve ülke içi siyasetin izlenen politikalar ve ortaya çıkan sonuçlar üzerinde önemli etkileri oldu. 100 yıllık Cumhuriyet dönemini hem dünya ölçeğindeki hem de ülke içi gelişmeleri dikkate alarak üç alt-döneme ayırmak mümkün. Birinci alt-dönemde, iki dünya savaşı arasında dünya koşullarının sağladığı fırsatların da desteğiyle yeni ve ulusal bir ekonomi inşa edilmeye çalışıldı. Korumacılık ve devletçilikle birlikte önemli bir sanayileşme hamlesi gerçekleşti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ikinci alt-dönemde dünya ekonomisinin kuralları ulusal ekonomilere ağırlık verirken, Türkiye'de çok partili rejime geçildi, kentleşme ivme kazanırken korumacılık sürdürüldü, 1950'lerde tarıma dayalı kalkınma denendi, 1960'lardan itibaren özel sektör önderliğinde ithal ikamesi sanayileşme olarak adlandırılan modele dönüldü. Cumhuriyet ekonomisi için üçüncü alt-dönem 1980 yılında başladı. Dünya ekonomisinin kuralları sertleşirken, neoliberal olarak adlandırılan politikalar eşliğinde ekonomi dışa açıldı. İlerleyen yıllarda ülke ekonomisinin küresel ekonomiyle ilişkilerini ilgilendiren kurallar ve iktisat politikaları pek değiştirilmedi. Buna karşılık, ülke içi ekonominin işleyişini ilgilendiren kurallar ve politikalar sık sık değiştirildi, devletin ve siyasetin ekonomideki merkezî konumu sürdü.

Bu yazıda Cumhuriyet döneminde Türkiye ekonomisinin bir değerlendirmesini sunacağız. Önce son 100 yılda Türkiye'nin büyüme sicilini karşılaştırmalı olarak inceleyeceğiz. Daha sonra Türkiye'nin temel iktisat politikaları ve bunların kurumsal çerçevesini üç ayrı dönem halinde (1923-1950; 1950-1980 ve 1980-2022) ele alacağız. Ardından Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin iktisadi gelişme açısından niçin daha iyisini gerçekleştiremediğinin, niçin gelişmiş ülkelerle aradaki mesafeyi daha fazla kapatamadığının önde gelen dış ve iç nedenlerini tartışacağız. Özellikle de toplumsal yapı ve ülke içi siyaset ile ekonomi arasındaki ilişki üzerinde duracağız.

İktisadi büyüme: Yüzyıla toplu bakış

Kişi başına üretimin ya da gelirin kalıcı artışı olarak tanımlanan iktisadi büyüme, son iki yüzyılda, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyada ulusların zenginliğini ve yoksulluğunu belirleyen temel süreç konumuna geldi. İktisadi büyümenin görünürdeki en önemli nedenlerinin, bir yandan teknolojik gelişme, öte yandan da yatırımlar yoluyla kişi başına fiziki sermaye ve eğitim düzeylerinde sağlanan artışlar olduğu uzun bir süredir vurgulanıyor. Son iki yüzyılda sanayileşme ile birlikte iktisadi büyüme tüm dünyaya yayıldı. Nüfusun çok büyük bir bölümünün zaman içinde tarımdan kent ekonomisine geçişi de yatırımların ve verimlilik artışlarının tüm ekonomiye yayılmasını hızlandırdı. 20. yüzyılın ikinci yarısında araştırma ve geliştirme süreçlerinin giderek kurumsallaşmasıyla birlikte, teknolojik gelişmeler daha da hız kazandı. Yine 20. yüzyılda ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra nüfusun giderek artan bölümü daha fazla eğitim almaya başladı. Böylece toplumların bilgi ve beceri birikimleri yükseldi, daha ileri teknolojileri kullanabilme kapasiteleri arttı. Zaman içinde sağlanan verimlilik ve gelir artışlarında bu gelişmelerin hiç kuşkusuz büyük payı var.

Ancak gelir artışları ya da iktisadi büyüme, iktisadi gelişme ile aynı şey değildir. Cumhuriyet dönemindeki iktisadi geliş-

meye bakarken hiç şüphesiz başka ölçütler de kullanmak gerekir. Ekonomilerin başarısını değerlendirirken üretim ve gelirin yanı sıra insanların refahını, yaşam kalitesini, gelir bölüşümünü, sağlığı, eğitimi ve değişen çevre koşullarını da dikkate almak gerekir. Örneğin geçtiğimiz yaklaşık 100 yılda sanayileşme ve ileri teknolojiler kullanımı zayıf kaldı. Bugün Türkiye dünyada gelirin daha eşitsiz dağıldığı ülkeler arasında yer alıyor. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisadi büyümenin dünya ölçeğinde giderek artan temposu çevreyi olumsuz etkilemeye başladı. Sadece üretim artışlarına odaklanan, çevre koşullarını yeterince dikkate almayan bir iktisadi büyüme anlayışının sürdürülebilirliğine ilişkin kuşkular da giderek artıyor. Bu nedenlerle iktisadi büyümeyi ya da kişi başına gelir artışlarını iktisadi gelişmenin tek göstergesi olarak kullanmak yanlış olur. Ancak iktisadi büyüme olmadan iktisadi gelişme sağlamak, bir başka deyişle toplam üretim ve gelir artmadan yaşam kalitesini artırmak, sağlık ve eğitimde iyileşme sağlamak çok daha zordur.

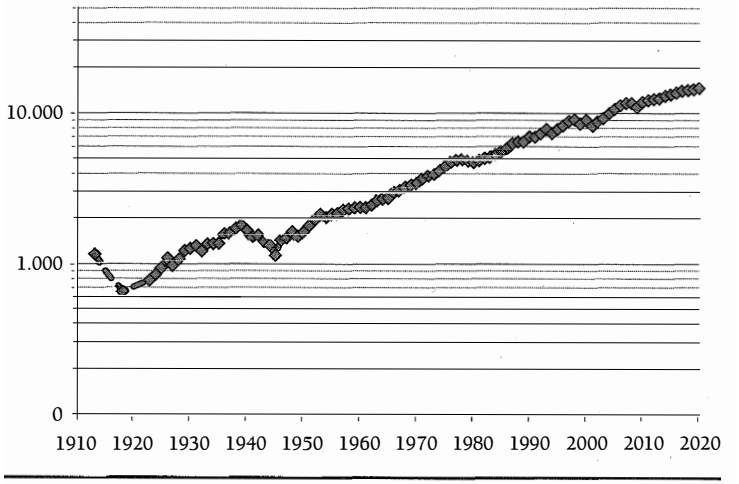
Uzun dönemli ve karşılaştırmalı milli gelir çalışmaları hiç kuşkusuz pek çok sorunu da beraberinde getiriyor. Örneğin, tüketim sepetleri bu denli uzun vadelerde çok büyük değişiklikler gösterdiği için, gelirleri ya da yaşam standartlarını uzun zaman dilimleri içinde karşılaştırmanın getirdiği teknik ve felsefi sorunları göz ardı etmemek gerekiyor. Başka yerlerde tartıştığımız için, burada bu konulara girmeyeceğiz (Pamuk, 2014: 19-26). Ayrıca son dönemde Türkiye'nin diğer resmî istatistiklerinin yanı sıra milli gelir istatistiklerinin de fazla iyimser olma ihtimali vardır. Aşağıda sunduğumuz tabloyu değerlendirirken bu ihtimali unutmamak sağlıklı olur.

Bu bölümde bir ülkedeki kişi başına geliri, kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) olarak, 1990 ABD doları cinsinden ve satın alma gücü paritesine göre düzelterek ifade edeceğiz. Düşük gelirli ülkelerde dolar cinsinden genel fiyat düzeyinin daha düşük olması ya da doların satın alım gücünün daha yüksek olması nedeniyle, var olan kur değerleri üzerinden dolar cinsinden hesaplanan kişi başına GSYH'nin düşük gelirli

ülkelerdeki satın alım gücünü ya da yaşam düzeyini olduğundan daha düşük göstermekte. Bu nedenle de kur değerleri üzerinden hesaplanan kişi başına GSYH'nin, ABD fiyat düzeyi 1,0 kabul edilerek her ülkenin dolar cinsinden fiyat düzeyine bölünmesi gerektiği savunuluyor. Satın alma gücü paritesine göre düzeltilmiş GSYH hesaplamaları da bu şekilde yapılıyor (Maddison, 2007; Bolt ve Van Zanden, 2014). Satın alma gücü paritesini kullanan yöntemde, Türkiye'nin son onyıllarda sık sık yaşadığı türden büyük kur dalgalanmaları, kur değerinin düşmesine koşut olarak dolar cinsinden fiyat düzeyinin de düşmesi nedeniyle, ortalama gelir veya GSYH hesaplamalarını etkilemiyor. Bu yöntem kullanıldığında, herhangi bir yılda Türkiye GSYH'si sadece üretimden kaynaklanan gelir düşüşü kadar gerileme gösteriyor.

Grafik 1'de Cumhuriyet dönemi Türkiye'si için oluşturduğumuz kişi başına GSYH dizisi sunuluyor. Tablo 1'de ise son 100 yılın hem dünya ölçeğindeki hem de ülke içi gelişmeleri dikkate alarak tanımladığımız belli başlı dönüm noktaları ile üç

GRAFİK 1
Türkiye'de Kişi Başına GSYH, 1913-2020
(1990 ABD doları olarak ve satın alma paritesine göre)

TABLO 1
Dünyada ve Türkiye'de Kişi Başına Gelir, 1913-2020
(1990 ABD dolarıyla ve satın alma paritesine göre düzeltilmiş olarak)

	Kişi başına gelir					Kişi başına gelirin yıllık artış hızı (yüzde)					
	1913	1923	1950	1980	2020	1913-1950	1923-1950	1950-1980	1980-2020	1913-2020	1923-2020
Türkiye	1.150	780	1.600	4.750	14.700	0,9	2,7	3,7	2,9	2,4	3,1
Dünya ortalaması	1.500		2.100	4.500	9.450	0,9		2,6	1,9	1,7	
Gelişmiş ülkeler	3.960		5.550	14.900	27.200	0,9		3,3	1,5	1,8	
Gelişen ülkeler	720		850	1.920	6.350	0,5		2,8	3,0	2,1	
Batı Avrupa	3.460		4.570	13.150	23.750	0,7		3,6	1,5	1,8	
ABD	5.300		9.550	18.600	33.500	1,6		2,2	1,5	1,7	
Asya (Japonya dışında)	700		640	1.500	5.780	–0,2		2,9	3,4	2,0	
Ortadoğu	1.050		1.550	4.620	11.900	1,1		3,7	2,4	2,3	
Güney Amerika	1.500		2.500	5.450	8.350	1,4		2,6	1,1	1,6	
Afrika	640		890	1.500	2.500	0,9		1,8	1,3	1,3	

Notlar: Türkiye için değerle bugünkü sınırlar içindeki alan için verilmiştir. Diğer tanımlar ve ayrıntılar için metne bakınız. Bölge ortalamaları hesaplanırken ülkeler nüfuslarına göre ağırlıklandırılmışlardır. 1923 yılı için dünya ve bölgesel ortalama verileri bulunmamaktadır.
Kaynaklar: Maddison (2007), Bolt ve Van Zanden (2014), Pamuk (2014) ve Pamuk (2018).

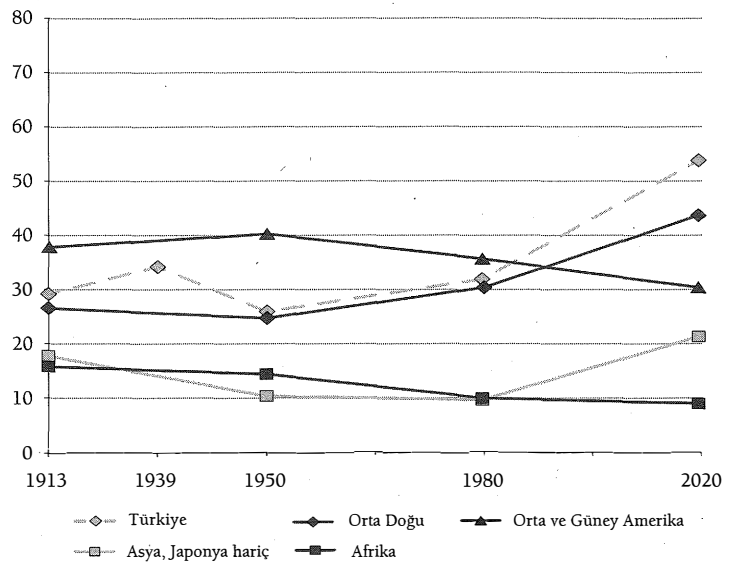
alt-dönem için, Türkiye'de ve dünya ölçeğindeki ülke grupları ve bölgeler için satın alma paritesine göre düzeltilmiş kişi başına gelir tahminleri ve bunlarla ilişkili olarak hesaplanan ortalama yıllık büyüme hızları özetleniyor. Böylece hem geçtiğimiz yüzyılın tümü için hem de her alt-dönem için, Türkiye'de kişi başına gelirin gösterdiği eğilimleri mutlak olarak ve diğer ülke grupları ve bölgelerle karşılaştırmalı olarak izlemek mümkün olacak.

Grafik 1 ve Tablo 1, 1990 yılı ABD doları ile ve satın alma gücü paritesine göre ifade edilen kişi başına gelirlerin, 1913 yılında 1.150 ve 1923 yılında 780 dolardan 1950 yılında 1.600 dolara, 1980 yılında 4.750 dolara ve 2020 yılında 14.700 dolara yükseldiğini gösteriyor. Bir başka deyişle, Türkiye'de kişi başına gelirin satın alım gücü 1913 yılından günümüze kadar yaklaşık 13 kat ve 1923 yılından bu yana ise yaklaşık 18 kat artmıştır. 1913-1923 yılları arasındaki savaşlar döneminde hem kişi başına gelirler düştü, hem de toplam nüfus yüzde 20 kadar azaldı.

Grafik 2 ve Grafik 3 ise Cumhuriyet Türkiye'sinin büyüme sicilini dünya, gelişmiş ve gelişen ülke ortalamalarıyla karşılaştırmalı olarak ele alıyorlar. Grafik 2 ve Tablo 1 Cumhuriyet döneminde Türkiye'de kişi başına gelirin dünya ortalamalarına yakın ama onların biraz üzerinde gerçekleştiğini, kişi başına gelirde Türkiye ile gelişmiş ülkeler arasındaki farkın 19. yüzyılda açıldıktan sonra 1950'den günümüze kadar bir miktar kapandığını, gelişen ülkelerle karşılaştırıldığında ise Türkiye'de kişi başına gelirin düzeyinin ve uzun dönemli artış hızının gelişen kıtaların ya da bölgelerin ortalamalarının biraz üzerinde kaldığını gösteriyor. "İktisadi mucize" yaratan Güney Avrupa ya da Doğu Asya ülkeleriyle karşılaştırıldığında ise Türkiye'nin büyüme hızlarının onların gerisinde kaldığı açıkça görülmekte.

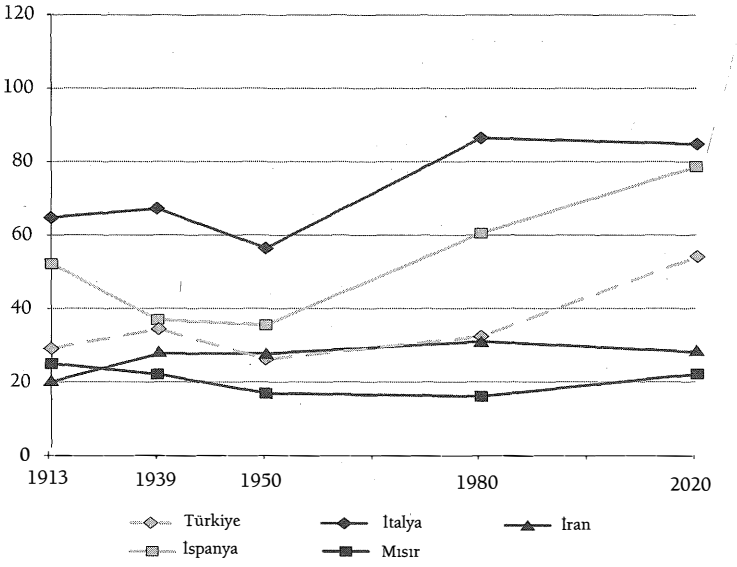
Grafik 2'de Türkiye'de ve gelişen ülkelerde (Asya, G. Amerika ve Afrika) kişi başına GSYH, Batı Avrupa ve ABD ortalamalarının yüzdesi olarak veriliyor. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde kişi başına gelirlerin artma eğilimi içinde olmasına karşın, gelişmiş ülkelerde hızlı saylabilecek bir sanayileşme

GRAFİK 2
Dünyada ve Türkiye'de Kişi Başına GSYH, 1913-2020
(Satın alma paritesine göre ve B.Avrupa+ABD'nin yüzdesi olarak)

yaşandığı için, Türkiye ile gelişmiş ülkeler arasındaki kişi başına gelir farklılıkları artmıştı. Grafik 2 bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda kişi başına gelirin, 1913 yılında Batı Avrupa ve ABD ortalamasının yüzde 29'una gerilediği, Cumhuriyet'in erken yıllarında yükselerek 1939'da yüzde 36'ya ulaştıktan sonra İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında diğer gelişen ülkelerle birlikte düştüğü ve 1950 yılında yüzde 29'a gerilediğini gösteriyor. Tüm dünyada ve Türkiye'de iktisadi büyüme hızı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yükseldi. 1950 yılından 2020 yılına kadar Türkiye'de kişi başına gelir 8 kattan fazla arttı, kişi başına gelirin artış hızı gelişmiş ülkelerinkinden daha yüksek oldu ve bu sayede gelişmiş ülkelerle aradaki farkın bir bölümü kapanabildi. Yine Batı Avrupa ile ABD ortalamalarının yüzdesi şeklinde ifade edecek olursak, Grafik 2 ve Tablo 1'deki diziler Türkiye'de kişi başına gelirin, 1950 yılında yüzde 29'dan

GRAFİK 3
Dünyada ve Türkiye'de Kişi Başına Gelir, 1913-2020
(Satın alma paritesine göre ve B.Avrupa+ABD'nin yüzdesi olarak)

1980 yılında yüzde 32'ye ve 2020 yılında yüzde 54'e yükseldiğine işaret ediyor.

Grafik 2 ve Tablo 1 Türkiye'de kişi başına gelirin Cumhuriyet dönemi boyunca dünya ortalamalarının biraz üzerinde arttığına da işaret ediyor. Ayrıca Türkiye'de kişi başına gelir Cumhuriyet dönemi boyunca ve 1980'e kadar gelişen ülkeler ortalamasından biraz daha hızlı arttı. Türkiye'nin 20. yüzyıldaki iktisadi büyüme sicili gelişen ülkeler içinde daha yavaş büyüyen Güney Amerika ve Afrika bölgelerine kıyasla daha olumlu oldu. Ancak son 40 yılda Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya'nın, özellikle de iki en büyük nüfuslu ülke, Çin ve Hindistan'ın hızlı bir iktisadi büyüme süreci içine girmeleriyle, bu iki ülkenin nüfus ağırlıklarını da dikkate alarak yapılan hesaplamalarda, gelişen ülkelerin ortalama büyüme hızının Türkiye'ninkinin biraz üzerine çıktığı görülüyor.

Türkiye'ninkine benzeyen nüfus büyüklüklerine sahip, ikisi Güney Avrupa ve ikisi Ortadoğu'da bulunan dört ülkeyle yapılacak bir diğer karşılaştırma da Türkiye'nin büyüme sicilinin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Grafik 3'te görüldüğü gibi, Güney Avrupa'da İtalya ve İspanya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda yüksek büyüme oranlarıyla gelişmiş ülkelerin ortalama seviyesine yaklaşmayı başarmışlardı. Türkiye'de kişi başına GSYH 1980'den sonra gelişmiş ülkelerin ortalamasından daha hızlı büyüdü, aradaki mesafeyi bir miktar kapattı. Ancak Türkiye'de kişi başına GSYH daha önceki dönemlerde olduğu gibi, 1980 sonrasında da İtalya ve İspanya'dakilerin altında kaldı. Öte yandan Türkiye'de kişi başına GSYH 1980'den sonra Ortadoğu'da Mısır ve İran'dakilerden daha hızlı arttı. Türkiye ile Mısır arasındaki kişi başına GSYH farkı giderek büyüdü. Petrol gelirlerinin katkısıyla, İran'da kişi başına GSYH İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki onyıllarda Türkiye'deki seviyelerin üzerine çıkmıştı ama 1980 sonrasında giderek Türkiye'nin gerisine düştü.

Türkiye'nin Cumhuriyet dönemindeki iktisadi büyüme hızı dünya ortalamalarının biraz üzerinde seyretmekle birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında "iktisadi mucize" yaratan İtalya ve İspanya ya da Japonya ve Güney Kore'nin büyüme hızlarının gerisinde kaldığı açıkça görülmekte. Son yarım yüzyılda yüksek gelirli ülkelerle aralarındaki farkı önemli ölçüde kapatabilen bu ülkelerde, kişi başına gelirin artış hızı en az 20-30 yıllık sürelerle yüzde 5'in üzerinde kaldı. Buna karşılık Türkiye'de kişi başına gelirlerin artış hızı son yüzyılın hiçbir alt-döneminde yılda ortalama yüzde 5'i yakalayamadı (Pamuk, 2014).

Bir dönemleme

Geçtiğimiz yüzyılda dünya ekonomisinin kuralları ve gelişen ülkelerin izledikleri iktisat politikaları dönemden döneme önemli değişiklikler gösterdi. Her alt-dönemde Türkiye dünyada genel kabul gören iktisadi modeli benimsedi. Aşağıda son 100 yılda üç alt-dönemdeki iktisadi büyüme eğilimlerini daha ayrıntılı olarak tartışacağız. Ancak daha önce, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı iktisadi yapıları daha iyi değerlendirebilmek amacıyla, 19. yüzyıldaki gelişmeleri özetleyeceğiz. Cumhuriyet'in erken onyıllarında hükümetlerin iktisadi konulardaki hedefleri ve izlenen iktisadi politikalar, Osmanlı'dan devralınan iktisadi mirasla çok yakından ilişkiliydi. Bu nedenle, yeni Türkiye devletinin sadece iki dünya savaşı arasındaki dönemde değil, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki iktisadi hedeflerini ve iktisat politikalarını anlayabilmek için, Osmanlı'nın son dönemindeki yapıları da kısaca incelemek yararlı olur.

19. yüzyıl

19. yüzyılda yeni bir dünya ekonomisinin ortaya çıkışı Sanayi Devrimi ile başladı. 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de pamuklu tekstil dalında başlayan Sanayi Devrimi önce İngiltere'yi, daha sonra da Batı Avrupa'nın diğer ülkelerini, düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüştürdü. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Batı Avrupa ülkeleriyle daha sonraları gelişen ülkeler olarak adlandırılacak ülkeler arasındaki mamul mallar-tarımsal mallar ticareti daha önce görülmeyen hızlarla genişledi. Yüzyıl ilerledikçe Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazandı. Avrupa bankaları ve sermaye piyasaları pek çok devlete ve firmaya borç verdiler. Ayrıca Avrupalı sermayedarlar ABD'de ve çevre ülkelerinde demiryolları, limanlar gibi ticareti genişletmeye yönelik altyapı yatırımlarına giriştiler.

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. 19. yüzyıl boyunca yeni kurumların biçimlenmesinde etkili olacak yeni güç dengeleri bu yıllardaki siyasi ve askerî gelişmeler sonucunda ortaya çıktı. Merkezî yönetimin güçlenmesiyle birlikte reform hareketleri hız kazandı. Avrupa devletleri de reformları ve merkeziyetçi girişimleri destekliyordu. Bu devletler, reform girişimlerine sağladıkları destek karşılığında, ekonominin dışa açılması doğ-

rultusunda taleplerde bulunuyorlardı. Böylece ekonominin dışa açılış süreci, Avrupa devletleriyle Osmanlı merkezî yönetimi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerledi. Gerçekleştirilen kurumsal dönüşümlerde merkezî hükümetin ve Avrupa sermayesinin çıkarları ağır bastı. Buna karşılık, ülke içindeki toplumsal kesimlerin, tüccarların, büyük toprak sahiplerinin veya diğer kesimlerin etkileri sınırlı kaldı. Ekonomi alanında gerçekleşen kurumsal değişiklikler piyasa süreçlerinin daha fazla ağırlık kazandığı, dış ticarete ve yabancı sermaye yatırımlarına açık bir ekonomi oluşturmak yönünde oldu. Kapitülasyonlar ve diğer uygulamalarla Avrupa sermayesine ve vatandaşlarına çeşitli ayrıcalıklar tanındı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteriyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası gibi kurumlar, Avrupa sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgeleri durumuna gelmişlerdi. Erken Cumhuriyet döneminde izlenen iktisat politikaları büyük ölçüde Osmanlı döneminin bu yapılarına ve onların zayıflıklarına tepki olarak geliştirildi.

Yaptığımız hesaplamalar Türkiye sınırları içinde kalan alanda kişi başına gelirlerde 19. yüzyıl boyunca toplam yüzde 60 kadar artış olduğuna, ortalama yıllık büyüme hızının ise yüzde 0,5 civarında kaldığına işaret ediyor. Daha önceki yüzyıllarda bu kadar belirgin bir büyüme ya da kişi başına gelir artışına rastlanmadığı için, bu eğilim hiç şüphesiz önemlidir. Ancak büyümenin sınırlarını da vurgulamak gerekir. Büyüme hızının düşük kalmasının bir nedeni, tarımın piyasalara yönelişi sürecinin esas olarak kıyı bölgeleriyle sınırlı kalmasıdır. İkinci olarak, nüfusun yaklaşık yüzde 80'inin kırlarda yaşadığı bu coğrafyada ulaştırma altyapısı, özel sektörün ve devletin kapasitesi sınırlı kalmıştır. 19. yüzyılda Türkiye'de büyüme hızının düşük kalmasının üçüncü ve en genel nedeni de tarıma dayalı bir büyüme modeli ile yüksek verimlilik ve gelir artışları sağlayabilmenin güçlükleridir. Böylece 19. yüzyıl boyunca hem sanayileşen Batı Avrupa'da hem de tarımda uzmanlaşmaya devam

eden Osmanlı-Türkiye ekonomisinde kişi başına gelirler arttı, ancak kişi başına gelirler arasındaki farklar 19. yüzyıl başlarında 2: 1'den Birinci Dünya Savaşı öncesinde 3: 1'e yükseldi (Eldem, 1970; Pamuk, 2014: 145-155).

19. yüzyılda daha hızlı iktisadi büyüme ve gelişme ancak sanayileşme ile mümkün olabilirdi. Tüm dünyada sanayileşmeye geç başlayan ülkelerin başarılı olabilmeleri için, korumacılık politikalarını benimsemeleri ve uygulayabilmeleri gerekiyordu (Allen, 2011). Oysa Osmanlı'da henüz ne devlet ne de özel sektör korumacılık ve sanayileşme modelini uygulamaya hazırdı. Osmanlı Devleti resmen bağımsız olmakla birlikte bağımsızlığının sınırları vardı, Avrupa devletlerine rağmen gümrük tarifelerini yükseltecek ve korumacı politikalar izleyecek siyasi gücü yoktu. Ayrıca İttihat ve Terakki dönemine kadar, Osmanlı hükümetlerinin sanayileşme yoluyla iktisadi gelişme sağlamak gibi bir anlayışları ve öncelikleri de olmamıştı.

1923-1950 dönemi

1914-1950 yılları dünya ekonomisi için güçlükler ve sorunlarla dolu bir dönem oldu. 19. yüzyıl boyunca sürdürülen, uluslararası ticaret ve sermaye akımlarına açık model, iki dünya savaşı ve bir dünya iktisadi bunalımının yarattığı ağır sorunlara dayanamayarak dağıldı. Böylece, 19. yüzyılın dışa açık, piyasa ağırlıklı, uluslararası uzmanlaşmayı öne çıkaran ekonomi modelinin yerini müdahaleciliğin, korumacılığın öne çıktığı, ulusal ekonomileri temel birimler olarak kabul eden yaklaşım almaya başladı.

19. yüzyılın liberal modelinin gerilemesi Birinci Dünya Savaşı yıllarında başladı. Savaş yıllarında uluslararası ticaretin ve yatırımların kesilmesi, her ülkenin kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmasına yol açtı, kendi kendine yeterlilik eğilimlerini güçlendirdi. Savaştan sonra dünya ekonomisinin toparlanması ve uluslararası bağların yeniden güçlenmesi bekleniyordu. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı sorunlar ve küresel dengesizlikler aşılamadı. Dünya ekonomisinde önder rolünü oyna-

yacak bir ülkenin olmamasının yanı sıra uluslararası siyasal gerginliklerin sürmesi de önde gelen ülkelerin iktisadi konularda işbirliği yapmalarını büyük ölçüde engelliyordu.

Bu koşullarda ortaya çıkan dünya bunalımı, dönemin tarım ağırlıklı gelişen ekonomilerini birkaç kanaldan etkiledi. 1920'lerin sonlarından itibaren hammadde ve gıda mallarının fiyatları mamul malların fiyatlarından daha da hızlı düşmeye başladı. Ayrıca, uluslararası sermaye akımlarının büyük ölçüde kesilmesi de gelişen ekonomileri olumsuz etkiledi. İktisadi bunalım İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü, bunalıma tepki olarak o döneme kadar tarım ağırlıklı politikalar izlemiş olan gelişen ekonomilerde farklı eğilimler ortaya çıkmaya başladı. Kimi gelişen ekonomiler açık ekonomi modelini ve tarımda uzmanlaşmayı sürdürürlerken, diğerleri korumacılığı, yerli üretimi ve sanayileşmeyi öne çıkaran politikalar izlemeye başladılar. 1950 öncesinde Asya ve Afrika'daki gelişen ülkelerde sanayileşme henüz başlamadığı için, gelişmiş ülkelerle gelişen ülkeler arasındaki gelir farkları artmaya devam etti (Grafik 1, Grafik 2 ve Tablo 1).

Hem Birinci Dünya Savaşı sonrasında ve iktisadi bunalımla birlikte ortaya çıkan yeni dünya koşulları, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve farklı bir kadronun önderliğinde bir ulus-devlet kurulması, yeni bir iktisadi modele geçilmesinde etkili oldular. 19. yüzyılın açık ekonomi modeli terk edilirken ekonomide kendi kendine yeterlilik, korumacılık, sanayileşme ve milli iktisat ilkeleri benimsenmeye başladı. Dünya bunalımının da katkısıyla, Avrupa devletlerinin ve yabancı sermayenin etkileri büyük ölçüde tasfiye edildi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte yaşanan önemli bir süreklilik, merkezî yönetimin ülke içindeki diğer toplumsal kesimlere ve özel sektöre kıyasla daha güçlü kalması oldu. Cumhuriyet'in erken yıllarında oluşturulan ve o dönemin gelişen ülkeleri açısından önemli yenilikler ya da inovasyonlar içeren kurumlar ve politikalar, Ankara'daki hükümetin tercihleri doğrultusunda gerçekleşti; bir başka deyişle, kurumsal dönüşümler ya da reformlar yukarıdan aşağıya doğru işledi (Tekeli ve İlkin, 1977; Boratav, 1981).

1930'lu yıllarda dünya buhranının tarımsal mal fiyatları üzerindeki olumsuz etkisi kent ekonomisi ve sanayileşmeye ağırlık veren iktisat politikalarıyla birleşince, kentlerle kırlar arasındaki gelir farklılıkları arttı.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte devletin ekonomi içindeki rolü konusunda da önemli dönüşümler yaşandı. 19. yüzyılda Osmanlı yönetimlerinin güçlü bir özel sektör yaratmak gibi bir hedefleri olmamıştı. Devletin iktisadi girişimleri çoğunlukla kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmuştu. Oysa Cumhuriyet'le birlikte iktisadi gelişme ve Müslüman-Türk bir girişimci sınıf yaratmak temel bir hedef olarak kabul edildi ve bu konuda devlete önemli bir rol verildi. Devlet öncülüğünde kalkınma stratejisinin benimsenmesi, sadece devlet öncülüğünde sanayileşmeyi değil, devlet eliyle özel sektör yaratma yöntemlerini ve kurumlarını da beraberinde getirdi. Bu yeni kurumlar zaman içinde gelişti, çeşitlendi ve süreklilik kazandı. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ithal ikamesi sürecinde ve 1980 sonrasındaki neoliberal politikalar döneminde, özel sektörün ekonomi içindeki payı artarken, devletin özel sektör içinde ayrıcalıklar dağıtma ve yeni zenginleri seçme rolü değişen biçimleriyle devam etti.

1914-1950 dönemi başka ülkeler için olduğu gibi Türkiye için de güçlük ve sıkıntılarla geçti. İki dünya savaşının olumsuz etkilerine imparatorluktan ulus-devlete geçişin sancıları ve bir Dünya bunalımı eklenince, bu sadece siyaset açısından değil, ekonomi için de inişli çıkışlı bir dönem oldu. Elimizdeki veriler kişi başına gelirin Birinci Dünya Savaşı sırasında yüzde 40 kadar, belki daha da fazla gerilediğine işaret ediyor. Buna karşılık, kişi başına gelir 1920'lerde hızla arttı ve 1929 yılında Birinci Dünya Savaşı öncesindeki düzeylerini yakaladı, hatta onların biraz üzerine çıktı. Daha sonra yükselmeye devam eden kişi başına gelirler, 1939 yılında en üst noktasına ulaştıktan sonra, İkinci Dünya Savaşı sırasında yüzde 30'dan fazla düştü. Savaştan sonra ekonominin toparlanması 1940'ların sonuna hatta 1950'lerin başlarına kadar sürdü (Grafik 1 ve Grafik 2; ayrıca Pamuk, 2023).

Savaşlar ve bunalımlarla dolu ve dünya ekonomisinde de sınırlı bir büyüme eğiliminin olduğu bir dönemde, Türkiye'nin pek çok gelişen ülkeden daha ağır koşullarla karşı karşıya kalmasına rağmen gelişen ülkeler ortalamasından daha yüksek bir büyüme eğilimi yakalayabilmesinin en önemli nedeni, güçlü korumacılık önlemleri sayesinde sanayileşme sürecinin başlamasıdır. Dünya bunalımı koşullarında müdahalecilik ve korumacılığa geçebilen ülkelerin daha yüksek büyüme eğilimi yakalayabildikleri biliniyor. Türkiye'nin durumu da bu genellemeye uyuyor.

1950-1980 dönemi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki onyıllarda dünya ekonomisinin işleyişine ilişkin kurallar ve kurumlar 1944 yılında toplanan Bretton Woods uluslararası konferansında belirlendi. Bretton Woods'un yönetilen kapitalizm modeli sabit kur rejimi, uluslararası sermaye hareketlerine uygulanan sınırlamalar ve korumacılık konusundaki esnek tavrı sayesinde ülke ekonomilerine iktisat politikalarının uygulanmasında daha fazla özerklik tanıdı. 1930'larda yaşanan bunalımdan çıkarılan dersler sayesinde hem ABD hem de Batı Avrupa ülkelerinde devlet müdahaleciliği benimsendi, iktisadi istikrar ve istihdam yaratmak için para ve özellikle de maliye politikalarının aktif olarak devreye sokulmasını öngören Keynesci politikalar uygulandı. Refah devleti uygulamaları yaygınlaştı, sosyal alanlarda devlet harcamaları arttı.

Bu kurumsal değişikliklerin de katkısıyla, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden 1973 yılındaki petrol krizine kadar geçen çeyrek yüzyılda dünya ekonomisi, tarihindeki en güçlü büyüme ve gelir artışı dalgasını yakaladı. Gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir yılda ortalama yüzde 3'ün üzerinde artış gösterdi. Hızlı büyüme ve teknolojik gelişmeler sayesinde Japonya da dünyanın önde gelen ekonomileri arasında yerini aldı. Gelişen ülkelerde ise yine devlet müdahaleciliğine dayanan ve Keynesci politikalarla çelişmeyen ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejileri yaygınlık kazandı. Sanayileşmenin başlaması ya da ivme kazanmasıyla birlikte, gelişen ekonomilerin büyük bir bölümü tarihlerinde hiç yaşamadıkları kadar hızlı bir tempoyla büyümeye başladılar. Gelişen ülkelerde kişi başına gelirlerin artış hızı yılda yüzde 2,8'e ulaştı. Güney Kore ve Doğu Asya'nın diğer kimi ülkelerinde iktisadi büyüme hızı yılda yüzde 5'i aştı. Doğu Avrupa'nın sosyalist ekonomileri de yılda yüzde 3'ün üzerinde hızlarla büyüdüler. Buna karşılık, Çin ve Hindistan'da büyüme hızları daha düşük kaldı. Çeyrek yüzyıl kadar süren bu genişleme dalgası dünya petrol bunalımının da etkisiyle 1970'li yıllarda yerini önce iktisadi dalgalanmalara ve daha sonra da iktisadi durgunluğa terk etti (Tablo 1).

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki onyıllar, gelişen ekonomilerin pek çoğu gibi, Türkiye için de hızlı bir kentleşme, sanayileşme ve büyüme dönemi oldu. Ayrıca çok partili bir siyasi rejime geçilmesi, kurumların dönüşmesi ve daha geniş kesimlerin katılımına açılması sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturdu. Yeni siyasi düzende büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve sanayicilerin yanı sıra daha geniş kesimlerin, özellikle de tarımsal üreticilerin ve kırlardan kentlere göç etmekte olanlar ile işçilerin tercihlerini, taleplerini daha güçlü olarak duyurmaları mümkün oldu. Eşitsiz güç ilişkilerinin temel niteliğini değiştirmeden geniş kesimlerin taleplerine yanıt verecek yeni kurumlar ortaya çıktı, ülke ölçeğinde gelirin bölüşümünde geniş yığınlar lehine değişiklikler oldu. Böylece İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki kentleşme ve sanayileşme süreci, mülksüzleşmeyi artırarak değil, tam tersine Osmanlı dönemindeki iktisadi ve toplumsal yapıların en önemli özelliklerinden biri olan küçük mülkiyet ve küçük üreticiliği kırlardan kentlere taşıyarak ilerledi. Topluca popülizm olarak da adlandırılan bu kurum ve politikalar, yürürlükte olan ithal ikamesi yoluyla sanayileşme modeliyle bir noktaya kadar çelişmiyordu.

1950'lerin ortalarında ve özellikle de 1970'lerin ikinci yarısındaki krizlere karşın, elverişli dünya koşullarının da desteğiyle bu dönemde kişi başına gelirlerdeki ortalama artış hızı yılda yüzde 3'ü aştı (Tablo 1 ve Grafik 1). 1950'li yıllarda gelir-

lerdeki artışın ana kaynağı tarım kesimi oldu. Tarım kesiminde büyük miktarlarda yeni toprağın üretime açılması, traktör, gübre ve diğer girdilerin kullanımı büyümeyi destekledi. Demokrat Parti döneminde benimsenen tarıma dayalı iktisadi büyüme stratejisi, nüfusun büyük çoğunluğunun tercihlerini yansıtıyordu. Ancak tarım kesiminden uzun vadede tüm ülke nüfusunun beklentilerini karşılayacak verimlilik ve gelir artışları beklemek gerçekçi değildi.

1960'lı ve 1970'li yıllarda kent ekonomisi için gevşek bir planlama çerçevesi oluşturuldu, beş yıllık kalkınma planları hazırlandı (Milor, 1990). Planlama sürecinin de katkısıyla imalat sanayisi büyümenin motor gücü oldu, imalat sanayisinin yıllık büyüme hızı yüzde 10'a kadar çıktı. Kent ekonomisinde artan yatırımlarla birlikte daha ileri teknolojilerin kullanımı yüksek büyüme hızlarını açıklayan en önemli yakın nedenlerdi. İç pazarın yüksek gümrüklerle korunması, ücretlerde ve tarımsal gelirlerde sağlanan artışların ve yurtdışındaki işçilerin yolladığı dövizlerin tüketici malları üretimine ağırlık veren yerli sanayi için talep yaratması da büyümeyi destekledi. İmalat sanayisinde işçi ücretlerinin satın alım gücündeki ortalama yıllık artış hızı da yüzde 4'e ulaştı. Tarımsal üreticiler de artan üretimden ve yüksek destek fiyatlarından yararlandılar. Böylece kentlerden kırlara, memurdan işçi ve köylüye kadar geniş kesimler hızla büyüyen pastadan pay alabildi.

1980-2020 dönemi

Bretton Woods düzeninin büyük bir bölümü 1971 yılından itibaren sona ererken gelişmiş ülke hükümetleri piyasa mekanizmalarına daha fazla ağırlık vermeye başladılar. Neoliberal olarak adlandırılan iktisat politikalarının uluslararası alandaki yansımaları ticaret üzerindeki engellerin hafifletilmesi ve daha da önemli olarak uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki denetimlerin azaltılması yönünde oldu. Bretton Woods dönemine kıyasla, sermayenin ülke içi ve uluslararası ölçekteki gücü giderek arttı. Sermaye hareketleri önündeki engeller kaldırılırken, emeğin ülkelerarası hareketi büyük ölçüde engellenmeye devam etti. Böylece küreselleşmenin yararlarının paylaşımı eşitsiz olarak gelişti. Küreselleşmeden en fazla yararlanan kesim uluslararası ölçekte hareket edebilen sermaye oldu, ihracatta başarı gösteren ülkelerde emek büyümeden pay alabilirken, gelişmiş ülkelerde ithal mallarının rekabetiyle karşı karşıya kalan kesimlerde emek gelirleri geriledi, gelir dağılımı giderek daha eşitsizleşti. Neoliberal dönemin kuralları gelişen ülkeler için de daha sert ve katı oldu. IMF, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği gibi bölgesel ticaret blokları tarafından uygulanan kurallar dış ticaret, uluslararası sermaye hareketleri, sanayileşme, devlet müdahaleciliği ve teknoloji transferi gibi pek çok temel alanda gelişen ülke iktisat politikalarının manevra alanını daralttılar, gelişen ülkelerin iktisat politikaları üzerinde önemli kısıtlar oluşturdular (Rodrik, 2011).

Türkiye'nin neoliberal politikalar ve kurumlarla tanışması, 1970'lerin sonundaki ağır ekonomik krize yanıt olarak, Ocak 1980'de IMF'nin de desteğiyle devreye sokulan yeni politika paketiyle başladı. Daha piyasa odaklı politikaların kabul edilmesiyle birlikte, o yıllarda birçok gelişen ülkede olduğu gibi, ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisi terk edildi. Yeni dönemin en önemli politika değişiklikleri dış ticaretin giderek serbestleşmesi, sanayi ürünleri ihracatına yapılan vurgu, küresel sermaye akışlarına uygulanan kısıtlamaların kaldırılması ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesiydi. 1995'te Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği Antlaşması'nın imzalanması da sanayi ürünleri ihracatına ek destek sağladı (Arıcanlı ve Rodrik, 1990; Şenses, 2012).

Türkiye'de hükümetlerin neoliberal veya piyasa odaklı iktisat politikaları ve kurumları benimsemesi, 1980 yılından bu yana iki ayrı döngü (cycle) halinde gerçekleşti. Bu döngülerden ilki 1980'de, ikincisi ise 2001'de başladı. Her iki döngü de iktisadi ve siyasi kriz dönemlerinde, IMF'nin ve diğer uluslarası kurumların işbirliğiyle başladı. 1980'den günümüze kadar ülke ekonomisinin küresel ekonomiyle ilişkilerini ilgilendiren iktisat politikaları ve kurumlara –bunların en önemlileri dış ticare-

tin serbestleşmesi, ihracat vurgusu ve uluslararası sermaye hareketlerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıydı– pek dokunulmadı. Gümrük Birliği'yle birlikte, bu politikalar Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle daha güçlü bütünleşmesinin önünü açtı. Buna karşılık, ülke içi ekonominin işleyişini ilgilendiren birçok yeni politika ve kurumlar 1980'den bu yana sık sık değiştirildi. Bu nedenle bu işleyişi ilgilendiren alanların pek çoğunda uzun dönemli sonuçlar, 1980 yılında yeni iktisat politikaları ve kurumlardan beklenenlerden çok farklı gelişti.

1980 sonrasında yeni iktisat politikaları ile devletin küçüleceği, eski müdahaleci rolünün ortadan kalkacağı iddia edildi, ama devletin ve yerel yönetimlerin dağıtım ve birikim süreçlerindeki önemi azalmadı. Ayrıca yeni iktisadi politikalar uzun dönemli kurallara bağlanmadığı gibi, uygulamada kalıcı ve uzun vadeli kurallar yerine kişisel kararlar ve keyfi davranışlar öne çıktı (Öniş, 2004). 2002 yılında tek başına iktidara gelen AKP, AB üyeliği hedefinin henüz kaybolmadığı erken yıllarında demokrasinin güçlenmesi yönünde politikalar izledi. İktisat politikaları daha önceki iktidarlardan çok daha fazla özel sektör yanlısı ve özel sektörün tüm kesimlerine açık oldu. Ancak ilerleyen yıllarda AB hedefi zayıflarken AKP de iktisat politikalarını iktisadi gelişme için değil, yeni bir siyasi rejim kurmak için kullanmaya başladı. AKP iktidarının öncekilerden daha uzun sürmesi, AKP'ye ve liderine köklü değişiklikler yapabilme fırsatı verdi. Ancak bu uzun zaman dilimi ekonomiyi dönüştürmek ve güçlendirmek için değil, siyasi rejimi değiştirmek için kullanıldı. Otoriter bir rejime giden yolda, önce silahlı kuvvetlerin gücü azaltıldı, medya ve yargı denetim altına alındı. Ekonomi siyasi hedeflere ulaşmak için bir araç olarak görüldü.

Uzun iktidarı boyunca AKP'nin bir sanayileşme modeli ya da politikası olmadı. Dünya ekonomisindeki likidite bolluğunda dış kredi sağlamak ve içeride para basıp iktidara en yakın kesimlerden başlayarak kredi dağıtmak, temel iktisat politikası oldu. Zaman içinde özel sektörü genel olarak destekleyen iktisat politikaları yerlerini daha ayrımcı uygulamalara terk etti.

İnşaat gibi iktidara yakın kesimlere en uygun gelen sektörler ve gösterişli altyapı projeleri tercih edildi. İnşaat sektörü dışındaki yatırımlar gerilerken verimlilik son on yılda yerinde saydı (Gürkaynak ve Sayek-Böke, 2012).

1980 sonrasındaki yeni iktisat politikalarının teorideki amaçlarıyla uygulama arasındaki farklılıkların belki de en çarpıcı olduğu alanlardan biri de devletin ekonomideki rolüyle ilgiliydi. AKP döneminde ve daha genel olarak 1980 sonrasında siyasi iktidarın ekonomide kimin nasıl kazanacağına karar verebilme gücü azalmadı. İktisadi politikalarda ve yapılardaki dönüşümlere karşın, merkezî hükümetin ve yerel yönetimlerin ekonominin birikim süreçlerindeki kazananlarla kaybedenleri ayıran rolü güçlenerek sürdü.

Türkiye'nin 1980-2020 dönemi ortalama büyüme hızlarını gelişmiş ülkeler ve gelişen ülkeler ortalamalarıyla karşılaştırmak da yararlı olur (Tablo 1 ve Grafik 1). Türkiye'nin ve diğer ülkelerin resmî istatistiklerini baz alarak yapılan hesaplamalar bu dönemde Türkiye ile gelişmiş ülkeler arasındaki kişi başına gelir farkının bir miktar kapandığını, Türkiye'nin kişi başına gelirinin ABD ve Batı Avrupa ortalamasına oranının 1980 yılında yüzde 32'den 2020 yılında yüzde 54'e yükseldiğini gösteriyor. Türkiye ile diğer gelişen ülkeler arasındaki karşılaştırmalar ise bir önceki ithal ikamesi döneminde Asya, Güney Amerika ve Afrika'daki gelişen ülkelerin birbirlerine daha yakın hızlarda büyüdüklerine, buna karşılık 1980 sonrasında büyüme hızları açısından gelişen ülkeler arasında daha büyük farklılıklar ortaya çıktığına işaret ediyor. 1980 sonrasında başta Çin olmak üzere Doğu, Güneydoğu ve Güney Asya'daki gelişen ülkelerde kişi başına gelir yılda ortalama yüzde 4-7 gibi yüksek oranlarda artarken, Güney Amerika, ve Afrika'daki gelişen ülkelerde kişi başına gelirler yılda yüzde 1'e yakın oranlarda arttı. Türkiye'nin bu son dönemdeki ortalama büyüme hızı hem gelişmiş ülkelerin ortalamasından hem de Latin Amerika ve Afrika bölgelerinden daha yüksek oldu ama Doğu, Güneydoğu ve Güney Asya'dakilerin ve bu arada Çin, Güney Kore ve Hindistan'ın büyüme hızlarının gerisinde kaldı.

İktisadi gelişme niçin daha güçlü olamadı?

Cumhuriyet döneminde Türkiye'de kişi başına gelirlerde ve yaşam standartlarında önemli artışlar oldu. Türkiye'deki gelir artışları dünya ortalamalarına yakın, ortalamaların biraz üzerinde gerçekleşti. İçinden geçmekte olduğumuz zor günlerde, dünya ortalamalarına yakın, hatta onların biraz üzerinde olmak bize kötü gözükmeyebilir. Hiç olmazsa bardağın yarı dolu olduğunu düşünebiliriz. Ancak Cumhuriyet'i kuranların ortaya koydukları hedefin muasır medeniyet seviyesine ulaşmak olduğunu da hatırlayalım. Bu nedenle iktisadi gelişme açısından niçin daha iyisini gerçekleştiremediğimizin, niçin gelişmiş ülkelerle aramızdaki mesafeyi daha fazla kapatamadığımızın, niçin örneğin bir İtalya veya İspanya ya da Kore gibi olamadığımızın üzerinde durmakta yarar var. Bu konuda temel nedenler deyince hem dış ve hem de iç nedenlerden söz etmek gerekir.

Dünya ekonomisinin kuralları ve işleyişi

Dünya ekonomisinin işleyişinin, gelişmiş ülkeler ve uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen ve zaman içinde değişen kurallarının, sanayileşme sürecine geç başlayan ülkelerin aleyhine çalıştığı, sanayileşmeye, daha yüksek verimlilik ve gelir artışları sağlayan yeni teknolojilere geçişte güçlükler yarattığı biliniyor. Son 100 yılda çok az sayıda gelişen ülkenin gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkı kapatabildiklerine de bakarak, bu görüşlerde doğruluk payının yüksek olduğu söylenebilir. Ayrıca Cumhuriyet döneminde, ülke içi siyasetteki sorunlar ve istikrarsızlıkların da etkisiyle, dünya ekonomisinin sağladığı olanaklar ve fırsatlar her zaman iyi değerlendirilemedi.

Ancak koşullar eşitsiz olsa da dünya ekonomisinin sağladığı olanaklardan ve ileri teknolojilere ulaşmaya çalışmaktan vazgeçmek doğru olmaz. Yukarıda değindiğimiz gibi, geçtiğimiz 100 yılda bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda da kişi başına gelir 10 kattan fazla arttı. Bu gelir artışlarının temel nedeni hem tarımda hem de kent ekonomisinde daha yüksek verimlilik sağlayan yeni teknolojilerin kullanılması ve eğitimdir. Türkiye'nin yeni teknolojiler geliştirme kapasitesi yüksek olmasa da, ülke dışında geliştirilen teknolojileri ithal ederek, nüfusumuzu eğiterek ve kurumlarımızı, kurallarımızı bir ölçüde dünyaya uydurarak gelir artışlarını sağladık. Doğumda yaşam beklentisi ve nüfusun genel sağlığı da yine dünya ölçeğindeki gelişmelerle ilişkili olarak önemli artışlar gösterdi. Ülke ekonomisini dışarıya kapatmak yeni teknolojilerden ve onların sağladığı verimlilik ve gelir artışlarından büyük ölçüde vazgeçmek anlamına gelir.

19. yüzyıldan günümüze kadar Türkiye'nin her dönemde gelişen ülkelerin en fazla benimsediği iktisadi modeli benimsemiş olması da dünya koşullarının ve kurallarının gücünü ve etkilerini yansıtıyor. 19. yüzyıldan günümüze kadar her dönemde dünya ekonomisinin koşullarını, işleyiş kurallarını ve bu kuralların gelişen ülkeler için yarattığı baskıları ve olanakları ve Türkiye'nin bu koşullar karşısında izlediği politikaları hatırlamakta yarar var. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti Avrupa ülkeleriyle ayrı ayrı imzaladığı ticaret anlaşmaları nedeniyle ticaret politikalarını ve gümrük vergilerini kendisi belirleme hakkını kaybetmişti. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti yerli sanayini koruyabilmek amacıyla gümrük vergilerini yükseltemedi. Ekonominin dışa açılışında Avrupa şirketlerinin yatırımlarının da büyük rolü oldu. Ayrıca daha önceki yüzyıllarda Avrupa devletleri vatandaşlarına sağlanan ayrıcalıklar ya da kapitülasyonlar Osmanlı vatandaşlarının ve yerli şirketlerin rekabet gücünü sınırlıyordu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamalarında Lozan Barış Antlaşması'yla kapitülasyonlar kaldırıldı, yeni Cumhuriyet 1929 yılından itibaren kendi gümrük vergilerini kendi belirleme hakkını elde etti. Daha genel olarak iki dünya savaşı ve 1930'ların dünya bunalımını içeren ve 1950 yılına kadar süren erken Cumhuriyet dönemi, gelişmiş ülke devletleri arasındaki rekabet ve çatışmalar nedeniyle, dünya ekonomisinin 19. yüzyıldaki işleyiş kurallarının ortadan kalktığı ancak bunların yerine yeni kuralların konulamadığı bir dönemdir. Bu koşul-

lar Türkiye gibi bağımsızlığını koruyabilen gelişen ülkelere bir miktar manevra alanı sağlamıştır. Cumhuriyet'i kuran kadrolar belirsizlikler dolu bu dönemin sağladığı olanakları değerlendirmeye çalışmışlardır. Bu sayede sanayileşme yönünde belirli bir gelişme sağlanabilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki onyıllarda Bretton Woods'un yönetilen kapitalizm modeli sabit kur rejimi, uluslararası sermaye hareketlerine uygulanan sınırlamalar ve korumacılık konusundaki esnek tavrı sayesinde ülke ekonomilerine iktisat politikalarının uygulanmasında daha fazla özerklik tanımıştı. Bu dönemde Türkiye çok partili rejime geçerken, Bretton Woods kurallarının sağladığı olanaklar önce tarım ağırlıklı strateji altında, daha sonra da planlı kalkınma ve ithal ikamesi stratejisi ile daha önceki dönemlerde sağlanamayan oranlarda gelir artışları sağlanmasında ve tarımsal üreticiler ile işçilerin yaratılan büyümeden daha fazla pay alabilmelerinde etkili oldu.

Bretton Woods düzeninin büyük bir bölümünün 1970'li yıllarda sona ererken şekillenmeye başlayan neoliberal dönemin kuralları ise gelişen ülkeler için daha sert ve katı oldu. IMF, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği gibi bölgesel ticaret blokları tarafından uygulanan kurallar dış ticaret, uluslararası sermaye hareketleri, sanayileşme, devlet müdahaleciliği ve teknoloji transferi gibi pek çok temel alanda gelişen ülkelerin iktisat politikaları üzerinde önemli kısıtlar oluşturdular, gelişen ülke iktisat politikalarının manevra alanını daralttılar (Rodrik, 2011).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisinin kuralları ve işleyişinde söz sahibi olan uluslararası kurumların içinde bir tanesi, pek çok diğer gelişen ülke için olduğu gibi Türkiye için de, öne çıkıyor. Son 75 yılda Türkiye'nin dünya ekonomisiyle ilişkilerinin kavşağında yer alan ve Türkiye'nin iktisadi modeli üzerinde en fazla etkili olan kurum Uluslararası Para Fonu'dur (IMF). İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden günümüze kadar Türkiye ekonomisinin bunalım dönemlerinde hükümetler IMF'nin kapısını çaldılar. IMF ile pek çok kez masaya oturuldu, anlaşmalar yapıldı. IMF tarafından sağlanan

destek karşılığında hükümetler maliye ve para politikalarında daha farklı davranacaklarını, kemer sıkma politikaları izleyeceklerini taahhüt ettiler. Bir süre sonra ekonomide normale dönüş başlayınca, ilişkiler gevşedi. Üzerinde anlaşılan program iç siyasi gelişmelerin de etkisiyle bir süre sonra kenara itildi. IMF ile ilişkiler değerlendirilirken sık sık kemer sıkma politikalarına vurgu yapılır. Oysa uzun dönemde IMF'nin en önemli etkisi Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisinin kurallarına ve işleyişine uyumunu sağlamak olmuştur. Özellikle iktisat politikalarının değiştirildiği ve iktisadi kurumlarda yeniden yapılanmaya gidildiği dönemeçlerde gerçekleştirilen rota değişikliklerinde IMF ile yapılan anlaşmaların büyük etkisi olduğu görülüyor. 1946, 1958, 1980 ve 2001 yıllarında IMF ile yapılan anlaşmaların ana amacını Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisinin kurallarına daha yakından uymasını sağlamak olarak yorumlamak gerekir.

Dünya ekonomisinin işleyişi ve kuralları çerçevesinde gelişen ülkelerin manevra alanı zaten çok geniş değildir. Buna ek olarak Türkiye'de iç siyasette sık sık yinelenen sorunlar ve istikrarsızlıkların da etkisiyle, hükümetlerin dünya ekonomisinin sağladığı fırsatları çok iyi kullandığı söylenemez. Örneğin 1960'larda belirli bir aşama ve olgunluğa ulaşan sanayi yapısının ihracata yönelmesi gerekirdi. Ancak 1970'li yıllarda iç siyasetteki sorunlar ve istikrarsızlıkların da etkisiyle, ihracata yönelmek yerine dışarıdan borç da alınarak, iç pazar ve daha fazla tüketim ağırlıklı bir model benimsendi ya da kabullenildi.

1980 sonrasında da Türkiye'nin dünya ekonomisiyle ve somut olarak küreselleşme süreciyle ilişkilerini iyi yönetebildiği söylenemez. Küreselleşme süreci daha dikkatli ve daha seçici olarak yönetilebilirdi. Bunun yerine liberal küreselleşme kuralları neredeyse tümüyle kabullenildi. Örneğin küreselleşme sürecinin Türkiye ekonomisine getirdiği en önemli maliyetlerden biri ekonominin uluslararası sermaye hareketlerine tümüyle açılmasını sağlayan karardır. Bu adım dış baskılar sonucunda değil, iç iktisadi ve siyasi nedenlerle atıldı. 1989 yılında, iç siyasetin de baskısıyla makroekonomik dengeler bozulma-

ya başlayınca, Başbakan Özal ve ANAP hükümeti kambiyo rejimini daha da serbestleştirmeye ve Hazine'nin dış borçlanması dahil olmak üzere, sermaye giriş ve çıkışları üzerindeki kısıtları kaldırmaya karar verdi. Ünlü 32 sayılı karar sonrasında, yüksek faiz oranları ve sabit döviz kuru rejimi büyük miktarda kısa dönemli sermaye girişi sağladı. Özel bankalar yüksek faiz oranıyla devlete ödünç vermek için yurtdışından borçlanmaya başladılar. Kamu bankaları da açıkların bir kısmını dış piyasalardan finanse etmeye yönlendirildi. İlerleyen yıllarda hükümetler bütçe açıklarının bir bölümünü dış borçlanmayla finanse etmeye çalıştılar. Ancak uzun dönemde makroekonomik istikrara kavuşmadan ve finans sektörü için güçlü bir düzenleyici altyapı yaratmadan sermaye hesabını serbestleştirme kararı pahalıya mal oldu. Ekonomi dış şoklara ve ani sermaye çıkışlarına karşı giderek hassaslaşınca, 1990'lar İkinci Dünya Savaşı sonrasının en zor dönemlerinden birine dönüştü. Türkiye ekonomisi 1990'lar boyunca makroekonomik istikrarsızlıklar ve büyük cari açıklarla mücadele etmeye devam etti (Akyüz ve Boratav, 2003: 1549-1566; Gemici, 2012: 33-55; Rodrik, 1990: 323-353).

İç nedenler: Toplumsal yapılar ve siyaset

Daha önce gösterdiğimiz gibi, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda kişi başına gelirler ve doğumda yaşam beklentisi geçtiğimiz yüzyılda önemli artışlar gösterdi. Ortalama gelirler artar ve yaşam kalitesi yükselirken ülke içi siyaset ve onunla ilişkili olarak ekonominin istikrara kavuşamaması, siyasette ve ekonomide sorunların ve dalgalanmaların sürmesi, Cumhuriyet döneminin çarpıcı özelliklerinden birini oluşturuyor ve tartışılması gereken pek çok soruyu da beraberinde getiriyor.

Bu bölümde eksiklerimizi, sorunlarımızı kendi evimizde de arayacağız. Tarihten gelen bazı fay hatlarımız, toplumsal ayrılıklarımız var. Bunların bir bölümü Cumhuriyet öncesine, 19. yüzyılda Tanzimat ile başlayan çağdaşlaşma çabalarına kadar

gidiyor. Türkiye'de hem kırsal alanlarda hem de kentlerde sınıf farklılıkları her zaman var oldu ama zaman zaman kimliklerden kaynaklanan farklılıklar ve ayrılıklar, son dönemde olduğu gibi, sınıf farklılıklarınından daha fazla önem kazandı. Gerginlikler, kutuplaşmalar, kırılganlıklar siyasetin yapılış biçimlerini de etkiledi.

Siyasi rejim ve siyasi kurumlar bu engelleri aşmakta zorlandı. 1950 sonrasında çok partili siyasi rejim sık sık askerî darbelerle kesintiye uğradı. Oysa güçlü ve istikrarlı bir siyasi rejim iktisadi gelişme için çok önemli. Kısacası, siyasi rejimlerimizin kırılganlıkları ve siyasetteki istikrarsızlıklar da iktisadi gelişme önünde önemli bir engel oluşturdu. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana, ekonomide zaman zaman başarılı dönemler yaşansa da, bunlar uzun sürmedi. 1950'lerden günümüze iktisadi gelişme sürecinde dünya ekonomisindeki dalgalanmalardan çok, ülke içi siyasetteki istikrarsızlıklardan ya da iktisat politikası hatalarından kaynaklanan güçlükler yaşandı (Pamuk, 2018).

Makro düzeydeki ayrılıklar, kutuplaşmalar ve istikrarsızlıklar, siyasette ve ekonomide mikro düzeydeki davranışları ve işleyiş biçimlerini de etkiledi, etkilemeye devam ediyor. Siyasetle ekonominin kesiştiği alanda, özellikle gelişen ülkelerde ve Türkiye'de yaygın olarak görülen bir davranış biçimi de patronaj. Toplum bilimciler ve siyaset bilimciler eşitsizliklerin yüksek olduğu toplumlarda, güç açısından eşit olmayan bireyler arasındaki karşılıklı mal ve hizmet değişimini de içeren ve pek çok durumda yüz yüze ilişkilere patronaj adını veriyorlar.

Patronaj eski zamanlardan, tarım toplumlarından beri toplumsal yaşamın bir parçası. Önceleri kentleşme, iktisadi gelişme ve geniş yelpazeli siyasi partilerin ortaya çıkışıyla birlikte patronajın zayıflayacağı sanılmıştı. Ancak öyle olmadı, son yarım yüzyılda patronaj hem gelişmiş ülkelerde ve özellikle de gelişen ülkelerde toplumsal yaşamın, siyaset ve ekonominin bir parçası olmaya devam etti. Seçimleri de içeren siyasi rejimlerin yaygınlaşmasıyla birlikte patronaj pek çok ülkede siyasetçilerle seçmenler arasındaki ilişkinin önemli bir parçası haline

geldi. Zaman içinde ulusal ve yerel yönetimlerin denetimindeki kaynakların artmasıyla birlikte patronaj olasılıkları da genişledi. Siyasetçiler belirli kişilere ya da yerel gruplara sundukları hizmetler ya da ayrıcalıklar karşılığında onlardan siyasi destek ve oy bekler oldular.

Siyaset bilimciler patronajın demokratik yaşamı zedelediğine, patronaj nedeniyle siyasetin ilkeler ve programlar üzerinden değil, karşılıklı menfaatler üzerinden yapıldığına, siyasi kurumların ne olursa olsun iktidarda kalmaya çalışan siyasetçilerin eline geçtiğine işaret ediyorlar. Devletin gücünün ve etkinliğinin daha sınırlı olduğu ülkelerde patronajın daha yaygın olduğunu gözlemliyorlar. Yerele ve kişilere ağırlık veren patronaj, iktidardaki siyasetçilere önemli avantajlar sağlayarak siyasi rekabeti de olumsuz etkiliyor. İktisatçılar ise patronajın sadece demokrasiyi değil iktisadi yaşamı da olumsuz etkilediğini gösterdiler. Patronaj kısa vadede kamu kesiminin, ulusal ve yerel yönetimlerin kaynaklarını en az verimli, hatta verimsiz alanlara yönlendirdiği için, orta ve uzun vadede iktisadi gelişmeyi de olumsuz etkilemekte (Bardhan, 2020; Sayarı, 1977).

Patronaj her ülkede var ama Türkiye'de çok yaygın ve zaman içinde azalmak yerine güçleniyor. Eşitsizliklerin yanı sıra toplumsal ve siyasi ayrılıkların, kutuplaşmaların varlığı ve hukukun zayıflaması da hem siyasi hem de iktisadi yaşamda patronajı destekliyor. Patronaj nedeniyle siyaset giderek kişiler ve küçük gruplar üzerinden ve yerel odaklı olarak yapılıyor. Siyasetteki ayrılıklar, kutuplaşmalar ve kimlikler üzerinden siyasetle birleşince, patronajın yaygınlığı, sermaye, emek, köylülük gibi geniş grupların ya da sınıfların birlikte hareket etmesini güçleştiriyor, her birini kamu kaynakları için kendi içlerinde rekabet eden kesimler haline getiriyor. Yaygın olduğu başka ülkelerdeki gibi Türkiye'de de, patronaj ulusal ve yerel yönetimlerin sağladığı hizmetlerin miktarında, kalitesinde ve dağılımında önemli sorunlar yaratıyor.

Patronajın bir başka biçimi de daha eşit kişiler arasında, siyasetçilerle iktisadi gücü yüksek kişiler ve firmalar arasında ortaya çıkıyor. İktidardaki siyasi partilerin belirli kişi ve firmalara ayrıcalıklı davranması, bunun karşılığında da ayrıcalıklardan yararlananların siyasi partilere destek olması Türkiye'de de yaygın bir yöntemdir ve birçok kişinin, ailenin ve iş grubunun yükselmesinde kilit rol oynamıştır. AKP döneminde, özellikle de AKP iktidarının ikinci evresinde, bu yöntem geçmişte olduğundan çok daha yoğun biçimde, AKP ve onun liderinin siyasi projesini destekleyecek yeni bir muhafazakâr işadamı sınıfı yaratmak için kullanıldı.

Keza siyasetle ekonominin kesiştiği alanda ortaya çıkan, yine her ülkede, özellikle de gelişen ülkelerde rastlanan ancak ülkeler arasında önemli farklılıklar gösteren ve esaslı iktisadi sonuçlar doğurabilen bir diğer sorun da yolsuzluktur. Patronaj gibi yolsuzluklar da Cumhuriyet döneminde ekonominin işleyişinde ve devletin ekonomiye müdahale etmesi sürecinde sık sık gündeme geldi. Patronaj gibi yolsuzluklar da yeni bir Müslüman-Türk girişimci kesimin yükselişinde pay sahibi oldu. Yine patronaj için geçerli olduğu gibi, yolsuzluklar da sadece kamu faaliyetlerinin dağılımını, kalitesini ve etkinliğini etkilemekle kalmaz, özel yatırımların miktarını, dağılımını ve kalitesini de olumsuz etkiler (Bardhan, 1997). Son dönemde patronaj gibi yolsuzluklar da iktidarın gücünün artması, yargının ve medyanın büyük bir bölümünün iktidarın denetimi altına girmesi ve genel olarak devlet faaliyetlerinde saydamlığın artması nedeniyle giderek yaygınlaştı.

Son dönemde patronajın ve yolsuzlukların yaygınlaşmasının bir nedeni de yapılan yasa ve mevzuat değişiklikleridir. AKP çok partili dönemde iktidara gelen diğer partilerin hepsinden daha uzun süre iktidarda kaldığı, idari ve hukuki mevzuatı değiştirme yönünde çok daha aktif olduğu için, yasalarda yapılan değişikliklerle ulusal ya da yerel yönetimlerin ayrıcalıklı şahıslar ve şirketlere ihale vermesi kolaylaştırılarak partiye ve özellikle de partinin liderine yakın duran yeni ve muhafazakâr bir işadamı kesiminin ortaya çıkışı teşvik edildi. Yeni yasalarla aynı zamanda hükümete karar almada daha fazla esneklik ve yetki tanınırken hükümetin hesap verme sorumluluğu giderek

azaltıldı (Atiyas, 2012: 57-81; Buğra ve Savaşkan, 2014: 76-176). Bu önlemlerle patronajın yasal çerçevesi güçlendirilmiş ve siyasilerin yasal sorumlulukları azaltıldı. Yolsuzlukların izlenmesi ve ilgililerin hesap vermesi güçleştirilmiş oldu.

Bu nedenle yolsuzlukları izlemeye çalışan bağımsız kuruluşlar yolsuzlukların boyutları hakkında tahminlerde bulunmak yerine, bu konudaki algıları ölçmeye yönelirler. Söz konusu algıları ölçmeyi hedefleyen ve hem dönemler arası hem de uluslararası karşılaştırmalara olanak sağlayan araştırmalardan birini de Transparency International kuruluşu düzenliyor. Yolsuzluk Algılamaları Endeksi (Corruption Perceptions Index) her yıl yaklaşık 180 ülkenin her birinde çok sayıda kişiyle konuşularak ve çok sayıda anket yapılarak hazırlanıyor. Bu endekste Türkiye'nin uluslararası sıralamalardaki yeri ilk defa anket kapsamına alındığı 1996 yılı ile 2010 yılı arasında 50. ile 65. basamak arasında dalgalandıktan sonra, 2010 yılında 59. sıradan 2014'te 64. sıraya, 2018 yılında 78., 2020 yılında 86. ve 2021 yılında 96. sıraya gerilemiş. Endeks Türkiye'de yolsuzluk algılanmasında son dönemde önemli bir bozulmaya işaret ediyor (www.transparency.org/en/cpi; en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index).

Batı Avrupa'dan Doğu Asya'ya kadar pek çok ülkeden örnekler devlet müdahaleciliğinin sanayileşme ve iktisadi gelişme için gerekli olduğuna, geçmişte sanayileşmede başarıya ulaşan tüm ülkelerde devletin sanayi kesimine ve ileri teknolojilere destek ve ayrıcalıklar sağladığına işaret ediyor. Ancak bu tarihî örneklerin varlığı, devlet müdahaleciliğinin her zaman iktisadi gelişme ve sanayileşme doğrultusunda olumlu sonuç vereceği anlamına gelmiyor. Cumhuriyet'in erken yıllarından itibaren devletin özel sektöre destek olmasına dayalı strateji, diğer gelişen ülkelerde olduğu gibi, patronaj ve yolsuzlukla birlikte var oldu, belirli ölçülerde iktisadi hareketlilik ve büyüme de yarattı. Ancak siyasetle ekonominin kesiştiği alandaki patronaj, yolsuzluk ve benzeri davranış biçimlerinin yaygınlaşması devletin ekonomideki yerini ve devlet müdahaleciliğini olumsuz etkiliyor. 1980 yılında neoliberal politikaların kabul edilmesiyle birlikte, devletin ekonomideki yerinin azalacağı ve eski müdahaleci rolünün tamamen kaybolmasa da daralacağı iddia edilmişti. Ancak geçtiğimiz kırk yılda siyasetçilerin ekonomide kimin kazanacağına ve kimin kaybedeceğine karar verme gücü azalmadı, tam tersine arttı. Merkezî hükümetin ve yerel yönetimlerin ekonominin birikim süreçlerindeki kazananlarla kaybedenleri ayıran rolü özellikle AKP döneminde artarak sürdü.

Bugün Türkiye'de devlet müdahaleciliğinin önemli bir bölümü uzun dönemli kurallarla değil, kısa vadeli olarak ve kişiler üzerinden yapılıyor. Müdahaleciliğin önemli bir bölümü gelişme potansiyeli olduğu düşünülen sektörlere ve firmalara destek sağlamak yerine, iktidara yakın olanların kayırılması, iktidarın kendi zenginlerini yaratması için kullanılıyor. Devlet müdahaleciliğinin önemli bir bölümü hükümete yakın kesimlerin çıkarlarına hizmet ederek var olan eşitsizlikleri yeniden üretiyor, ortaya yeni eşitsizlikler çıkarıyor. Devlet müdahaleciliğinin iktisadi gelişme yönündeki kapasitesi özellikle son dönemde giderek zayıfladı.

Türkiye'de hem kırsal alanlarda hem de kentlerde sınıf farklılıkları her zaman var oldu ama zaman zaman kimliklerden kaynaklanan farklılıklar ve ayrılıklar, son dönemde olduğu gibi, sınıf farklılıklarınından daha fazla önem kazandı. Toplumsal ve siyasi gerginliklerin, kutuplaşmaların sık sık gündeme geldiği bir ortamda, giderek yaygınlaşan patronaj ve diğer davranış biçimleri, toplumsal sınıfları da böldü. Ülke ölçeğinde sınıflar ve programlar üzerinden siyaset yerine yerelde ve kişiler ya da alt gruplar ve kimlikler üzerinden siyaset yaygınlık kazandı. Devlet müdahaleciliğinin etkinliği azalırken özel sektörde güven kayboldu. Sadece kamu yatırımlarının değil özel yatırımların da miktarı, dağılımı ve kalitesi bozuldu. Eğitim, teknoloji ve verimlilik gibi uzun vadeli hedeflerden uzak düşüldü. Böylece gelinen noktada sanayileşmesi zayıflayan, orta-düşük teknolojili, orta-düşük verimlilikle çalışan bir ülke ekonomisi oluştu (Pamuk, 2023).

Sonuç

Cumhuriyet, Osmanlı döneminden tarım ağırlıklı, altyapısı ve sanayisi zayıf, düşük gelirli bir ekonomi devraldı. Cumhuriyet döneminde Türkiye ekonomisi önemli yapısal dönüşümler geçirdi ve bir hayli mesafe aldı. Geçtiğimiz 100 yılda dünya ekonomisinin koşulları ve işleyiş kuralları dönemden döneme önemli farklılıklar gösterdi. Her alt-dönemde Türkiye'de hükümetler tarafından benimsenen iktisadi modeller dünyadaki gelişmelerden etkilendi ve bu etki altında biçimlendi. Yazıda Cumhuriyet dönemini hem dünya ölçeğindeki hem de ülke içi gelişmeleri dikkate alarak üç alt-dönemde inceledik ve kişi başına gelirlerin 10 kattan fazla arttığını gösterdik. Ancak kişi başına gelirlerde önemli artışlar, sağlıkta ve eğitimde iyileşmeler sağlanırken, siyasetin ve onunla ilişkili olarak ekonominin istikrara kavuşamaması, Cumhuriyet döneminin çarpıcı özelliklerinden birini oluşturuyor ve tartışılması gereken pek çok soruyu da beraberinde getiriyor.

Yazının ilk yarısında Türkiye'nin son 100 yıldaki iktisadi büyüme sicilini karşılaştırmalı olarak ele aldık. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de kişi başına gelirin dünya ortalamalarına yakın ama onların biraz üzerinde seyrettiğini gösterdik. Kişi başına gelirde Türkiye ile gelişmiş ülkeler arasındaki fark 19. yüzyılda bir hayli açıldıktan sonra 1950'den günümüze kadar bir miktar kapandı. Diğer gelişen ülkelerle karşılaştırıldığında ise, Türkiye'de kişi başına gelirin düzeyi ve uzun dönemli artış hızı gelişen kıtaların ya da bölgelerin ortalamalarının biraz üzerinde gerçekleşti. Ancak Türkiye'nin büyüme hızları "iktisadi mucize" yaratan Güney Avrupa ya da Doğu Asya ülkelerinin gerisinde kaldı.

Yazının ikinci yarısında Cumhuriyet Türkiye'sinde, özellikle de 1950'den günümüze kadar iktisadi büyümenin niçin daha güçlü ve istikrarlı olamadığını araştırırken, hem dünya ölçeğindeki nedenler hem de ülke içindeki nedenler, özellikle de siyasetin işleyiş biçimleri ve siyasetle ekonomi arasındaki ilişkiler üzerinde durduk. Türkiye'de sınıf farklılıkları her zaman

var oldu ama zaman zaman kimliklerden kaynaklanan farklılıklar ve ayrılıklar, son dönemde olduğu gibi, sınıf farklılıklarından daha fazla önem kazandı. Toplumsal ve siyasi gerginliklerin, kutuplaşmaların sık sık gündeme geldiği bir ortamda, giderek yaygınlaşan patronaj ve diğer davranış biçimleri, toplumsal sınıfları da böldü. Ülke ölçeğinde sınıflar ve programlar üzerinden siyaset yerine yerelde ve kişiler ya da alt gruplar ve kimlikler üzerinden siyaset yaygınlık kazandı. Tekrarlarsak; devlet müdahaleciliğinin etkinliği azalırken özel sektör güven kaybına uğradı. Eğitim, teknoloji ve verimlilik gibi uzun vadeli hedefler gözden uzaklaştı. Sanayileşmesi zayıflayan, orta-düşük teknolojili, orta-düşük verimlilikle çalışan bir ülke ekonomisi profili ortaya çıktı.

Bugünden ileriye doğru bakarken, önce dünya ölçeğindeki gelişmelere değinelim. 1970'lerden beri dünya ölçeğinde geçerli olan neoliberal küreselleşme düzeni artık sona eriyor. Onun yerini nasıl bir düzenin alacağı henüz belli değil. Ancak önümüzdeki dönemde son neoliberal dönemdeki uygulama ve yanlışlardan çıkarılan derslerin ışığında, dünya ekonomisinin işleyiş kurallarının daha farklı ya da daha gevşek olması, hem gelişmiş hem de gelişen ülkelere kendi iktisat politikalarını kendilerinin belirleyebilmesi yönünde daha fazla manevra alanı bırakılması beklenebilir. Böyle bir değişiklik, eğer gerçekleşirse, önümüzdeki dönemde diğer gelişen ülkeler gibi Türkiye için de önemli bir fırsat olabilir.

Ülke içindeki gelişmelere gelince, özellikle son dönemde yapılan yanlışlardan, ödenilen bedellerden dersler çıkarılacağını ummak istiyoruz, sadece iktisat politikaları açısından değil, son dönemdeki olumsuz gidişata zemin hazırlayan siyasi rejim açısından da. Türkiye önümüzdeki dönemde iktisadi gelişme yolunda yakın geçmişindeki alışkanlıklarıyla mı yürümeye devam edecek, yoksa siyaset ve iktisadi gelişme süreci, yakın geçmişimizden çıkarılacak derslerle, daha farklı mı olacak? Eğer siyasi rejim sağlam temellere kavuşmazsa, önümüzdeki onyıllarda iktisadi gelişme sürecinde bugüne kadar olduğundan daha başarılı olmak mümkün gözükmüyor. Ama eğer önümüz-

deki dönemde demokrasi daha sağlam temellere oturtulabilirse ve eğer siyasetin ekonomiyi etkileme kanalları daha sağlıklı gelişirse, ekonomi bundan olumlu etkilenecektir.

Bugünkü ağır sorunların aşılması ve daha güçlü ve istikrarlı bir ekonomiye geçiş ancak siyasette olumlu gelişmelerle mümkün olabilir. Umalım ki önümüzdeki dönemde Türkiye'nin önünde hem siyasi rejim ve demokrasi hem de iktisadi gelişme açısından yeni bir fırsat oluşur, yeni bir sayfa açılır. Son dönemden çıkarılacak derslerin de yardımıyla, geniş bir siyasal mutabakat ve daha farklı bir siyaset anlayışı ile daha güçlü siyasal kurumlar oluşturulur, sağlam bir hukuk devleti ve demokrasi anlayışı yerleşir ve siyasetin ekonomiyi etkileme kanalları da daha sağlıklı gelişir. Türkiye'de ekonomik dinamizm her zaman var oldu. Eğer ülke içi siyasal koşullar elverişli olursa, eğitime daha fazla önem veren, daha ileri teknolojiler kullanan ve daha yüksek verimlilikle işleyen, gelirlerin daha eşit paylaşıldığı, çevreye daha saygılı bir ekonomi kurmak mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

Akyüz, Yılmaz ve Boratav, Korkut, "The Making of the Turkish Financial Crisis", *World Development*, cilt 31, 2003, s. 1549-1566.

Allen, Robert C., *Global Economic History, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2011.

Arıcanlı, Tosun ve Rodrik, Dani, *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*, St. Martin's Press, New York, 1990.

Atiyas, İzak, "Recent Privatization Experience of Turkey: a Reappraisal", *Turkey and the Global Economy: Neo-Liberal Restructuring and Integration in the Post-crisis Era*, ed. Ziya Öniş ve Fikret Şenses, Routledge, Londra, 2009, s. 101-122.

—, "Economic Institutions and Institutional Change in Turkey during the Neoliberal Era", *New Perspectives on Turkey*, sayı 47, 2012, s. 57-81.

Bardhan, Pranab, "Corruption and Development: A Review of Issues", *Journal of Economic Literature*, cilt 35, 1997, s. 1320-1346.

—, "Clientelistic Politics and Economic Development", *The Handbook of Economic Development and Institutions*, ed. Jean-Marie Baland, François Bourguignon, Jean-Philippe Platteau and Thierry Verdier, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2020, s. 84-102.

Bolt, Jutta ve Van Zanden, Jan Luiten, "The Maddison project. Collaborative research on historical national accounts", *Economic History Review*, cilt 67, 2014, s. 627-651.

Boratav, Korkut, "Kemalist Economic Policies and Etatism", *Atatürk: Founder of a Modern State*, ed. Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, C. Hurst, Londra, 1981, s. 165-190.

Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman, *New Capitalism in Turkey: The Relationship Between Politics, Religion and Business*, Edward Elgar Pub. Ltd., Cheltenham, 2014.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1970.

Gemici, Kurtuluş, "Rushing toward Currency Convertibility", *New Perspectives on Turkey*, sayı 47, 2012, s. 33-55.

Gürkaynak, Refet ve Sayek-Böke, Selin, "AKP döneminde Türkiye Ekonomisi", *Birikim*, sayı 296, 2012, s. 64-69.

Maddison, Angus, *Historical Statistics for the World Economy, 1-2005*, OECD Development Studies Centre, Paris, 2007.

Milor, Vedat, "The Genesis of Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, sayı 4, 1990, s. 1-30.

Öniş, Ziya, "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies* 40, 2004, s. 113-134.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

—, *Uneven Centuries, Economic Development in Turkey since 1820*, Princeton University Press, 2018.

—, "Türkiye Ekonomisinin 100 Yılına Toplu Bakış", *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı*, der. Mine Eder ve Barış Alp Özden, Tarih Vakfı ve İBB Yayınları, İstanbul, 2023.

Rodrik, Dani, "Premature Liberalization, Incomplete Stabilization. The Özal Decade in Turkey", *Lessons of Economic Stabilization and Its Aftermath*, ed. Michael Bruno, Stanley Fischer ve Elhanan Helpman, MIT Press, Cambridge, MA, 1990, s. 323-353.

—, *The Globalization Paradox*, Norton and Company, New York, 2011.

Sayarı, Sabri, "Political Patronage in Turkey", *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, ed. Ernest Gellner ve John Waterbury, Duckworth Publishers, Londra, 1977, s. 103-113.

Şenses, Fikret, "Turkey's Experience with Neoliberal Policies since 1980 in Retrospect and Prospect", *New Perspectives on Turkey*, sayı 47, 2012, s. 11-31.

Taymaz, Erol ve Ebru Voyvoda, "Marching to the Beat of a Late Drummer: Turkey's Experience of Neoliberal Industrialization since 1980", *New Perspectives on Turkey*, sayı 47, 2012, s. 83-111.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1977.

https: //www.transparency.org/en/cpi

https: //en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index

DIŞ POLİTİKANIN YÜZ YILI: SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM

GÖKHAN ÇETİNSAYA

Yüz yıllık bir süreci on bin kelimeyle anlatabilmek hiç şüphesiz belli tercihler yapmayı gerektiriyor. Cumhuriyet dönemi dış politikasını ana hatlarıyla anlatmaya çalışırken dış politika analizi çerçevesini ve terminolojisini benimsedim. Bu bağlamda önce süreklilikleri belirleyen yapısal faktörler incelenecek; dış politikanın temel amaçları, ilkeleri, strateji ve araçları yüzyıllık, hatta bazı hususlarda iki yüzyıllık bir perspektifle analiz edilecektir. İkinci kısımda ise konjonktürel faktörler nedeniyle Türkiye'nin hem uluslararası aktörlerle hem de komşularıyla ilişkilerinde meydana gelen değişimler dönemler halinde anlatılacaktır.

Bir ülkenin dış politikası bir dizi 'yapısal' ('değişmez') ve 'konjonktürel' ('değişken') faktörlerin etkileşimi sonucunda oluşur. Tarih, coğrafya ve kimlik, yapısal faktörler olarak sayılırken; belirli bir dönemin iç siyasi gelişmeleri, dış politika karar alıcılarının özellikleri ile uluslararası ve bölgesel sistemlerdeki değişimler konjonktürel faktörler arasında sayılabilir. Bunlar bazen 'iç' ve 'dış' faktörler şeklinde de sınıflandırılabilir. Hangi kritere göre tasnif edilirse edilsin, bir ülkenin dış politikası bütün bu (iç ve dış, yapısal ve konjonktürel) faktörlerin –ülkenin ve/veya dünyanın mevcut koşullarına göre farklı oranlarda– etkileştiği bir ortamda şekillenir.

Yapısal faktörler uzun dönemli eğilimleri yahut süreklilikleri belirlerken, konjonktürel faktörler kısa vadeli politikaları yahut değişimleri belirlemektedir. Cumhuriyet dönemi dış politikasını anlamaya çalışırken bu çerçeveyi kullanabiliriz.

*

Cumhuriyet Türkiye'si dış politikasının şekillenmesinde etkili olan yapısal veya uzun vadeli faktörleri üç başlık altında toplayabiliriz: Coğrafya, Tarih ve Kimlik.

– Coğrafya: Coğrafi konumunun belirlediği jeopolitik durumu bakımından Türkiye toprakları uluslararası sistemde her zaman kritik bir jeostratejik (ve jeoekonomik) önemde olmuş, bu durum Türkiye'nin dış ilişkileri üzerinde belirleyici olmuştur. Burada altın anahtar Boğazlardır.

– Tarih yahut tarihsel miras: Bu jeopolitik ortamda meydana gelen hemen her şey (savaşlar, göçler vb.) 'Modern Türkiye'nin tarihsel formasyonunu belirlemiştir. 18. yüzyılın sonlarından 1990'ların başlarına kadar olan yaklaşık iki yüzyıllık dönemde Osmanlı Devleti ve mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti üç temel mesele ile başa çıkmaya çalışmıştır. Bunlar aynı zamanda 'Modern Türkiye'yi şekillendiren tarihsel faktörlerdir.

Birincisi, Rusya/Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu stratejik tehdittir. 18. yüzyıldan Soğuk Savaş'ın bitimine kadar olan sürede Osmanlı ve Cumhuriyet elitleri açısından en büyük endişe kaynağı (kısa/istisnai dönemler hariç) önce Rusya ve sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye ve komşuları üzerinde oluşturduğu tehdittir. Bunun yanı sıra, 19. yüzyılda (başta Rusya ve İngiltere olmak üzere) Büyük Güçler arasında Avrasya ve geniş Ortadoğu'da süren 'Büyük Oyun' ve 'Doğu Sorunu' dahil bütün stratejik rekabet ve çatışmalar Osmanlı tarihsel gelişmelerini doğrudan etkilemiştir. Osmanlı elitlerinde bu süreçte kronikleşen stratejik tehdit algısı ve güvenlik/beka arayışı Cumhuriyet elitlerine de miras kalmıştır.

İkincisi, Fransız İhtilali sonrasında, 19. yüzyılın başlarından

itibaren Osmanlı topraklarında ortaya çıkan, önce sırasıyla bütün gayrimüslim unsurları ve daha sonra 20. yüzyılın başlarından itibaren (Arnavutlar ve Araplar gibi) Müslüman unsurları etkisi altına alan milliyetçilik (ve ayrılıkçılık) rüzgârlarıdır. Cumhuriyet'in kurucu elitleri de dahil olmak üzere Osmanlı elitleri için 'milletler sorunu', bir beka sorununa (ve travmaya) dönüşmüştür. Etnik ve kültürel azınlıkların veya kendini azınlık hissedenlerin, bir milli devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne entegrasyonu meselesi (başta Kürt sorunu olmak üzere) en temel (iç ve dış) meselelerden biri olmaya devam etmiştir/etmektedir.

Üçüncü mesele ise, bu iki yüzyıllık dönemde Türkiye'nin kronik iktisadi sorunları ile mali bakımdan kırılganlığı ve bu bakımdan dışa (dünya güç merkezlerine) bağımlılığı olarak görülebilir.

– Kimlik: 93 Harbi'nden Kurtuluş Savaşı'na kadar (yukarıdaki üç kronik mesele dahil) bütün bu tarihsel miras, modern Türkiye'nin kurucu elitlerini ve kamuoyunu derinden etkilemiştir. Bunlar arasında en belirleyici olanlar, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya göçler ile Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'da yaşananlardır. Bütün bu süreçte ortaya çıkan iç-dış tehdit algıları, savaşlar, işgaller, parçalanma veya beka kaygıları, ekonomik-mali bunalımlar, isyanlar, etnik temizlikler, 'tehcir' ve 'kıtaller', travmalar yahut sendromlar, Cumhuriyet Türkiye'sinin kolektif hafızasını ve ulusal kimlik formasyonunu oluşturmuştur.

Sonuç olarak, her biri birbiriyle bağlantılı olan bu yapısal faktörler ve kronik meseleler son iki yüzyıllık dönemde imparatorluk/cumhuriyet dış politikasının süreklilik unsurlarını (temel amaçlarını, ilkelerini, strateji ve araçlarını) oluşturmuş ve Türkiye'nin hem uluslararası aktörlerle hem de komşularıyla olan ilişkilerinin temel belirleyicileri olmuşlardır.

*

Cumhuriyet Türkiye'sinin dış politikada en başta gelen amacı 'beka' yahut 'güvenlik' olmuştur. Buna daimi bir güvenlik

arayışı veya 'ontolojik güvensizlik sendromuna' çare arayışı da diyebiliriz. Beka; egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü güvenceye almak demektir. Aynı zamanda ekonomik-mali bağımlılığı yahut vesayeti (her türlü 'kapitülasyonu') reddetmektir. Kısaca, 'hasta adam' imajından ve muamelesinden kurtulmaktır. Çağdaş ulus-devletler ailesinin eşit ve bağımsız bir aktörü olarak kabul edilmeyi istemektir. Bunları sağlamak için ise sadece askerî bakımdan güçlü olmak değil; ekonomik, mali ve toplumsal bakımdan da güçlü olmak gerekmektedir. Bu da Batı tipi bir modernleşmeyi başarabilmek yahut 'muasır medeniyet seviyesine' ulaşmak demektir. Bu amaçlar listesine, dünyada ve bölgesinde etkin/aktif bir aktör olmak ve örnek/model ülke olmak hedefini de ekleyebiliriz. Bu bakımdan Türkiye dış politikasında 'prestij' unsuru her daim önemli olmuştur. Bu bazı durumlarda 'liderlik'/'ağabeylik' arayışına da dönüşmüştür; iyi zamanlarda beynelmilel veya küresel sahada; zor zamanlarda ise 'Balkanlar ve Ortadoğu' çapında.

Bu amaçları gerçekleştirmek için dış politikada birtakım ilkeler ve stratejiler benimsemeniz, bazı araçlar kullanmanız ve politikalar izlemeniz gerekir. Ancak bunlar aynı zamanda imkân ve kapasite (yahut sınırlılıklar) meselesidir. Dış politikada hedefleriniz (*hayalleriniz*) ne olursa olsun, bunlar ancak imkânlarınız/kapasiteniz veya başka bir ifadeyle 'güç unsurlarınız' (*gerçekleriniz*) dahilinde gerçekleştirilebilirler. Dış politika ancak bu iki unsurun etkileşimi sonucu gerçekçi bir çerçeveye kavuşur. Aksi, 'bozgunda fetih rüyası görmek' olacaktır.

Dış politika amaçlarını gerçekleştirmek için gerekli (siyasi, askerî, ekonomik, teknolojik, sosyokültürel) güç unsurları gözden geçirildiğinde, Cumhuriyet Türkiye'si bir 'Orta Büyüklükte Devlet' (*middle power*) veya 'bölgesel güç' olarak sınıflandırılmaktadır. Bir Orta Büyüklükte Devlet şöyle tanımlanabilir: "Uluslararası sisteme etkileri marjinal olan, ama bölgesel politikayı (özellikle küçük komşularını) etkileyebilen, daha önemlisi, büyük devletlerden gelen zorlamalara bir miktar dayanabilen, onlarla zaman zaman pazarlığa girişebilen ve hatta o günkü koşulları (konjonktürü) iyi değerlendirerek onların kimi davranışlarını belli bir oranda etkileyebilen devlet."[1] Bu genel tanıma ilaveten Türkiye'ye özel avantajlar ve dezavantajlar da mevcuttur. Türkiye'nin dezavantajı olarak ekonomik kapasitesi ve kronik mali kırılganlığı ile iç siyasi-toplumsal hayatında yaşanan 'kimlik savaşları' (ulusal konsensus eksikliği) vurgulanabilir. Mutlak avantajı ise jeostratejik önemi ('arsa değeri' ve ordusu) olarak belirmektedir. Dış politika sürecinde her zaman etkili olan bu kırılganlıklar, özellikle 'Türkiye'nin ekonomi-politiği', dış politikanın imkânlarını önemli ölçüde sınırlandırırken; jeopolitik durumun getirdiği avantajlar sayesinde ise (diğer benzer ülkelere nazaran) manevra kabiliyetini –bazı dönemlerde– genişletebilmiştir.

*

Cumhuriyet Türkiye'sinin dış politikasında süreklilik arz eden (yukarıda anlatılan bütün unsurların etkileşimi sonucu oluşmuş) iki temel ilkeden söz edebiliriz: Batı yönelimi ve barış yahut statüko politikası.

a) Batı yönelimi –Batı devlet ve güvenlik sistemine yöneliş– ilkesi hiç şüphesiz yukarıda anlatılan tarihsel koşullar içinde oluşmuştur. Çarlık Rusya'sının durdurulamaz stratejik tehdidi karşısında Osmanlı elitleri önce Batı tarzı modern bir ordu reformuna başlamış ve daha sonra (bir an evvel) muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın yollarını aramaya ve bu uğurda bir dizi modern reform uygulamasına girişmişlerdir.

Mevcut stratejik ve sosyoekonomik koşulları nedeniyle bu hedeflerin uzun zaman alacağını (kısa vadede savunma problemini bertaraf edemeyeceklerini) fark ettikleri noktada ise, beka kaygısını/güvenlik açığını gidermek için, modern diplomasiye entegrasyonla Batılı devletler sistemi içine girerek Avrupa'daki (1815 sonrası) güçler dengesinden faydalanmaya çalışmışlardır. Rusya karşısında bunun da yetmediği dönemlerde ise Batı (özellikle Rusya'nın stratejik rakipleri olan İngiltere ve Fransa'nın) güvenlik şemsiyesi altına girmeyi tercih etmişlerdir.

1 Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, I, s. 29-30.

Bu vesileyle literatürde bazen tekrarlanan bir yanlışı da düzeltmek lazım. Reformcu elitlerin ülküsü Batı medeniyeti olduğu için Avrupa devletler veya güvenlik sistemi doğrultusunda bir dış politika tercih edilmemiştir. Aksine, tarihsel gelişmelere kronolojik olarak bakıldığında, Rusya'nın (da Batı'dan öyküneрek geliştirdiği) kapasitesi karşısında, Kıta Avrupa'sı ordu ve devlet sistemini örnek almaya ve nihayetinde (ister istemez her bakımdan) 'Batılılaşma'ya yönelinmiştir.

Batı yönelimi stratejik olduğu kadar siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve ideolojik boyutlar da içerir. Bu manada, dış politikada Batı eksenine/yörüngesine yönelimin imparatorluk ve cumhuriyetin iç politikasında da bir karşılığı vardır. Bir başka deyişle, Batılı devletler sistemine girmenin iç siyasette bir 'bedeli' vardır! Osmanlı modernleşmesi dönemindeki bazı reformlar yahut 'Batılılaşma'nın bazı yönleri (özellikle, hukuk, ticaret, insan ve vatandaşlık hakları gibi) bu 'giriş koşullarının' izlerini taşır. Bu 'mecburiyetin' izleri (dış politika tercihlerinin iç politikaya etkileri) Cumhuriyet döneminde NATO'ya giriş ve AB'ye adaylık süreci örneklerinde de sürülebilir.

b) Statüko (Lozan statükosuna bağlılık) veya barış ilkesi ise; egemenliği ve mevcut sınırları korumak ve bu amaçla mevcut dengeleri sürdürmek olarak tanımlanabilir. Türkiye'nin, işgal edilme tehlikesi veya kendi sınırlarına yönelik tehditler haricinde, dış politikasında genel olarak 'barış politikası' (sağlanan barışın ve dolayısıyla statükonun korunması siyaseti) izlediği söylenebilir. Bu bağlamda Türkiye son yüzyılda kendisi ve komşuları için güvenlik amaçlayan veya üreten bir yol izlemiştir. Barış ilkesi veya 'yurtta sulh dünyada sulh' düsturu aynı zamanda, 'hasta adamlıktan' kurtulmanın ve muasır medeniyet/devletler seviyesine erişmenin koşulu olan sosyoekonomik modernleşmeyi gerçekleştirebilmek için de elzemdir.

İrredantizm karşıtı olarak statükoculuk söz konusu olduğunda ise; Montrö/Boğazlar, Hatay ve Kıbrıs gibi konular akla gelse de, bütün bu hamlelerin veya statükoya müdahalelerin uluslararası yahut ikili antlaşmalar çerçevesinde yapıldığını hatırlamak gerekir. Bu bakımdan Cumhuriyet Türkiye'sinin (bazı

kesimlerin zihninde/dilinde var olsa veya içinde ukde kalsa da) ne revizyonist ne de irredantist amaç güttüğü söylenebilir. Hatta Cumhuriyet tarihi boyunca Ankara'nın (ister Hitler ve Mussolini ister Saddam Hüseyin olsun) revizyonistlerin değil statükocuların yanında yer almayı tercih ettiğini hatırlamak gerekir.

Bunlara ilave olarak, Türkiye dış politikasında (özellikle ekonomik fayda ve milli çıkar olarak görülen gerekçeler karşısında) 'pragmatizm' ilkesi ile 'göreli özerklik arayışı' ilkeleri de söz konusu edilebilir.

Bu amaçlar ve ilkeler, belirli dış politika strateji ve araçlarıyla uygulamaya geçirilmiştir.

*

Dış politika literatüründe bir ülke için dört farklı strateji tanımlanmaktadır: Yalnızcılık, Bağlantısızlık, Tarafsızlık ile askerî ittifaklar ve diplomatik koalisyonlar seçenekleri. Cumhuriyet dönemi dış politikasında (ve aslında 19. yüzyıl dış politikasında) tek bir seçenek kullanılmıştır diyebiliriz: Diplomatik koalisyonlar ve/veya askerî ittifaklar. İmparatorluk/Cumhuriyet dönemi ayrımı yapmaksızın, 19. ve 20. yüzyıl boyunca devam eden beka kaygısını/güvenlik açığını gidermenin iki çaresi mevcuttu: Ya Avrupa'da/dünyada –ilgili dönemin şartlarına göre– mevcut [Batı sistemi-içi] güç dengesinden istifade ederek bir denge politikası güdülecek ya da bir ittifak ilişkisine girilecekti.

Tanzimat devlet adamları bilinçli bir şekilde İngiltere ve Fransa'yla ittifak siyasetini benimsemiştir. II. Abdülhamid –93 Harbi sonrası süreçte İngiltere'yi de bir tehdit olarak gördüğü için– denge siyaseti izlemiştir. 1907'de İngiltere ve Rusya'nın müttefik olmasıyla birlikte artık denge oyunu oynamanın bir anlamı kalmadığı noktada iktidarı devralan İttihatçılar ise çok arzu ettikleri halde İngiltere(-Fransa-Rusya) ittifakına dahil olamamış, son dakikada Almanya-Avusturya ittifakına girebilmişlerdir. Zira –İran örneğinin de kendilerini haklı çıkardığı gibi– ittifaksız veya tarafsız kalmanın bertaraf olmak anlamına geleceğinin bilincindeydiler. Cumhuriyet'in ilk yılların-

da ise karar alıcılar başta (tıpkı Abdülhamid dönemi gibi) Büyük Güçler arasındaki güç dengesinden faydalanmayı rasyonel görürken, Revizyonistlerin (Almanya ve İtalya) savaş rüzgârları estirdikleri 1930'ların ikinci yarısından itibaren –bilinçli bir şekilde– Statükocu güçlerle (İngiltere ve İtalya) ittifak arayışına yönelmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye (bilinçli-bilinçsiz kafa karışıklığı sebebiyle literatürde sıklıkla aksi iddia edilse de) 'taraftsız' değildir. Ekim 1939'da, savaşın başlamasından hemen sonra, İngiltere ve Fransa ile askerî ittifak antlaşması imzalamıştır. Ancak Cumhuriyet'in kurucu elitleri –Birinci Dünya Savaşı'ndan aldıkları dersle– müttefiklerini kızdırmak pahasına da olsa 'savaş-dışı' kalmayı tercih edecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise –SSCB kaynaklı tehdit algıları nedeniyle– NATO ittifakıyla yola devam edilmiştir. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz: Soğuk Savaş'ın bitişine kadar olan süre zarfında (ittifak ihtiyacında olmayıp) denge siyaseti güdülen zamanlar –iki istisnai dönem olarak, Abdülhamid ve Atatürk dönemleri– Rusya/SSCB'nin birincil tehdit olarak görülmediği dönemlerdir.

İttifak veya denge siyaseti dönemlerinde en önem verilen husus 'özerkliği' yahut 'göreli özerkliği' koruma arzusudur. Bazı dönemlerde taviz vermek zorunda kalınsa da, genel olarak güç merkezleriyle 'vesayet' yahut 'kapitülasyon' ilişkisine girmekten kaçınılmıştır. Dış politikaya çoğunlukla çok boyutluluk, ilişkileri çeşitlendirme ve hareket alanını genişletme eğilimleri hâkim olmuştur. Nitekim –ister ekstra güvenlik ister etkinlik/prestij saikiyle olsun– çok sayıda diplomatik ve ekonomik koalisyona/kuruluşa üye olunmuş veya –özellikle kendi bölgesinde– kurulmasına öncülük edilmiştir. Bu bağlamda Balkan ve Ortadoğu paktları bakımından 1930'lardan bugünlere uzanan bir süreklilikten söz edebiliriz.

*

Bu temel ilkeleri ve/veya stratejiyi değiştirmek isteyen aktörler veya dönemler olmadı mı sorusu akla gelebilir. Hem beka kaygısını gidermek hem de sosyoekonomik kalkınmayı başarmak anlamında Batı mecburiyeti yahut alternatifsizliği (Sosyalist sol hariç) ideolojiler ve kimlikler üzeri bir durum arz eder. İslâm dünyası, Türk dünyası, Osmanlı hinterlandı, Rusya veya Avrasya gibi Batı ekseni dışı politika seçenekleri, 19. yüzyılda da 20. yüzyılda da çeşitli dönemlerde (elitler arasında ve kamuoyunda) tartışılmıştır. Ancak bu seçenekler son tahlilde, uluslararası ve bölgesel gelişmeler (ve ekonomik gerçekler) karşısında Türkiye'nin güvenlik (ve ekonomik) kaygılarını tam olarak gideremeyeceği için tartışma safhasında kalmıştır. Bu doğrultuda –Batı sisteminden ayrılmaksızın– teşebbüs edilen (Müslüman ve Türk dünyası ile yakın çevre ve Avrasya gibi) bazı girişimler ise ya uzun vadeli olamamış ya da başarısız veya sembolik kalmıştır. Bunların faydası daha çok diplomatik ve ekonomik çeşitlilik veya prestij bağlamında olmuştur.

Cumhuriyet Türkiye'sinin yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman dilimini kapsayan NATO ittifakı(nın yararları ve zararları) ise kısmen 1960'larda ve 1970'lerde (aydınlar ve kamuoyu nezdinde) ve özellikle 1990'ların başlarında (devlet elitleri de dahil hemen herkes tarafından) sorgulanmış; tam bağımsızlık, taraftsızlık ve bağlantısızlık seçenekleri tartışma konusu olmuştur. Ancak uluslararası ve bölgesel gelişmeler (veya yeni tehdit algıları) ile birlikte bu tartışmalar da sönümlenmiştir.

Özellikle milliyetçi-muhafazakâr sağ cenahta (arada bir canlanan) Lozan (ve Lozan statükosu) karşıtlığı mevcuttur. Bu bağlamda Musul, Kerkük, 12 Ada ve İran Azerbaycan'ı gibi talepler zaman zaman dile getirilse de söylem düzeyinde kalmıştır. Benzer bir Lozan karşıtlığı bazı Kürt milliyetçisi ve/veya Sosyalist sol gruplarda da gözlenebilmektedir.

*

Ülkelerin (hedeflerine ulaşmak, strateji ve ilkelerini uygulamak için kullandıkları) dış politika araçları; siyasal (diplomasi, propaganda vb.), ekonomik (ödül, yaptırım, ambargo vb.) ve askerî etki araçları olarak üç ana başlık altında toplanabilir.

Türkiye bağlamında güvenlik, ekonomik fayda ve prestij/etkinlik sağlamak amacıyla en yaygın kullanılan araçlar siyasal

etki araçları olmuştur. Cumhuriyet dönemi dış politikası bakımından hem uluslararası hem de bölgesel sistemlerde kullanılan en etkin araç diplomasidir. Büyük güçlerle ve komşularla sorunlar/krizler öncelikle (ikili ve çokuluslu) diplomasinin araçlarıyla çözülmeye çalışılmıştır. Türkiye ayrıca Cumhuriyet'in kuruluşundan bugüne kadar bir dizi bölgesel ve uluslararası pakta, diplomatik (ve ekonomik) koalisyonlara, uluslararası antlaşmalara ve kuruluşlara/örgütlere katılım arzusu göstermiştir. Bunlara ilaveten, Cumhuriyet dönemi boyunca –özellikle birincil ve ikincil komşular örneklerinde– arabuluculuk girişimlerine istekli olunduğunu, bunun bir prestij unsuru olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. İlk örneklerini (İran-Afganistan ve İran-Irak sınırı olmak üzere) 1930'lara kadar götürebileceğimiz ve birkaç örnekle 1970'lerde (Iran-Irak) ve 1980'lerde (İran-Irak) Ortadoğu odaklı devam eden bu girişimler, Soğuk Savaş sonrası dönemde –özellikle 2000'lerde– her yöne doğru çoğalmıştır.

Türkiye dış politika tarihinde çok sayıda krizle karşılaşılmaktadır; ancak sadece bazılarında (kuvvet kullanma tehdidi içeren) 'zorlayıcı diplomasi' kullanılmıştır. Bu örnek olaylara bakıldığında (1963-1964 Kıbrıs, 1967 Kıbrıs, 1987 Ege Denizi, 1996 Kardak, 1997 Güney Kıbrıs Rum Yönetimi/S-300 füzeleri ve 1998 Suriye/Öcalan krizi); 'milli çıkarları', güvenliği veya toprak bütünlüğünü tehdit eden, statükoyu değiştirmek isteyen komşulara karşı kullanıldığı görülmektedir.[2] Bu tabii sahip olunan güç kapasitesiyle de orantılı olmuştur; özellikle NATO üyesi olduktan ve askerî kapasitesi geliştikten sonraki durum farklıdır. Bu konuda Soğuk Savaş'ın doğası gereği 1960'larda 'temkinli', 1990'larda ise 'cesur' davranıldığını söyleyebiliriz.

Siyasal etki araçlarından propaganda konusunda ise Ankara'nın –farklı sebeplerle– başarılı olduğu söylenemez. Hatta bu alanda –belki kısa dönemler hariç– Türkiye'nin kendisinin olumsuz etkilendiğini, hatta karşı-propagandanın hedefi haline geldiğini (kronik bir imaj sorunu yaşadığını) söyleyebiliriz. Bu konu farklı dönemlerde –özellikle Kıbrıs ve Ermeni sorunu saikiyle– Ankara'nın gündemine gelip bir şeyler yapılmaya çalışıldıysa da, kurumsal kapasite ve yoğunluk gibi açılardan asıl ivmenin (uzun vadeli olamasa da) 2000'li yıllarda yakalandığı görülmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ve özellikle 2000'lerde propagandanın bütün unsurları kullanılmaya başlanmıştır. En büyük yenilik, kamu diplomasisi dahil, 'yumuşak (ince) güç' araçlarına başvurulmasıdır.

Ekonomik etki araçlarına gelince, ekonominin güçlü olduğu –nadir– dönemlerde 'ödül' olarak istifade edilmeye çalışıldığı örnekler vardır. Ayrıca, ekonomik karşılıklı bağımlılığın barış ve güvenlik getireceği beklentisiyle ekonomik işbirliklerine –her daim– istekli olunmuştur. Ambargo gibi 'ceza' olarak kullanımına ise (hem işe yaramadığı bilindiğinden hem de Türkiye'nin uğrayacağı ekonomik zarardan ötürü) sıcak bakılmamıştır.

Dış politikada amaçları gerçekleştirmek için başvurulan askerî etki araçlarına gelince, Kore Savaşı'na katılımı, 1974 Kıbrıs Harekâtı'nı, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'deki askerî harekâtları sayabiliriz. Türkiye ayrıca BM, NATO ve AGİT öncülüğünde gerçekleştirilen bir dizi 'barışı destekleme harekâtlarına' katılımda bulunmuştur.

*

Cumhuriyet dönemi dış politikası ana hatlarıyla (yukarıda anlatılan) bütün bu yapısal faktörler, genel ilkeler, temel amaçlar, stratejiler ve araçlar doğrultusunda belirlenmiş ve uzun vadeli olarak sürdürülmüştür. Dış politikada meydana gelen değişimler ise (iç ve dış) konjonktürel faktörler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu faktörler (etki dereceleri dönemden döneme değişmekle birlikte) uluslararası ve bölgesel sistemlerde meydana gelen değişmeler, iç siyasi gelişmeler ve karar alıcılardaki değişimler olarak özetlenebilir. Genel olarak bakıldığında, Türkiye dış politikası bakımından en etkili değişim ivmesinin dış faktörler olduğu söylenebilir. İç faktörlerden kaynaklanan değişiklik istekleri de ancak uluslararası sistemdeki değişimle birlikte mümkün olmuştur.

2 Bkz. Fuat Aksu, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2008).

Bu bağlamda, Cumhuriyet dönemi boyunca uluslararası sistem kaynaklı üç meydan okuma gerçekleştiğini ve Ankara'nın her seferinde (kendi çıkarları doğrultusunda) bu değişimlere uyum sağlamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu değişimleri; 1923-1945, 1945-1989/1991 ve 1989/1991 sonrası olarak üç ana dönemde inceleyebiliriz.

1923-1945 dönemi

Cumhuriyet Türkiye'sinin dış politikası için milat Lozan Antlaşması'dır (24 Temmuz 1923). Lozan'da başlıca talep, Misak-ı Milli sınırları içinde bir yeni devletin, tam bağımsız, mutlak egemen ve eşit olarak tanınmasıydı. Sonunda Misak-ı Milliden kısmi tavizler verilse bile, eşitlikten, bağımsızlık ve egemenlikten taviz verilmedi. Yeni devletin kurucu elitlerinin Lozan sonrası öncelikli hedefi ise hızla muasır medeniyet seviyesine çıkarmak istedikleri bir ulus-devlet inşasıydı. Bunun için içeride ve dışarıda barışa ihtiyaçları vardı. Nitekim Musul sorunu sürecinde direnmemelerinin sebebi budur. Amaç, Lozan'ın kazanımlarını korumak ve iç-dış güvenliği sağlamaktır.

1930/1932'ye kadar olan alt-dönem dış ilişkilerde –hem Lozan'ın tarafları hem komşular ve hem de bütün dünyayla– normalleşme yıllarıdır. Lozan'dan artakalan sorunların (Musul, borçlar ve mübadele) çözümü 1930'ların başlarına kadar sürecektir. (SSCB hariç) Büyük Güçlerle ilişkiler ancak bu sorunlar çözüldükten sonra geliştirilebilecektir. Türkiye'nin 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üyeliği bu geçiş döneminin tamamlandığına işaret eder. Kurucu elitler bakımından bu dönemin en büyük avantajı Rusya'nın/Sovyetler'in bir tehdit olmaktan çıkmasıdır. Dönemin tehdit kaynağı –12 Ada'ya sahip olması dolayısıyla– Ege'de komşu olan ve irredantist emellerini gizlemeyen İtalya'dır. Doğu ve güneydoğudaki komşularla ilişkilerde ise tehdit algısı Kürt meselesine yöneliktir.

Normalleşme süreci tamamlanana kadar dış politikada SSCB'ye dayanan Türkiye için, 1930'larda (iki savaş arası uluslararası sistemde) iki temel seçenek bulunmaktadır: Ya mevcut

ittifaklardan birine dahil olacak ya da kendi gücüne dayanarak (İngiltere-Fransa, Almanya-İtalya ve SSCB arasında) bir denge siyaseti izleyecektir. Ankara bu dönemde önce denge siyaseti izleyecek ve bölgesel paktlarla dış ilişkilerini çeşitlendirmeye çalışacaktır. Ancak Avrupa'da savaş rüzgârları esmeye başlayınca, güvenliği için kendisini statükocu aktörlerin yanında konumlandıracaktır. Bunu yaparken iki hususta özen göstermiştir. Statükocularla (İngiltere ve Fransa) ilişkisinde pazarlık payını gözetmiş; nitekim Boğazlar ve Hatay meseleleri bu bağlamda Türkiye'nin lehine sonuçlanmıştır. Yoğun ekonomik ilişkiler yürüttüğü Revizyonist güçleri (Almanya ve İtalya) ise düşmanlaştırmamaya gayret etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı

Türkiye 1930'ların sonlarında hızla bozulan uluslararası ortamda (özellikle Arnavutluk ve Çekoslovakya'nın işgali ve nihayet Nazi-Sovyet paktı sonrasında) güvenliğini garantiye almak maksadıyla İngiltere ve Fransa'yla ittifak yapmak için kararlıdır. Ankara aslında Moskova'yı da bu ittifaka dahil etmek istiyordu. Ancak bu gerçekleşmeyince, savaş başladıktan kısa bir müddet sonra, İngiltere ve Fransa'yla askerî ittifak antlaşması imzalamıştır (Ekim 1939).

Ancak karar alıcılar ittifaka girmekte kararlı oldukları kadar, savaşa mümkün olduğunca geç girmekte ve hatta –özellikle Fransa'nın hızlı çöküşünü gördükten sonra– mümkünse hiç girmemekte de kararlıdırlar. Zira mevcut askerî kapasiteyle savaşa girildiği takdirde Sovyetler'in veya Nazilerin karşısında ezileceklerinin farkındaydılar. Nitekim Tahran Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray Nisan 1942'de, Türkiye'nin savaşa girip girmeyeceğini sorgulayan İran şahına şu cevabı vermiştir: "Rusya İstanbul'u iki yüz yıldır istiyor ve henüz elde edemedi. Halbuki Almanya'nın aynı şeyi üç haftada elde edecek gücü var. Dolayısıyla Türkiye Almanya'dan korkmak için daha çok sebebe sahip..."[3]

3 Gökhan Çetinsaya, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye-İran İlişkileri, 1939-1945", *Strateji*, 11 (1999), s. 58.

Bu gerekçeyle Ankara (müttefiklerini kızdırmak pahasına ve onlardan gelen teşviklere/tehditlere rağmen) savaşın son aylarına kadar 'savaş-dışı' tutumunu korumuştur. Aynı zamanda –ekonomik çıkarları gereği– Nazi Almanya'sıyla (krom ihracatı başta olmak üzere) ticari ilişkilerini devam ettirmiş, 1943 yazında Hitler'in yenileceği belli olana kadar Almanya'nın 'gazabını' üzerine çekmekten kaçınmıştır. Bu manada sürdürebildiği kadar bir denge oyunu oynamıştır. Türkiye, Ağustos 1944'te Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmiş ve –ancak– Şubat 1945'te, Birleşmiş Milletler'in kurulacağı San Francisco Konferansı'na (Nisan 1945) katılmanın bir önkoşulu olarak, Almanya'ya savaş ilan etmiştir.

Savaşın genel gelişmeleri dışında, Ankara yakın çevresindeki iki gelişmeden hayli tedirgin olmuştur. İlki, 1941'de (Alman ordusunun Yunanistan ve Bulgaristan'da bulunduğu sırada) Ortadoğu'da Alman yanlısı rejimler (İran, Irak ve Suriye) tarafından çevrelenme endişesidir. İkincisi, İran'ın 1943'teki işgalinden sonra Sovyetler'in kuzeybatı İran'da (Türkiye sınırlarında) Kürt milliyetçiliğini ve ayrılıkçılığını desteklemeye başlamasıdır. Bu durum savaş sonrası gelişmelerin de habercisidir.

1945-1989/1991 dönemi

Soğuk Savaş dönemi olarak da adlandırabileceğimiz bu dönemde Türkiye'nin dış politikası, 1945-1965 ve 1965-1989/1991 yılları olarak iki alt-dönemde incelenebilir.

1945-1965 yılları: Tek boyutlu dış politika

Mart 1945'te –daha savaş bitmeden– Moskova, 1925 tarihli 'Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık)' antlaşmasını feshetti ve daha sonra –Haziran 1945'te– yeni bir antlaşma için bazı şartlar öne sürdü: Montrö'de değişiklik, Boğazlarda askerî üs ve Doğu Anadolu'da bir kısım toprak (Kars ve Ardahan). Nazi-Sovyet Paktı'yla ve daha sonra Nazilerin açıkladığı belgelerle birlikte Moskova'nın Boğazlar hakkındaki niyetleri Ankara'da kaygı konusu olmaya başlamıştı. Şimdi ise Türkiye'nin korktuğu başına geliyordu. Türkiye-SSCB ilişkilerinin iyi seyri Cumhuriyet'in ilk dönem dış politikasını nasıl olumlu etkilediyse, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren kötüleşmesi de dış politikayı o kadar olumsuz etkilemiştir.

Sovyetler'in talepleri meselesi –daha sonra iç politikadaki sonuçları nedeniyle– Türkiye'de tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Bu taleplerin şifahi olarak dile getirildiği, resmiyete dökülmediği, blöf olduğu, tehdit olmadığı, Ankara'da başka amaçlarla abartıldığı –özellikle Sosyalist sol cenahta– dile getirilmiştir. Bir kere, tehdidin 'belgesel' boyutu ne olursa olsun, Ankara'daki karar alıcıların tehdit algısı kesindir. Bu algının boyutlarını anlamak için 1945-1947 yıllarında Türkiye'nin çevresinde olup bitenlere bakmak kâfidir. Savaşın bitmesine rağmen işgal ettikleri İran Azerbaycan'ından çekilmeyi reddetmekte olan Sovyetler, Türkiye sınırında bir Kürt ve bir Azeri sosyalist cumhuriyeti kurdurmuşlardı. Yunanistan'da Sovyet yandaşlarının kazanması muhtemel bir iç savaş devam etmekteydi. Bulgaristan dahil Doğu Avrupa ve Balkanlar birer birer Sovyetler'in yörüngesine girmekteydi. Dönemin İngiliz, Amerikan ve asıl olarak Sovyet kaynakları da bu talepleri, Moskova'nın çeşitli vasıtalarla bir süre devam eden ısrarını ve Ankara'daki tehdit algısını doğrular. Nitekim 1953'te Moskova –Stalin sonrasında– bu talepleri geri çektiğini resmî olarak bildirmiştir.[4]

Ankara, Mart 1945'ten Mart 1947'ye (Truman Doktrini'nin ilanına) kadar kaygılı bir bekleyiş dönemi geçirmiştir. Askerî ve ekonomik kırılganlık devam ediyordu. 1939 Antlaşması geçerliydi ama İngiltere'nin kendisi zor durumdaydı. ABD ise SSCB'yi henüz tehdit olarak görmüyordu. Bu ortamda Ankara bir an önce güvenliğini garanti altına almaya çalıştı. Soğuk Savaş'ın başlaması Washington'un Türkiye'ye bakışını değiştirdi. Truman Doktrini (1947) ile başlayan Marshall Planı (1948) ile

4 Bu konuda bkz. Cemil Hasanlı, *Türk-Sovyet İlişkileri: Tarafsızlıktan Soğuk Savaş'a Doğru, 1939-1953* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011); Onur İşçi, *Turkey and the Soviet Union during World War II: Diplomacy, Discord and International Relations* (London: I. B. Tauris, 2019). Krş. İsmail Soysal, *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye: Olaylar Kronolojisi, 1945-1975* (İstanbul: İSİS, 1997).

devam eden süreçte Türkiye'nin yeni 'güvenlik şemsiyesi' artık ABD'dir.

Ankara'nın nihai amacı daimi bir ittifaka, 1949'da kurulan NATO'ya katılmaktı. Önce kabul edilmek istenmeyen Türkiye, Kore Savaşı (1950-1953) ile değişen uluslararası ortamda (Yunanistan'la birlikte) kabul edildi (1951 sonu-1952 başı). Ancak bir şart vardı: Türkiye'nin kurulması planlanan Ortadoğu paktının da bir parçası olması. Ankara bu şartı Bağdat Paktı'na (1958'den sonraki adıyla CENTO) katılarak yerine getirecektir. NATO ittifakının güney kanadını teşkil eden Türkiye, NATO'ya (Amerika'dan sonra) insan sayısı bakımından en geniş ikinci orduyu sağlamış, ayrıca askerî üsler ve istihbarat toplama imkânı sunmuştur. ABD'yle ikili ilişkiler ise sadece askerî değil, aynı zamanda ekonomik ve hatta kültürel boyutları olan bir ilişkidir.

Bu dönemde Türkiye ekonomisinde ABD mali yardımlarına giderek artan ihtiyaç karşısında Ankara'nın, özellikle 1950'lerin ortalarından itibaren, uluslararası/bölgesel stratejik önemini Washington'a 'kanıtlamaya' çalıştığı söylenebilir. DP iktidarının özellikle Ortadoğu politikasındaki abartılı 'anti-komünizm' vurgusu yahut Washington'un frenlemeye çalıştığı gayretkeşliği 'kraldan fazla kralcılık' eleştirilerine sebep olmuştur. Buna genel dış politika anlamında –tarihsel geleneklerine ve milli çıkarlarına aykırı olarak– tek boyutlu bir dış politika izlediği eleştirisi de eklenebilir.

Avrupa kurumlarına yönelik ilgi ise ekonomik fayda ve prestij saikiyledir. 1950'de Avrupa Konseyi'ne katılan Türkiye, 1960'ta OECD üyesi olmuştur. 1959'da ise (daha sonra Avrupa Birliği adını alacak) Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik için başvurmuştur. Türkiye 1963'te ortak üye olmasına ve 1970'te Ek Protokol'ü imzalamasına rağmen Avrupa Birliği ile ilişkiler –iç ve dış sebeplerle– sık sık tıkanacaktır.

1950'lerin ikinci kritik gelişmesi, Türkiye'nin dış politikasını sonraki elli yıl boyunca domine edecek –ve hatta ipotek altına alacak– olan 'Kıbrıs sorunu'nun ortaya çıkışıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrası 'de-kolonizasyon' dönemiyle birlikte İngiliz kolonisi olan Kıbrıs'ın geleceği de gündeme gelmiş, adadaki Rum milliyetçileri Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak için silahlı mücadele dahil eylemlere başlamışlardı. 1954'te Yunanistan, Kıbrıs'ın geleceği konusunu BM'ye taşıyınca Türkiye de –hem kendi güvenliği için hem de (nüfusun yaklaşık %20'sini oluşturan) Türk toplumunun haklarını gözetmek amacıyla– taraf oldu. Uzun bir müzakere sürecinden sonra taraflar (Türkiye, Yunanistan ve İngiltere), Kıbrıs'ta federal (iki toplumlu) bir cumhuriyet kurulması için uzlaştı. 1959'da Zürih/Garanti Antlaşması'yla kabul edilen bu karar sonucu, 1960'ta bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kuruldu. Ancak 'Kıbrıs sorunu' devam etti. 1950'lerden 2000'lere, Türkiye'nin sadece dış değil iç siyasetini de etkileyen en önemli konu, Kıbrıs sorunuyla ilgili gelişmeler olacaktır. Bu sorun genel dış politika bakımından çok katmanlı etkiler bırakmıştır.

27 Mayıs 1960 darbesi Batı yanlısı dış politikada bir değişiklik olmayacağını ilan ederken Ortadoğu politikasında bazı değişikliklere gidileceğinin sinyallerini de verir. 27 Mayısçıların bildirisinde yer alan "NATO'ya inanıyoruz ve bağlıyız, CENTO'ya bağlıyız" ibaresi dikkatlerden kaçmamıştır.[5] Amaç Demokrat Parti'nin hatasını tamir etmek, CENTO'yu ikinci plana alırken Arap dünyasıyla ilişkilere öncelik vermektir. Ancak bu girişim başarısız olacak ve Ankara –hayal kırıklığı içinde– yönünü tekrar CENTO müttefiklerine (İran ve Pakistan) dönecektir. 27 Mayıs'ın asıl etkisi ise 1950'lerin genel –tek/ABD boyutlu– dış politikasının çeşitli çevrelerce sorgulanmaya başlanmasıdır.

1965-1989/1991 yılları: Çok boyutlu dış politika

Soğuk Savaş dönemi dış politikası bakımından 1964-1965 yılları bir kırılma noktası teşkil eder. Bu yeni süreçte bütün faktörler aslında tek bir kaleme, Kıbrıs'a indirgenebilir. Baş mesele Kıbrıs'tır, değişimi zorlayan Kıbrıs'tır, kolaylaştıran ise Soğuk Savaş'taki *détente* (yumuşama) dönemidir.

5 Gökhan Çetinsaya, "Türkiye-İran İlişkileri, 1945-1997", *Türk Dış Politikasının Analizi*, ed. Faruk Sönmezoğlu (İstanbul: Der Yayınları, 1998), s. 144-146.

1963 sonu ile 1965 sonu arası Türkiye'nin Soğuk Savaş dış politikası bakımından bir geçiş dönemidir. Kıbrıs bunalımı, Rum tarafının Kıbrıs'ta 1960'ta kabul edilen anayasayı tek taraflı değiştirme girişimleri üzerine (Aralık 1963) başlamış, Kıbrıslı Türklere yönelik katliamlarla şiddetlenmiştir. Ankara açısından dış politikada değişim güdüsünü tetikleyen ise Türkiye'nin garantörlük antlaşması gereği giriştiği askerî müdahale hazırlıklarını veto eden Johnson Mektubu (Haziran 1964) ile BM'de yapılan Kıbrıs oylamasında Türkiye'nin lehine (kendi oyu dahil) toplam beş oy çıkması olmuştur (Aralık 1965).

Amerikan vetosu ve mevcut askerî kapasitesi karşısında Ankara, Kıbrıs'ta geri adım attı, temkinli tavır izledi; gerginlikleri tırmandıracak tutumlardan uzak duruldu. Ama dersini de almıştı. Ankara, 'tek [ABD] boyutlu' dış politikanın kendisini uluslararası arenada içine düşürdüğü yalnızlığın ve üstelik bu 'fedakarlığın' Washington nezdinde bir değeri olmadığının da farkına varmıştı. Mevcut dış politikayı ve Türkiye'nin dünya siyasetindeki yerini sorgulama ve yeniden konumlandırma sürecine girildi. Gerek dış politika karar alma sürecinde rol oynayan aktörler gerekse kamuoyunda farklı eğilimlere sahip kesimler (Kıbrıs meselesinden ideolojik sebeplere kadar farklı gerekçelerle de olsa) dış politikada değişiklik isteklerini dile getirmeye başladılar.

Ankara 1960'ların ortalarından (özellikle Ocak 1966'dan) itibaren dış ilişkilerini çeşitlendirmeye, 'çok boyutlu' bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı ülkeleriyle, Bağlantısız ülkeler ve Arap-İslâm ülkeleriyle ilişkileri normalleştirme ve/veya geliştirme adımları atmaya başlamıştır. Çok boyutlulukta en kritik adım, SSCB'yle ilişkileri normalleştirme ve özellikle ekonomik alanda geliştirme adımıdır. Bu aslında 27 Mayıs'ın hemen öncesi DP iktidarının niyet ettiği hamlenin hayata geçmiş halidir. 1967'de SSCB'yle Cumhuriyet tarihinin en geniş kapsamlı ekonomik işbirliği anlaşması imzalanacaktır. İkili ilişkilerdeki ekonomik boyut 1970'lerde de devam edecektir. Bu adım önemli ancak radikal bir değişiklik değildir; Türkiye, Batı ittifakının bir parçasıdır ve dış politikasının temel ilkeleri aynı kalmıştır. Sadece uluslararası sistemdeki değişiklikler çerçevesinde hareket alanını genişletmiş, Soğuk Savaş öncesi dış politikasına uygun olarak –milli çıkarlarını daha iyi gerçekleştirebilmek için– 'göreli özerklik' arayışına girmiştir.

ABD ile ilişkiler artık eskisi gibi olmayacaktır. Hem devlet elitleri nezdinde hem de kamuoyunda ABD'yle ilişkilerin doğası –daha 27 Mayıs rejimi ve ardından 1962 Füze Krizi sırasında– sorgulanmaya başlanmış, özellikle gizli ikili anlaşmalar ile Türkiye'deki Amerikan üsleri tartışma konusu olmaya başlamıştı. Kıbrıs meselesi derinleştikçe (1964 krizi, 1967 krizi, 1974 harekâtı) ve iki ülkenin çıkarları başka konularda (Afyon üretimi ve Türkiye-Yunanistan ilişkileri gibi) zıtlaştıkça, Türkiye-ABD ilişkileri 1960'ların ikinci yarısı ve özellikle 1970'ler boyunca daha da bozulacaktır. Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a askerî müdahalesi sonrasında, Washington'un silah ambargosu kararına Ankara'nın tepkisi, NATO-dışı (İncirlik hariç) ABD askerî tesislerini kapatmak ve 1969 tarihli Ortak Savunma İşbirliği Antlaşması'nı feshetmek olmuştur. Silah ambargosunun 1978'de kaldırılması bile (Kıbrıs ve diğer Türk-Yunan sorunları nedeniyle) gerilimi azaltmayacaktır.

Yeni dış politikadaki bir diğer boyut ise Arap (ve İslâm) ülkeleriyle ilişkilerin normalleştirilmesi ve/veya geliştirilmesidir. 1980'lerin sonuna kadar uygulanan yeni Ortadoğu politikasının esasları şöyle saptanabilir: Bölgedeki bütün devletlerle –rejimi ne olursa olsun– ikili ilişkileri her yönden (siyasi, iktisadi, kültürel) geliştirmek; Ortadoğu'yla ilişkileri Batı'yla ilişkilerin gölgesinden çıkarmak; bölge ülkelerinin içişlerine ve bölge ülkeleri arası meselelere karışmamak. 1970'lerde Arap ülkeleriyle ilişkiler daha da gelişirken, özellikle 1973 Arap-İsrail savaşı sonrası ortaya çıkan petrol krizi ve bunun Türkiye bakımından iktisadi sonuçlarıyla birlikte, Ankara'nın Ortadoğu politikasına (Kıbrıs'a ilave olarak) 'petrol' ve 'ticaret/döviz' faktörleri de eklenmiştir. Türkiye'nin bu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak petrol üreticisi (hem Suudi Arabistan gibi 'muhafazakâr' hem Irak gibi 'ilerici') Arap ülkeleriyle yakınlaşma çaba-

ları görülmektedir. Ancak daha 1930'larda oluşmaya başlayan eğilime uygun olarak Bağdat'la ilişkiler gelişirken, Şam ve Kahire'yle ilişkiler yine sorunlu olmaya devam edecektir. Bu dönemde Ankara'nın Arap-İsrail ve Filistin sorununa yönelik politikası da değişmiştir. 1960'ların ortasında bu soruna yönelik olarak denge politikası izleme kararı alınmışken; 1970'lerde –iç politika dinamiklerinin de etkisiyle– İsrail karşıtı ve Filistin/Arap yanlısı politika ağır basmıştır. Türkiye ayrıca İslâm Konferansı Teşkilatı'nda zaman içinde artan bir rol oynamaya, aktif katılımda bulunmaya başlamıştır.

1970'lerin dış politika gündemine, artık bir 'milli güvenlik' sorunu olarak nitelendirilen Kıbrıs'a ilave olarak, Türkiye-Yunanistan ilişkilerindeki diğer sorunlar da eklenecektir: Lozan'da tanımlanan azınlıklar, Ege adalarının silahlandırılması, kıta sahanlığı, kara suları ve FIR hattı sorunları. Bütün bu sürecin sonucu olarak, 1970'lerde Türkiye ulusal güvenlik konseptini yeniden tanımlamış, tehdidin sadece SSCB'den değil aynı zamanda Yunanistan'dan geldiği kayda geçirilmiştir. Yine aynı şekilde, ilk defa olarak, öz kaynaklara dayalı yeni bir ulusal savunma politikası ihtiyacı tartışılmaya ve yerli savunma sanayisi doğrultusunda bazı adımlar atılmaya başlanmıştır. Türkiye'nin iç ve dış politikası bakımından uzun vadeli etkileri olan kritik bir husus da 1970'ler boyunca AET/AB'ye üyelik sürecinin –her iki taraftan kaynaklanan sebeplerle– rayından çıkmasıdır.

Soğuk Savaş dönemi dış politikasında son kırılma noktası 1979-1980 yıllarıdır. Şubat 1979'da İran İslâm Devrimi'yle (ve sonrasında başlayan İran-Irak savaşıyla) ve Aralık 1979'da Sovyetler'in Afganistan'ı işgaliyle (ve 'İkinci Soğuk Savaş'ın başlamasıyla) birlikte Türkiye'nin stratejik pozisyonu yeniden önem kazanmış, Ankara'daki ve Washington'daki tehdit/güvenlik öncelikleri değişmiştir. Türkiye-ABD ilişkileri her alanda hızla iyileşmeye başlayacaktır. Bu yakınlaşmada ilave bir faktör, Washington'un Avrupa ülkelerinden farklı olarak (12 Eylül 1980 darbesi sonrasında) insan hakları ihlalleri konusunda Ankara'ya 'müsamaha' göstermesidir. Böylece 1980'lerde dış politikada ilk kez 'iki Batı' algısı doğmuş; 'Batı' Türkiye'nin dış politika yönelimi bakımından bir bütün olmaktan çıkmıştır.[6] Türkiye –yine de– (Özal'ın vizyonuna uygun olarak) 1987'de AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş ancak bu talebi 1989'da reddedilmiştir.

Ortadoğu ise 1980'lerde daha da önem kazandı. Uluslararası arenada yalnızlaşan Ankara bir yandan 'dostlarının' sayısını arttırmak, diğer yandan sorunlu ekonomisi için sürekli petrol (ve döviz) ihtiyacını karşılamak ve dış ticaretini geliştirmek ihtiyacındaydı. Nitekim 1980'li yıllarda Türk-Arap ilişkileri her alanda en yoğun dönemlerinden birini yaşamış, özellikle Körfez boyutu ağırlık kazanmıştır. Türkiye, Filistin meselesinde ve İslâm Konferansı Teşkilatı'ndaki faaliyetlerinde –1970'lere nazaran– daha da ileri adımlar attı.

1989/1991 sonrası dönem

Hem dış hem iç faktörler bakımından Cumhuriyet dönemi dış politikasında en büyük değişim, aslında dönüşüm, 1989/1991 yıllarından itibaren gerçekleşmiştir. Bu yıllarda Soğuk Savaş ve iki kutuplu sistem sona ermiş (uluslararası sistem değişmiş); SSCB ve Yugoslavya dağılmış (bütün Avrasya coğrafyası değişmiş) ve Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle (Birinci Körfez Savaşı) birlikte Ortadoğu yeni bir döneme girmiştir. Bu üçü de Türkiye'nin dış ilişkilerini birkaç açıdan etkileyecek, radikal şekilde dönüştürecektir.

Bir kere, Türkiye bakımından sadece 1945 sonrası parametreler değil, Rusya/SSCB'nin bir tehdit olmaktan çıkmasıyla yaklaşık iki yüzyıllık parametreler değişmiştir. İkinci olarak, Türkiye'nin stratejik coğrafyası yahut jeopolitik durumu değişti. Türkiye artık (Soğuk Savaş dönemindeki gibi bir tampon, ileri karakol, çevre, kenar, cephe yahut kanat ülkesi değil) Avrasya coğrafyasının merkezinde yer alan bir 'merkezî ülke' konumuna gelmiştir. Üçüncüsü, yeni bir Avrasya coğrafyası ortaya çıktı. Türkiye'nin çevresinde yeni (bağımsız olmuş veya rejim de-

6 Bkz. Meliha B. Altunışık ve Özlem Tür, *Turkey: Challenges of Continuity and Change* (London: Routledge Curzon, 2005), s. 111.

ğiştirmiş) birincil ve ikincil kuşak komşular ile 'soydaş, akraba ve kardeş topluluklar' ortaya çıktı. Bu yeni komşular Türkiye'ye kıyasla hem askerî hem de iktisadi bakımdan zayıflardı. Bu aynı zamanda birçok çevre bölgenin kesişme noktalarında yer alan bir 'bölgesel güç'ün ortaya çıkışıdır. Dördüncüsü, bu yeni uluslararası ortam Türkiye bakımından Balkanlar, Kafkasya/Orta Asya ve Ortadoğu'da yeni fırsatlar doğurmakla birlikte yeni riskleri de (Türkiye'nin çevresinde istikrarsızlıklar, yeni bölgesel ve etnik çatışmaları da) beraberinde getirmiştir.

Son olarak, Türkiye'nin dış politika gündemi çeşitlendi. Kıbrıs, Türkiye-Yunanistan ilişkileri ve AB süreci gibi 'standart' konular birincil öneme sahip olmaya devam ederken, bunlara yenileri eklendi. Geleneksel güvenlik sorunları değişti; küresel yerine bölgesel sorunlar öne çıktı: Etnik/sekter çatışmalar, ayrılıkçı terör, 'düşük yoğunluklu savaş', köktendincilik, su, enerji, uyuşturucu, insan hakları vb. Özet olarak, Ortadoğu ağırlıklı yoğun bir dış politika gündemi ortaya çıktı.

Türkiye'nin güvenlik ortamının ve böylece tehdit algılarının değişmesinin, dış ilişkilerine bakışı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu durum öncelikle Türkiye'nin 'Yeni Dünya Düzenindeki' muhtemel dış politika tercihleri veya alternatifleri üzerine (içeride ve dışarıda) bir tartışma başlattı. Elitler ve kamuoyu düzeyinde bu değişimin doğası ve sonuçları tartışılmaya, Türkiye'nin yeni konumu ve opsiyonları sorgulanmaya başlandı.

İlk başta, kısa bir süre için de olsa, NATO'nun ve/veya Türkiye'nin stratejik önemini yitirdiği (ve dolayısıyla NATO'nun Türkiye'ye, Türkiye'nin de NATO'ya ihtiyacı kalmadığı) ihtimali tartışıldı. Ancak başta Körfez Krizi/Savaşı (1990-1991) olmak üzere Kafkaslar ve Balkanlar'daki çatışmalar bu tartışmaları iki taraf açısından da bitirdi. Hatta bu yeni uluslararası ve bölgesel ortamda, Batı ittifakı açısından Türkiye'nin öneminin ve Türkiye açısından NATO'nun değerinin daha da arttığı vurgulanmaya başlandı.

Türkiye için yeni riskleri ortaya çıkaran Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da başlayan istikrarsızlıklar, etnik/sekter çatışmalar ve savaşlar arasında en önemlisi (sadece dış değil iç politika-

ya da etkileri bakımından), Körfez krizi ve savaşı olmuştur. Ankara, bu krizde/savaşta uluslararası koalisyonun lideri ABD'nin yanında yer aldı. Körfez Savaşı ve sonrası gelişmeler bir yandan Ortadoğu'da dengeleri değiştirerek Türkiye'nin lehine bir yeni bölgesel denge yaratırken; diğer yandan PKK'nın Kuzey Irak'taki stratejik boşluktan istifade ederek güçlenmesiyle birlikte Kürt meselesi yeni bir ivme kazandı ve hatta uluslararasılaştı. Nitekim 1992'de gözden geçirilen Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nde (MGSB), tehdit sıralamasının en başında (ilk kez bir iç tehdit) 'bölücülük' yer almıştır. 1989/1991 öncesinde SSCB ve Yunanistan'a göre düzenlenmiş savunma konsepti değişmiş; bu yeni tehdidin kaynağı olarak Suriye-Irak-İran işaret edilmiştir. 1997'de ise MGSB'de bir numaralı tehdit 'irtica' (ve dolayısıyla İran) olarak belirlenecektir.[7]

Yeni dünya düzeninde Türkiye'nin durumu, ortaya çıkan fırsatların nasıl değerlendirileceği, yeni dış politika tercihleri veya alternatifleri hakkındaki tartışmada en çok işitilen ('bağımsızlığı' da içeren) 'aktif dış politika'ydı. Bu hususta iç politikadaki farklı kesimler arasında bir konsensus oluşmuştu denilebilir. Anlaşamadıkları husus (Özal'ın Kuzey Irak politikası örneğinde olduğu gibi) uygulamanın nasıl olacağıydı. Alternatiflerle ilgili olarak ise 'üç tarz-ı siyaset'ten bahsedebiliriz: AB/Batı seçeneği; Osmanlı hinterlandı veya İslâm dünyası seçeneği; Avrasya veya Türk dünyası seçeneği.

Bu tartışmaları anlamaya çalışırken bir hususu akılda tutmakta yarar vardır. Bu argümanlar Türkiye'de olduğu kadar ve belki de daha fazla yurtdışında üretilmiştir. Ve Türkiye'den talepler –Ankara daha henüz kendi kararını veremeden– Batılı başkentlerden ve asıl önemlisi Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'daki yeni aktörlerden gelmeye başlamıştır. Yeni bağımsız ülkelerin/rejimlerin ilk adreslerinden biri –her türden destek için– Ankara'ydı. Bir bakıma –1990'larda kendi iç sorunlarıyla boğuşan– Türkiye, istese de istemese de dış aktörlerce böl-

7 Bkz. Gencer Özcan, "Doksanlı Yıllarda Türkiye'nin Değişen Güvenlik Ortamı", *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, s. 18-19.

gesel güç veya doğal liderlik/ağabeylik rolüne mecbur edilmiştir denilebilir.

Bu ortamda iç (ve dış) kamuoyu bir dizi yeni sloganla tanıştı: 'bölgesel bir süper güç', 'hacet kapıları', 'Türk yüzyılı', 'Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk dünyası' vb. Bir kesim bu sloganları ve bunlar doğrultusunda izlenecek aktif dış politikayı teşvik ederken, diğer bir kesim ise –Türkiye'deki iç kimlik kamplaşmasının da bir sonucu olarak– 'Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmamak' çekincesinde bulunuyordu. Kamuoyu/elitler aşırı güven ve güvensizlik arasında bocalamaktaydı. Bu havayı yansıtan vecize Kamran İnan'a aittir: 'Dünya bizim ayak seslerimizden korkuyor, biz kendi ayak seslerimizden...'[8]

Bütün bu iç tartışmalar dünya kamuoyunda da yankısını buldu. Yeni Osmanlıcılık/Osmanlılık iddiaları ve 'Model Ülke Türkiye' tartışmalarıyla ilgili epey mürekkep sarf edildi. Model tartışmasının arkasındaki soru, SSCB'nin Kafkasya ve Orta Asya'da bıraktığı boşluğu kimin dolduracağı sorusuydu. Türkiye (modeli) mi, İran (modeli) mı? Batı'nın tercihi doğal olarak Türkiye olmuş; Türkiye, yeni bağımsız ülkelere model olarak gösterilmeye başlanmıştır. Yeni Osmanlılık söylemi ise her ne kadar 1990'lar sonrasında (dünya ve Türkiye) gündemine girmiş gibi gözükse de –ilginç bir şekilde– 1930'lara kadar götürülebilir. Sadabat Paktı (ve daha sonra Bağdat Paktı) sürecinde de bu tür yorumlar işitilmiş ve Ankara tarafından kesinlikle reddedilmişti. Bu söylemin bağlamına bakıldığında aslında; Türkiye'nin iç siyasi istikrar ve hızlı ekonomik büyümeyi başardığı dönemlerde izlediği etkin, aktif ve otonom dış politika ile prestij/model olma arzusuna yönelik çabaları tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. Zira bu tarz politikalar (doğal olarak) en çok yakın tarihsel-kültürel havzalarda başarılı ve dolayısıyla görünür olmaktadır. Karar alıcılar bakımından buradaki amacın, emperyal bir yeni düzen yahut yeni bir eksen arayışından çok; daha fazla güvenlik, prestij ve özellikle ekonomik saikler

8 Bkz. *Türkiye'nin Milli Bütünlüğü ve Güvenliği* (Türkiye Gönüllü Kültür Teşekkülleri III. İstişare Toplantısı, 19 Aralık 1992, Ankara) (İstanbul: İş Dünyası Vakfı, 1993), s. 75-93.

olduğu görülmektedir. Nitekim 1990'lardaki söylemin ötesine geçip (Refah Partisi dahil) eyleme bakarsak, bu girişimlerin sonucunda statükocu geleneksel dış politikanın değişmediği ve atılan adımların Batı yörüngesinden saptıracak boyutta olmadığı görülecektir.

Türkiye yeni coğrafyasında hem aktif dış politika hem de model olmak bağlamında önemli bazı adımlar attı ise de bir süre sonra iç ve dış faktörler bakımından kapasite/sınırlılıklar faktörü baskın gelmeye başladı. İç faktörler, iç siyaset ve ekonomi kaynaklıydı. 1990'larda iç politikada istikrarsızlık, karar alıcılar arası çekişmeler, ekonomik bunalım, PKK sorunu, dış politika krizleri gündemdeydi. Kısa zamanda anlaşıldı ki Türkiye mevcut sorunları ve kapasitesiyle sembolik eylemler dışında pek fazla bir şey yapamazdı; 'kendi himmete muhtaç' bir ülke, model ülke olmanın gereklerini yerine getiremezdi. Ayrıca, komşularıyla kavgalı yahut sorunlarını çözememiş bir ülke zaten aktif dış politika izleyemezdi. Dış faktörler bakımından ise 1993 başından itibaren anlaşıldı ki (SSCB dağılsa bile) Rusya Federasyonu'nun Kafkasya ve Orta Asya'yı kimseye bırakmaya niyeti yoktu (yakın-çevre doktrini). Ayrıca, Ankara için iyi bir ticaret partneri adayı olarak Rusya, yakınlaşma siyaseti izlenmesi gereken bir ülke gözüyle görülmeye başlandı. Sonuç olarak Türkiye kısa süre zarfında sınırlılıklarının ve sınırlarının farkına vardı. 1990'ların ikinci yarısında –iç ve dış gelişmelerin de katkısıyla– daha gerçekçi bir değerlendirme aşamasına geçildi. Ankara yine de bu yeni coğrafyasında (öteki ülkeleri dışlamamaya özen gösterirken) kendisinin dışlanmasına da razı gelmedi; 'onsuz olmaz' veya 'göz ardı edilemez' bir aktör olarak rol oynadı.

Türkiye her şeye rağmen (bu fırsatlar ve sınırlılıklar çerçevesinde), çevresindeki değişimlere ayak uydurmaya ve yeni dünya düzenindeki fırsatları değerlendirmeye çalıştı. 1990'larda özellikle (yeni coğrafyası olan) Balkanlar, Karadeniz, Kafkasya ve Orta Asya'da çok boyutlu, çok bölgeli ve aktif bir dış politika izlendi. Bunlardan çok boyutluluk yahut yönlülük eğilimi zaten 1965'ten beri söz konusuydu; ancak dış politika ilk kez tam

manasıyla Soğuk Savaş sonrasında çok yönlü hale geldi. Aktif dış politika ise Cumhuriyet dış politikasına yabancı değildi; yeni küresel düzende bütün bariyerlerin kalkmasıyla gerçek anlamını kavradı, tam anlamıyla uygulanması mümkün hale geldi. Çok bölgelilik ise yeniydi; bu yeni dönemin mümkün kıldığı bir şeydi. Ankara, yeni rejimleri ve bağımsız devletleri hemen tanımış; ikili ve çok taraflı diplomatik ve siyasal (ve bazı durumlarda askerî) ilişkiler geliştirmiş; ekonomik ve insani yardım yapmıştır. Çok geniş bir coğrafi alanda eşzamanlı ve çok sayıda soruna müdahil olundu; siyasi, diplomatik, örgütsel ve ekonomik çok sayıda girişime öncülük edildi. Yeni coğrafyasında yaşanan sorunlardan (istikrarsızlık ve çatışmalardan) doğrudan etkilenen Türkiye; bölgesinde mevcut çatışmaların önlenmesi, istikrarı sağlama/koruma amacıyla, ikili ve çok taraflı işbirliği çerçevesinde uluslararası toplumla birlikte bu sorunlara müdahale etti. Ve ayrıca doğrudan taraf olmadığı uluslararası sorunlara da yine uluslararası toplumla birlikte hareket ederek müdahil oldu. Uluslararası platformları hiç olmadığı kadar çok kullandı. Bu girişimlerin hepsi –doğal olarak– istendiği gibi sonuçlanmadı, bazıları sembolik kaldı ise de Türkiye'nin 1990'lardaki dış politika performansı 'diplomatik maraton' olarak tanımlanmıştır.[9]

1990'lar boyunca genel olarak, 1991 Körfez Savaşı sonrası süreçten, tırmanan PKK teröründen ve kısmen de 28 Şubat sürecinden etkilenmiş olan ('2,5 düşman' stratejisine odaklı, güvenlikçi) dış politika, 1999/2000 yılından itibaren yeni dünya düzeninin iklimine uygun olarak değişmeye başladı. Şubat 1999'da Öcalan'ın yakalanarak Türkiye'ye getirilmesi ve Aralık 1999'da AB'nin Türkiye'ye adaylık statüsü vermesi sonrasında (ve 28 Şubat sürecinde güvenlik bürokrasisinin vesayetinden kurtulmaya çalışan siyasetçilerin teşvikiyle) İsmail Cem'in dışişleri bakanlığını yürüttüğü Ecevit hükümetleri (1999-2002) döneminde, yeni bir vizyon doğrultusunda yeni politikalar izlenmeye başlandı. Dış politikada 1999/2000'den itibaren başlayan bu yeni dönemde, yaşanan siyasi istikrarsızlık ve ekonomik krizler nedeniyle, sadece 'başlangıçlar' yapılabilmiştir. Bu yeni vizyon tam anlamıyla ancak, Kasım 2002 seçimlerinden sonra işbaşına gelen AKP hükümetleri döneminin ilk on yılında (siyasi istikrar ve ekonomik iyileşmenin de etkisiyle; yeni bir ivme ve bazı modifikasyonlarla) uygulanmaya başlanacaktır. Kısaca, bu "en uzun on yılın" sonunda meydana gelen gelişmeler, 2000'lerde yaşanacakların habercisi olacaktır.

9 Şule Kut, "Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahatları", *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, s. 58.

2002-2011 yılları: AKP dış politikasının ilk dönemi

Soğuk Savaş sonrası (iç ve) dış politikanın ikinci dönemi 2001-2002'den itibaren başladı. 11 Eylül 2001'le birlikte uluslararası ortam değişti; 1989/1991 sonrası başlayan iyimserlik dönemi sona erdi. Globalleşmenin krizleri başladı. Ve daha sonra (tek kutupluluk söyleminin bitişiyle) ABD'nin geri çekilişi ve başta Çin olmak üzere yeni güç merkezlerinin ortaya çıkışına tanık olundu. Ayrıca 2000'lerden itibaren (Türkiye'nin de adaylardan biri olduğu) yarı-çevre yahut pivot/eksen ülkelerin (farklı isimlerle; BRICS, MIST vb.) yükselişi söz konusu oldu. İç politikada ise 28 Şubat, 1999 depremi ve 2001 ekonomik krizi gibi süreçlerin mevcut siyasi aktörleri tasfiye etmesi sonucu AKP tek başına iktidara geldi ve çok partili siyasi hayatımızda ilk defa yaşanan 'uzun iktidarı' boyunca hemen her şeye, her bakımdan damgasını vurdu.

Yaklaşık yirmi yıllık AKP dış politikası –farklı kriterlere göre– iki veya dört döneme ayrılarak incelenebilir. Temel dış politika vizyonu, öncelikler, araçlar ve karar alma sürecindeki değişimler gibi kriterlere göre (2002, 2007, 2011, 2016 vb.) farklı tarihlendirmeler yapılabilir. Temel dış politika vizyonu açısından bakıldığında, 2016'ya kadar olan dönem bir süreklilik olarak düşünebilir. Bu dönem kendi içinde, politika tercihleri yahut öncelikleri bakımından üç farklı aşamadan geçmiştir. Bu geçişler iç gelişmelerden ziyade dış faktörlerin (uluslararası veya bölgesel olayların) etkisiyle ortaya çıkmıştır. 2016'dan

(15 Temmuz'dan ve başkanlık sistemine geçilmesinden) itibaren ise dış politika, temel vizyon dahil hemen her kriter bakımından değişime uğramıştır. Hatta stratejik eksen ve denge açısından da diğer dönemlerden farklılaşmaya başlamıştır. Buradaki temel dönüştürücü ise (büyük ölçüde) iç politika ve karar alma sürecindeki değişimlerdir. 2016'ya kadar devam eden dış politika vizyonunu –zaman içinde oluşan farklılaşmalara rağmen– genel olarak 'liberal-entegrasyonist' olarak adlandırabiliriz. 2016 sonrasına ise 'milliyetçi-güvenlikçi' vizyona dayalı bir dış politika damgasını vurmuştur.

Etkisi 2011/2013'ten itibaren azalmakla birlikte 2016'ya kadar dış ilişkilere damgasını vuran dış politika vizyonunun temel hedefi, Soğuk Savaş sonrası dönemde bir bölgesel/merkezî (pivot/mihver) güç potansiyeli açığa çıkan Türkiye'nin bu potansiyeli kullanabilmesi, eyleme dönüştürebilmesidir. Bu bağlamda Türkiye, sahip olduğu 'tarihî, coğrafi ve stratejik derinliği' ile (şayet kartlarını doğru oynayabilirse), bir küresel güç olabilme potansiyeline de sahiptir. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek için ise belirli temel ilkeleri/politikaları uygulamaya çalışmalıdır; bunlar aynı zamanda 'düzen kurucu' merkez ülke yahut bölgesel güç olmanın (olmazsa olmaz) şartlarıdır: Özgürlük ve güvenlik dengesi; komşularla sıfır sorun ve maksimum işbirliği; çok taraflı ve çok boyutlu dış politika; pro-aktif ve vizyon odaklı dış politika.[10] Bir yönüyle Soğuk Savaş'ın ve 1990'ların 'düşmanlarla çevriliyiz' psikolojisine reaksiyon, diğer yönüyle bölgesel güç/merkez ülke olabilmek için gerekli şart olan komşularla sıfır sorun politikası –literatürde çoğu zaman belirtildiğinin aksine– bir amaç değil, hedefe giden yolda öncelikli bir araçtır.

Bu söylem bazı yönleri itibarıyla 1990'larda Türkiye'de ve dünyada tartışılmış (ilk ipuçları Özal tarafından telaffuz edilmiş ve bir kısmı özellikle İsmail Cem tarafından kristalize edilmiş) hususlardan ibarettir. Ahmet Davutoğlu bu temel argümanları esas alarak akademik bir değerlendirme yapmış; Türkiye'nin yapması gerekenleri, amaçlar, ilkeler, stratejiler ve politikalar bakımından (doğal olarak kendi müktesebatına göre özgül katkılarını da ekleyerek) bütüncül ve sistematik bir yeni çerçeveye yerleştirmiştir. 1990'larda (Özal'dan Cem'e) bu argümanları dile getirenlerden bir farkı yeni dünya düzeninde Türkiye'yi (edilgen) bir 'köprü' veya 'terminal' ülke değil, (dinamik, etken ve düzen kurucu) bir merkez ülke/bölgesel güç (ve uzun vadede küresel güç/aktör) olarak tasavvur etmesidir. İkinci olarak, 1990'larda hemen herkesin benimsediği 'aktif dış politika' talebini bir adım daha ileriye götürerek, 'pro-aktif dış politika'yı hedeflemesidir. Üçüncüsü, 1990'ların alternatif yörüngeler olarak tartıştığı AB/ABD, Avrasya veya Ortadoğu seçeneklerine cevaben, 'hepsi birden' yaklaşımını önermesidir. Ve son olarak –1990'ların dış politika karar alıcılarından bir diğer farkı– çerçevesini çizdiği bu vizyonu uygulayabilecek imkânlara, araçlara ve zamana kavuşabilmesidir.

Bu vizyonun nasıl pratiğe geçirildiğine bakarsak, 2007'ye kadar bir geçiş dönemi yaşandığı, 2007-2011 arası bu vizyonun tam manasıyla uygulanmaya çalışıldığı, 2011 sonrası ise yavaş yavaş geçerliliğini yitirmeye başladığını söyleyebiliriz. AKP iktidara geldiğinde kendisinden önce başlamış, yönetilmesi gereken üç acil mesele ile karşılaşmıştı: AB adaylık süreci, Kıbrıs'ta Çözüm Süreci ve Irak'ta kriz/savaş süreci. AKP bu üç 'imtihanı' da (bir yönüyle devraldığı dış politika izleğine uygun olarak, diğer yönüyle kendi rengini katarak) Türkiye'nin çıkarları bakımından başarıyla yürütmüştür diyebiliriz.

İlk kritik eşik, 1 Mart 2003 tarihli tezkere oldu. Irak'ın ABD tarafından planlanan işgali ve bu süreçte Türkiye'nin rolü (Türkiye'nin asker gönderme ve ABD askerlerine ev sahipliği yapma tezkeresi) etrafında yaşanan tartışmalar ve tezkerenin TBMM'de reddedilmesinin Türkiye açısından avantajları ve dezavantajları üzerindeki polemik bugünlere kadar devam etmiştir. Bu tartışmalar bizzat dış politika yapıcıları da dahil olmak üzere Türkiye kamuoyunun bütün kesimlerini ikiye bölmüştür. Tezkere krizi ABD'yle ilişkileri uzunca bir süre olumsuz etkileyecektir. İkinci husus, AB süreci için bir ön şart olan

10 Ayrıntılar için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Teoriden Pratiğe Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar* (İstanbul, Küre, 2011).

Kıbrıs'ta çözüm süreci (Annan Planı) meselesidir. AKP iktidarının desteklediği Annan Planı, adada yapılan referandumda Kıbrıs Rum tarafının "hayır" oyu vermesiyle uygulanamasa bile, Türkiye üzerinde uzun yıllar süren baskıyı kaldırdı, Ankara'nın eli rahatladı.

Üçüncü sınav AB süreciydi. AKP'nin bu ilk döneminde dış politikada temel hedef, Avrupa Birliği'ne tam üyeliktir. Bu her bakımdan (Türkiye'nin iç ve dış problemlerinin çözümü için) sihirli bir anahtar olarak görülmekteydi. Gerekli 'ev ödevleri' tamamlanarak AB'den Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine başlama vizesi alındı (Aralık 2004). Bunun iç politikada da önemli sonuçları oldu: AB üyelik sürecinin sağladığı ivmeyle (ve meşruiyetle) insan hakları, sivilleşme ve demokratikleşme alanlarında kritik adımlar atılan bir dönem oldu. Bu da Türkiye'nin uluslararası/bölgesel imajını arttırdı; hemen her bakımdan dış ilişkilerini etkilemeye başladı. Ancak 2005'te başlayan AB müzakere süreci bir süre sonra tıkandı. İçeride her geçen gün baskısını artıran (AB karşıtı) muhalefet, dışarda Kıbrıs sorunuyla ilgili gelişmeler (Annan Planı'nı reddetmesine karşın Kıbrış Rum Kesimi'nin AB üyeliğine kabul edilmesi ve Türkiye'ye karşı veto kullanmaya başlaması) ve AB iç siyasetinde rüzgârların Türkiye'nin üyeliği aleyhine esmeye başlamasıyla birlikte müzakere süreci yavaşlatılmaya, bazı müzakere başlıkları ertelenmeye ve üyelik konusu rafa kaldırılmaya başlandı.

Literatürde bazen AB sürecinin çıkmaza girmeye başlamasıyla, AKP iktidarının Avrupa vizyonunu yitirdiği ve tamamen Ortadoğu'ya yönelerek kendi asıl 'Yeni-Osmanlıcı' [aslında kastedilen 'Yeni-Osmanlılık' yahut 'Pax-Ottomana'dır] vizyonunu uygulamaya başladığı iddia edilmektedir. Bu birkaç açıdan eksik bir değerlendirme olarak gözükmektedir. 2007-2009 yıllarında dış politikada öncelikler bakımından meydana gelen değişimi iki nedene bağlayabiliriz. İlk olarak, AB çıpasının kaybolmaya başlamasının yanı sıra, ABD'yle tezkere krizi ve çuval hadisesi sonrası düzelemeyen ilişkiler, İsrail'le bozulmaya ve giderek kötüleşmeye başlayan ilişkiler, 2008 dünya ekonomik krizi ve dünya güç dengelerinde meydana gelen değişim gibi unsurları da hesaba katmak gerekir. Bütün bunlar AKP elitinde, dış politikada daha bağımsız bir rota izlenmesi gerektiği fikrini kuvvetlendirmiştir. İkinci olarak, bu süreçte iç mekanizmalardaki değişimlerin de payı vardır. Bu bağlamda, Abdullah Gül'ün dışişleri koltuğunu bırakarak cumhurbaşkanlığına geçmesinin, giderek güçlenen Davutoğlu'nun başdanışmanlıktan dışişleri bakanlığına yükselmesinin, 2007 ve sonrası süreçte (cumhurbaşkanlığı referandumu ve kapatma davası sonrası vesayet odaklarını mağlup ederek) iç siyasette güçlenen AKP'nin dış politikada daha etkin olmasının; ve bu son faktörün doğal sonucu olarak Başbakan Erdoğan'ın kendi(ne özgü) söylemini –dış politika konuları dahil– daha çok dile getirmeye başlamasının (farklı dozlarda) etkileri belirtilebilir.

Bu iç ve dış faktörlerin bileşimi sonucu olarak, özellikle 2009'dan itibaren, pro-aktif/düzen kurucu bölgesel/merkezî güç (ve potansiyel küresel güç) vizyonunun tam anlamıyla uygulanmaya başlandığını görüyoruz. Kamuoyunda daha çok Ortadoğu'ya yönelik adımların öne çıkması en fazla 'verimin' bu bölgede alınmasıyla izah edilebilir. Bu süreçte en büyük hisse Ortadoğu'ya ait olmakla birlikte, bu dönemin gelişmelerine kronolojik olarak bakıldığında Balkanlar ve Kafkaslar gündeminin de yoğun olduğu görülecektir; ancak buralarda –dış faktörler nedeniyle– hareket kabiliyeti ve verim kapasitesi sınırlı olmuştur. Yine kronolojik olarak bakıldığında (ilk adımları 2005'lere kadar giden) Afrika, Latin Amerika ve Uzak Asya açılımları ile uluslararası platformlardaki görünürlüğün ve farklı bölgelerdeki arabuluculukların bu dönemde yoğunlaştığı görülecektir. AB gündemi yine vardır; ancak –AB'den de kaynaklanan sebeplerle– öncelik listesinin bir numarası olmaktan çıkmıştır.

Bu dönemde Ankara'nın dış politika kulvarlarını, platformlarını, ilgi alanlarını, konularını ve araçlarını çeşitlendirdiğini gözlemliyoruz. Türkiye dış politikada her konuya, her bölgeye, her platforma ve kuruluşa yönelmeye başladı. Hem ABD

ve AB'ye, hem yeni güç merkezlerine, hem komşulara ve komşu bölgelere odaklanmaya, ilişkileri her bakımdan geliştirmeye ve çeşitlendirmeye çalıştı. Bunların bir kısmı yoğun angajman içermekteydi, bazıları 'açılım' olarak kaldı; bir kısmı başarılı oldu, bazıları 'sembolik' kaldı. Yakın bölgelere (ve özellikle Ortadoğu'ya) yönelik dört ayaklı bir vizyon geliştirildi: Herkes için güvenlik, herkesle siyasi diyalog, karşılıklı ekonomik bağımlılık ve çokkültürlü bir arada yaşama. Ve herkes (örneğin hem İran hem İsrail) masada olmalı formülü. Bu dönemin bölgesel dış politika uygulamaları uzun bir liste oluşturur: Çevre bölgelerdeki mevcut bütün rejimlerle dış ticaret ve ekonomik entegrasyon temelinde işbirliğine yönelik adımlar atıldı; serbest ticaret bölgeleri kuruldu ve vize serbestisi anlaşmaları imzalandı. Bu dönemde Türkiye çevre bölgelerin ülkeleriyle ticaret hacmini büyük ölçüde artırdı. Siyasi bakımdan ise yaklaşık 20 ülkeyle Yüksek Düzeyli Stratejik Diyalog mekanizmaları (belli aralıklarla toplanan ortak bakanlar kurulu) kuruldu. Bu ülkelerle 500'ün üzerinde antlaşma yürürlüğe kondu. Çevre bölgelerin yanı sıra uzak bölgelere de mesai harcandı: Özellikle Sahraaltı Afrika, Latin Amerika ve Doğu Asya. Bu konuda geçmişte de bazı adımlar atılmıştı ama ya sembolik kalmış ya uzun süreli olamamıştı. Türkiye bu defa buralardaki açılımlarının ekonomik faydasını görmüştür.

Ankara aynı zamanda uluslararası kuruluşlardaki katılımını arttırdı, daha aktif bir rol oynamaya başladı ve (BM En Az Gelişmiş Ülkeler platformundan Karayip Devletleri Birliği'ne kadar) farklı uluslararası örgütlenmelerin bir parçası olmaya özen gösterdi. Arabuluculuk ve çatışma çözümleri alanında farklı coğrafyalarda önemli roller oynadı: Irak'a Komşu Ülkeler Platformu; Afganistan-Pakistan; Bosna-Sırbistan; Bosna-Hırvatistan; Suriye-İsrail; Filistin-İsrail; İran Nükleer Krizi (Brezilya ile birlikte); Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu; Güney Filipinler-Moro; Kırgızistan-Özbekistan; Somali-Somaliland. Bunların bazıları arabuluculuk veya hakemlik bazıları ise kolaylaştırıcılık rolleri olmuştur. Irak, Filistin, Lübnan ve Kırgızistan örneklerinde ise ülke içi çatışmalarda arabuluculuk yapıldı.

Türkiye ayrıca uluslararası insani ve kalkınma yardımları mekanizmalarını da etkin bir şekilde kullanmaya çalıştı. Dünyada bu alanda ikinci konuma yükseldi.

Bütün bunlar yerine getirilirken 'yumuşak güç' araçları yaygın şekilde kullanıldı. Dış politika tarihinde (ekonomik kapasitenin ve küresel dinamiklerin de elvermesiyle birlikte) yumuşak güç unsurlarının en yoğun ve etkili kullanıldığı dönem 2000'li yıllardır diyebiliriz. Bu alanda faaliyet gösteren kurumlar arasında (yeniden yapılandırılan) TİKA, Yunus Emre Vakfı, YTB (Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı), Türkiye Bursları, Diyanet Vakfı, Türk Hava Yolları ve (eski adıyla 'Türk Okulları', yeni adıyla) Maarif Vakfı yer almaktadır. Bu listeye 'Türk Dizileri'ni de ekleyenler vardır.

Bütün bu aktivizm Türkiye'nin imajını/prestijini arttırdı. Dış politikada aktivizmin zirve noktası 2009 yılıdır denilebilir. O yıla sığdırılan Ermenistan açılımı ve Suriye'yle vizelerin kaldırılması gibi –tarihsel önemi haiz– dış politika gelişmeleri arasında prestij bakımından en önemli olanı, Türkiye'nin (yaklaşık 50 yıl sonra) BM Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine (2009-2010 dönemi için) seçilmesidir. 192 ülkenin katıldığı oylamada 151 oy alarak seçilen Türkiye'nin bu uğurda 'yumuşak gücünden' epey bir harcadığı tahmin edilebilir.

Bu dönem dış politikası birçok açıdan eleştirilmiştir. Bu kısmın başında bahsedilen 'Yeni-Osmanlılık' eleştirilerine ilaveten yapılan bir eleştiri, enerjinin boşa yahut gereksiz yerlere harcanmasıdır. Çok sayıda (ikincil veya sembolik) konuya ve bölgeye yayılan yoğun faaliyetlerin giderek asıl önceliklere ayrılması gereken kaynakları tükettiği eleştirisi yapılmıştır. Diğer bir eleştiri ise Türkiye'nin bu dönemde gerçekçi olmayan, kapasitesinin üzerinde bir performansa talip olduğudur. Bu grubun (Wikileaks sayesinde öğrendiğimiz) vecizesi, ABD'nin Ankara Büyükelçisi James Jeffrey'e aittir: "Türkler bir Rolls Royce'un hırsına ancak bir Rover'ın olanaklarına sahip..."[11]

11 https: //wikileaks.org/plusd/cables/10ANKARA87_a.html (20 Ocak 2010).

2011-2016 yılları: Arap Baharı'nda AKP dış politikası

Aralık 2010 tarihinde Tunus'ta başlayan Arap Baharı, 2007/2009-2011 arasında uygulanan dış politikaya bozucu etki yaptı. Bütün ezberleri bozdu; liberal entegrasyon politikalarının zeminini yok etti. Teori ile pratik arasındaki makas açılmaya başladı. Ankara Arap Baharı'nı ilk başta memnuniyetle karşılamıştı. Davutoğlu'nun ifadesiyle bu değişim –hemen Soğuk Savaş sonrası olması gereken– geç kalmış bir olaydı, tarihin normalleşmesiydi.[12] Kısa vadede temel vizyon/plan akamete uğrayacaksa bile uzun vadede –rejimler demokratikleştikçe ve ekonomiler serbestleştikçe– Türkiye kazançlı çıkacaktı. Ankara bu doğrultuda tercihini demokratik isyanlar zincirini desteklemekten yana yaptı. Bu aşamada Batılı devletlerle ortak hareket etmeye dikkat ediyor, eşgüdümlü bir politika izliyordu. İşler başta umulduğu gibi gitti. Tunus, Libya, Mısır ve Yemen'deki diktatörlük rejimleri kısa sürede devrildi; Türkiye'ye dost hatta tâbi yönetimler kuruldu. Bu ülkelerin halkları arasında Türkiye'nin prestiji zirvedeydi. Ankara yeni rejimlere her manada –siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal alanlarda– yapıcı katkılarda bulunmaya başladı. Bu süreçte özellikle Mısır'da izlenen politika tekil bir örnek olay olarak ayrışır. AKP iktidarı Müslüman Kardeşler yönetimindeki Mısır'da –büyük güçleri ve komşuları 'kıskandıracak' şekilde– büyük bir alan kazandı. Türkiye dış politikasında ilk defa olarak, Mısır gibi sınırdaş olmayan, ikincil kuşaktaki bir bölge ülkesinin içişlerine müdahil olundu.

Aynı süreçte Suriye'de ise işler neredeyse başından itibaren ters gitti ve Türkiye açısından her bakımdan olumsuz gelişmelere yol açtı. Bu dönem gelişmeleri içerisinde Türkiye'nin dış politikasını (ve giderek iç politikasını) en çok etkileyen, en çok tartışılan ve eleştirilen (ve gelecek yıllarda da en çok konuşulacak olan) Suriye'deki gelişmeler ve AKP iktidarının tercihleridir. 1998 Öcalan krizi sonrası süreçte Ankara-Şam ilişkileri

12 https: //www.aljazeera.com/opinions/2011/3/13/al-jazeera-forum-ahmet-davutoglu-2.

aşamalı da olsa normalleşmeye başlamıştı. AKP döneminde bu süreç –güven artırıcı adımlar eşliğinde– hızlandı. İlişkiler her geçen gün farklı konularda ve alanlarda ilerledi. Ankara'nın Lübnan, Irak ve İsrail örneklerinde Suriye'yi gözeten adımlar atması, 2008-2009 yıllarında ilişkileri zirveye çıkardı.

Aralık 2010'da Arap Baharı başladığında, Suriye'nin diğer ülkelere benzemeyen (etnik-sekter) kırılganlıklarının farkında olan Ankara, önce barışçıl bir demokratikleşme süreci için çaba gösterdi. Ocak 2011-Ağustos 2011 arası sekiz aylık süreç, Şam'ı/Esad'ı bu konuda ikna etmek çabasıyla geçti. Mart/Nisan 2011'den itibaren Suriye'de kitle gösterileri ve rejimin şiddet uygulamaları başlamış, Suriyeli sığınmacılar Türkiye sınırına gelmeye başlamıştı. Türkiye barışçıl geçiş için Esad rejimini ikna etme çabalarına bu aşamada da devam etti. Hatta bu uğurda, rejim değişikliği için zorlayıcı tedbirlere başvurmak isteyen –ve işbirliği yapması için Ankara'yı da sıkıştıran– önde gelen AB ülkeleri ve Obama yönetimiyle zıtlaştı. Barışçıl geçiş için bir süre daha ısrar eden Ankara, ancak Ağustos 2011'den itibaren Esad ile diyaloğu kesti; ABD ve uluslararası toplumla birlikte muhalifleri desteklemeye başladı.

ABD ile uyumlu Suriye politikası bir müddet devam etti. Ankara'nın beklentisi, Washington'un gerekli adımları atmasıyla birlikte Suriye'de rejim değişikliğinin 2012 yazında gerçekleşebileceği yönündeydi. Ancak bir müddet sonra Obama yönetimi (ve bazı bölgesel aktörler) fikir değiştirdi; askerî müdahalede bulunmaktan vazgeçti. Türkiye –tabir caizse– 'ofsaytta' kalmıştı (ve dış politika yürütücüleri açısından büyük bir fırsat kaçmıştı). Ankara buna rağmen yoluna devam etti; uluslararası toplumla ve (Katar gibi) bazı bölge ülkeleriyle birlikte Suriye krizinin çözümü (ve muhaliflerin örgütlenmesi) için çaba gösterdi.

Özetle, Aralık 2010 sonrası gelişmeler –belki Suriye hariç– AKP iktidarı bakımından olumlu seyrediyor, henüz bütün kartlar lehinde gözüküyordu. Ancak Mısır'daki Temmuz 2013 darbesi (ve bununla beraber Arap Baharı rüzgârının tersine dönmesi; yine aynı sırada Türkiye'nin güneydoğu sınırlarında IŞİD ve YPG faktörlerinin ortaya çıkışı) Türkiye'nin dış

politikası için bir dönüm noktası hatta darbe oldu; etkileri hâlâ süren kalıcı hasarlar bıraktı. AKP iktidarı, Gezi olaylarıyla aynı döneme denk gelen Mısır'daki darbeyi (Türkiye siyasi hayatında daha önce hiç olmamış bir şekilde) bir iç politika malzemesi olarak kullanmaya başladı. 2013 sonrası dönem kadar dış politika ile iç politikanın iç içe geçtiği (dış politikanın iç politika için kullanıldığı) başka bir dönem yoktur diyebiliriz. Dış politikada ise Ankara, Mısır'daki darbeye, hem bütün büyük güçlerle hem de bütün bölge ülkeleriyle ilişkilerinin bozulmasına sebep olacak tepkiler verdi.

2013'ten itibaren IŞİD'in ortaya çıkmasıyla birlikte Suriye'deki gelişmeler de Türkiye'nin aleyhine döndü. Obama yönetimi ancak 2014 ortasından itibaren IŞİD'e karşı harekete geçti ama bu defa da PYD/YPG ile birlikte hareket etmesi (ve bu süreçte PKK'nın güçlenmesi) Ankara'da ciddi bir rahatsızlığa sebep oldu. Ankara, Suriye'de uçuşa yasak bölge ve güvenli bölge taleplerinin yerine gelmesi karşılığında, ABD'nin IŞİD'e karşı İncirlik üssünü kullanmasına izin verdiyse de (2015 ortası), bu sözler tutulmadı. Eylül 2015'ten itibaren ise (Esad rejiminin dayanacak gücü kalmadığı düşünülen bir noktada) Rusya'nın Esad lehine ve muhalifler (ve onları destekleyenler) aleyhine hamle yaparak sahaya inmesiyle birlikte (Esad rejimi kurtulurken) şartlar bir kere daha Türkiye'nin aleyhine döndü. Ankara'da sürpriz olarak algılanan bu hamle, Ankara ve Moskova arasında ciddi bir gerilime yol açtı. Hatta kısa bir süre sonra iki taraf çatışmanın eşiğine gelecektir. Kasım 2015'te Suriye hava sahasından giriş yapan bir Rus uçağının düşürülmesi sonrası yaşanan kriz yedi ay sürdü. Türkiye'nin Suriye'yle ilgili bütün faaliyetleri durmak zorunda kaldı.

Ankara bakımından Mısır ve Suriye'deki 2013 sonrası gelişmelerle birlikte her şey ters gitmeye başladı. Anadolu'da kullanılan deyim sanki gerçek olmuştu; 'Dimyat'a [Mısır'a] pirince giderken evdeki bulgurdan olmak' tehlikesi belirmişti. Türkiye daha önce hiç olmamış bir şekilde dış politika alanında yalnızlaştı. Geçmişte her zaman, uluslararası veya bölgesel sistemdeki bir tarafla gerginlik oluştuğunda, diğer taraflara veya diğer aktörlere yönelerek denge sağlanmaya çalışılırdı. Bu defa ise Ankara, Suriye ve Mısır'daki politikası nedeniyle –dost veya düşman– herkesi 'kızdırmayı' başarmıştı. Örneğin hem ABD'yi hem Rusya'yı, hem İran'ı hem İsrail'i. Bu dönemde yapılan iç ve dış eleştirilere karşı iktidar sözcüleri, sürdürdükleri dış politika çizgisini 'Değerli Yalnızlık' olarak tanımlayarak savunmaya çalıştılar; savunulan değerler için gerekirse doğru bilinen yolda yalnız da yürünebilirdi.

Bu süreçte milyonlarca mülteciyi de misafir eden Türkiye, Suriye iç savaşının ağır yükünü en fazla çeken, en olumsuz etkilenen ülke oldu. Bu ağır maliyet karşısında doğal olarak Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu en çok Suriye konusunda eleştirilmiştir. Dönemin karar alıcıları, bir satranç oyunu gibi gelişen Suriye'deki olaylara ilişkin olarak, uygulamada (özellikle sığınmacılar konusunda) çeşitli sebeplerle hatalar yapıldığını kabul etmekle birlikte; Suriye'deki iç savaşın sebebinin Ankara'nın politikaları olduğu, ÖSO'yu Türkiye'nin kurdurduğu, IŞİD'i Türkiye'nin desteklediği gibi iddiaları ise kesinlikle reddetmektedirler.

2013 ve sonrasında yaşananların, dış politikada işlerin giderek rayından çıkmasının (yukarıda bahsedilen dış faktörlerin yanı sıra) iç sebepleri de vardır: Gezi sonrası süreçte iç politikada başlayan değişimler; Gül'ün devreden çıkması ile Erdoğan'ın güç temerküzünün ve otoriterleşme eğiliminin artması; iktidar elitleri arası vizyon/söylem ayrışmaları; iktidar kurumları (Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay, MİT) arasında (Mısır, Libya ve) Suriye politikasında eşgüdüm noksanlığı, 'Çözüm Süreci'nin tıkanması vb. Bu süreç, 2016 FETÖ darbe girişimi ve sonrasında başkanlık sistemine geçilmesiyle birlikte daha da olumsuz seyredecektir.

2016 sonrası: Başkanlık rejiminin dış politikası

2013 sonrası süreçte her yıl daha da yalnızlaşmaya devam eden Ankara'nın, 2016 ve sonrasında yaptığı tercihlerle 'Değerli Yalnızlık' aşamasından 'Değersiz Yalnızlık' aşamasına geçtiği

söylenebilir.[13] Bu son dönemde AKP, dış (ve iç) politika vizyonu bakımından tamamen dönüşüm geçirmiş, milliyetçi-güvenlikçi bir vizyona geçiş yapmıştır diyebiliriz.

2016'ya kadar olan dönemde –her şeye rağmen– dış politikada 'ABD-AB-Rusya'ya yönelik üç ayaklı stratejiyi yahut denge siyasetini korumaya dikkat gösterilmekteydi. Üç ayaklı strateji, Türkiye'nin milli çıkarlarını daha iyi gerçekleştirebileceği, özerk ve aktif bir dış politika için elzem olarak görülmekteydi. Örneğin, Mart 2016 tarihli Türkiye-AB (vize serbestiyeti ve geri kabul) mutabakatı bu bağlamda anlaşılabilir. Batı ile stratejik ittifak yönelimi de sorgulanmamıştı. Ne 2007-2011 ne de 2011-2016 yıllarında Türkiye'nin Batı ittifak sistemine dayalı tarihsel stratejik çerçevesinde bir değişiklik meydana gelmiş yahut bu tarz bir arayış olmuştu.

2016 ortalarından itibaren (önce Davutoğlu'nun tasfiyesinden ve ardından 15 Temmuz darbe girişiminden sonra) ise, dış politikada üçlü denge bozuldu; coğrafi ve stratejik öncelikler değişmeye başladı. Ve aşama aşama Rusya'ya bağımlı hale gelindi. ABD'yle zaten gergin olan ilişkiler (Suriye'de PYD'nin ABD desteğiyle güçlenmesi vb.), 15 Temmuz'dan sonra, her geçen yıl (FETÖ, Rahip Brunson krizi, Ermeni meselesi ve S-400 vb. nedeniyle) daha da kötüleşti. Türkiye, aynı zamanda, AB üyelik vizyonundan da tamamen uzaklaştı (hatta AHİM kararlarını bile uygulamamaya başladı). Bu dönemde Ortadoğu'daki diplomatik izolasyon daha da artmış; Türkiye iki taraftan, İsrail-Körfez ülkeleri ittifakı ile İran'ın Şii kuşağı tarafından çevrelenmiştir. Ankara ancak son zamanlarda –dışarıda ve içeride son derece sıkıştığı ve ekonominin iyice kötüleştiği bir noktada– bu izolasyonu kıracak adımlar atmaya başlayacaktır.

Bu dönemde Batı'dan her manada uzaklaşılırken, Rusya (ve kısmen Çin) ile siyasi, ekonomik ve askerî yakınlaşma stratejisi uygulamaya geçirildi. Özellikle Rusya, askerî/stratejik bir partner olarak ortaya çıktı. Ancak Rusya ile Türkiye'nin bölgesel

13 Bkz. Hasan Kösebalaban, "2021'e Girerken Türk Dış Politikasının Dönüşümü" (https: //www.perspektif.online/2021e-girerken-turk-dis-politikasinin-donusumu-2/)

çıkarları uyuşmamakta; Doğu Akdeniz'de, Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Karadeniz, Kafkaslar ve Orta Asya'da çok boyutlu jeostratejik çıkar çatışmaları bulunmaktaydı. Ankara bakımından bu yakınlaşmanın kısa vadede tek yararı Kuzey Suriye'de kırmızı çizgisi olarak gördüğü Fırat'ın batısındaki gelişmelere (YPG/PYD ve IŞİD'e) karşı askerî müdahalede bulunabilmesi (Ağustos 2016'da Fırat Kalkanı, Ocak 2018'de Zeytin Dalı, Ekim 2019'da Barış Pınarı, Şubat 2020'de Bahar Kalkanı) olmuştur denebilir. Uzun vadede ise bu asimetrik yakınlaşmanın yahut tek boyutluluğun Türkiye'nin aleyhine geliştiği, giderek bir ters vesayet ilişkisine dönüştüğü, Türkiye'nin sürekli taviz veren taraf haline geldiği görülmektedir.[14]

Bütün bunların iç politikada da karşılığı vardır. 15 Temmuz sonrası ve başkanlık sistemi öncesi iç politikada girilen yeni siyasi ittifaklar; iç politikada demokratik vizyonun kaybolması ve giderek artan milliyetçi-güvenlikçi tutum; tek adam yönetimine gidiş ve otoriter bir rejim inşası vb. Buna ilaveten Çözüm Süreci'nin bitişi ve Kürt meselesinin dış politikayı tekrar ipotek altına almaya başlaması da zikredilmelidir. Bütün bunlar dış ilişkilerin söylemine, karar alma sürecine ve uygulanmasına da doğrudan yansımıştır. Hatta dış politika çizgisindeki –2016 öncesi ve sonrası itibarıyla– radikal farklılaşmanın dış sebeplerden çok iç sebeplerden kaynaklandığı öne sürülebilir.

Bütün bunlara bakarak, 2016 sonrası süreçte izlenen dış politikayla ilgili eleştirilerde çeşitli vurgularda bulunulmuştur: Vizyonsuz, hedefsiz, irrasyonel, tutarsız, dengesiz, gelgitlerle dolu, idealizm ile realizm arasındaki makasın sürekli açıldığı, yanlış politikalar sonucu iyice yalnızlaşmış vb. Bu dönemde AKP iktidarının Türkiye'nin dış politikasında bir eksen değişikliği arayışına girdiği şüphesi bile dile getirilmiştir. İktidar sözcüleri ise 2016 sonrası dış politikayı (Türkiye'nin milli çıkarlarını en iyi şekilde gerçekleştirmek için uygulamak zorunda kaldığı) 'stratejik otonomi' arayışı olarak tanımlamaktadırlar.

14 Bkz. Ziya Öniş ve Mustafa Kutlay, "Turkish Foreign Policy in a Post-Western Order: Strategic autonomy or new forms of dependence?", *International Affairs*, 97/4 (2021), s. 1085-1104.

Sonuç

Cumhuriyet dönemi dış politikasına yüzyıllık bir perspektiften bakıldığında bazı süreklilikler ve değişimler öne çıkıyor. Tarih, coğrafya ve kimliğin etkileşimi sonucunda oluşan 'ontolojik güvensizlik' sendromuna çare olarak, dış politikadaki en önemli ve uzun vadeli hedef güvenlik/beka arayışıdır. Bu durumun ikinci yüzyılın eşiğinde halen devam ettiğini görüyoruz. Buna ayrıca 'muasır medeniyet seviyesine' erişmeyi ve prestij kazanma arayışını da ekleyebiliriz.

Dış politikada bu hedefleri gerçekleştirebilmek için Batı yönelimi ve statüko/barış ilkeleri benimsenmiş, politikalar bu doğrultuda şekillendirilmiştir. Buna –bazı bakımlardan– pragmatizm ilkesini de ilave edebiliriz. Dış politika stratejisi olarak ise –mecburi tercih olarak– diplomatik koalisyonlar ve askerî ittifaklar stratejisi benimsenmiş, koşullara göre ya denge ya ittifak siyaseti izlenmiştir. (Aslında her zaman bağımsız bir dış politika izlemek arzulanırken) Türkiye ve dünya şartlarının ittifak siyasetini zorunlu kıldığı zamanlarda en azından –göreli– özerkliği koruma endişesi de oldukça belirgindir. İşte bu süreçte en yaygın ve etkin kullanılan dış politika aracı, siyasal etki araçlarının başında gelen diplomasidir. Son çeyrek asırda –küreselleşmenin de sağladığı imkânlarla– yükselişine tanık olduğumuz yumuşak güç unsurlarını da buna ilişkin tirebiliriz.

Tüm bunlar Cumhuriyet dönemi dış politikasının uzun vadeli ve süreklilik gösteren unsurlarını meydana getirir. Elbette Cumhuriyet'in ilk yüzyılı boyunca dış politikada belli dönüm noktaları oluşmuş, bunlarla birlikte dönemsel değişimler de belirmiştir. Bunlar büyük ölçüde dış etkenler (uluslararası ve bölgesel dönüşümler) neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi dış politikasında üç farklı dönem ayırt edilebilir: Lozan sonrası veya iki dünya savaşı arası dönem, Soğuk Savaş dönemi ve Soğuk Savaş sonrası dönem.

Yüz yıllık bir perspektiften bakıldığında Cumhuriyet döneminde siyaset, ekonomi ve dış politika arasındaki doğrudan ilişki açıktır. Siyasi ve ekonomik istikrar dönemlerinde etkin,

aktif ve özerk bir dış politika izlemek arzusu ile prestij kazanmak ve model olmak eğilimi artmıştır. Siyasi ve ekonomik istikrarsızlık dönemleri ise bunun tam tersiyle neticelenmiştir. Nitekim süreklilik ve değişim sarmalında ilerleyen bu süreçte izlenen politikalar sık sık kapasite ve sınırlılıklar sorunuyla karşılaşmıştır. Çoğu zaman Türkiye'nin jeopolitik konumu dış politikada önünü açarken, ekonomik kırılganlık ve siyasi istikrarsızlık (ulusal mutabakat eksikliği veya iç kimlik savaşları) ise sınırlayıcı etkenler olarak belirmiştir. Ekonomik-mali boyut dış politikadaki karar alma ve uygulama süreçlerinde bazen itici bazen de sınırlayıcı etken olarak ikili bir rol oynamıştır.

Bunların haricinde başka kısıtlar, hatta 'prangalar' veya bütün dış politikayı 'ipotek' altına alan 'sorunlar' vardır. Cumhuriyet'in dış politika tarihinde –özellikle yaklaşık yarım yüzyılı boyunca– üç meselenin hem büyük devletlerle hem de komşularla ilişkilerde, ayrıca dış politikanın karar alma ve uygulama süreçlerinde etkili olduğunu görüyoruz. Bunlar yaygın deyişleriyle Kıbrıs sorunu, Kürt sorunu ve Ermeni sorunudur. Son ikisi, Osmanlı'nın sonunda ve Cumhuriyet'in başında gömüldüğü varsayılan iki 'hortlak', dış politikanın sürüklediği prangaları yahut 'tarihsel bagajı' olmuştur. Kıbrıs sorunu ise nispeten 'nevzuhur' (1950'lerde ortaya çıkmış) olmasına rağmen Cumhuriyet dönemi dış politikasının (ve dış ilişkilerinin) en belirleyici sorunu olmuştur denebilir.

Cumhuriyet dönemi boyunca söz konusu olan bütün bu sınırlılıklar, hortlaklar, prangalar ve ipoteklerin yanı sıra, yaklaşık iki yüzyıl boyunca (iç ve) dış politikayı etkilemeye devam eden üç meseleye yahut 'fasit daireye' de dikkat çekmek gerekiyor: Başta Rusya/SSCB olmak üzere bütün büyük güçler kaynaklı stratejik tehdit algısı; farklı etnik, dinî ve kültürel grupların 'entegrasyonu'; ve ekonomik-mali kırılganlık/bağımlılık. SSCB'nin dağılması, küreselleşmenin ilk dönemindeki iyimser öngörüler, iç politikadaki demokratikleşme, Türkiye ekonomisinin hızla gelişmesi ve mali bakımdan güçlenmesi gibi 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başındaki bazı gelişmeler bu fasit dairenin vadesini doldurduğunu düşündürmüştü. Ancak son on

yıldaki iç ve dış gelişmeler bu öngörüyü geçersiz kıldı. Türkiye iç ve dış politikada yine bu üç meselenin açmazlarıyla ve sonuçlarıyla başa çıkmaya çalışıyor. Gidişat bu kronik sınırlılıklar ve sorunların ikinci yüzyılda devam edeceğine işaret ediyor.

İLERİ OKUMA

Altunışık, Meliha B., "Change in Turkey's Foreign Policy: Global Shifts and Domestic Politics", *The Routledge Handbook of Diplomacy and Statecraft*, ed. B.J.C. Mckercher, New York: Routledge, New York, 2022, s. 171-181.

Aydın, Mustafa, *Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis*, SAM, Ankara, 2004.

Cem, İsmail, *Türkiye, Avrupa, Avrasya*, 2 cilt, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2009.

Çakmak, Haydar (ed.), *Türk Dış Politikası, 1919-2012*, Barış Kitap, Ankara, 2012.

Çetinsaya, Gökhan, "A Tale of Two Centuries: Continuities in Turkish Foreign and Security Policy", *Contentious Issues of Security and the Future of Turkey*, ed. Nurşin A. Güney, Ashgate, Londra, 2007, s. 5-18.

Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre, İstanbul, 2001.

Deringil, Selim, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Fırat, Melek, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.

Fuller, Graham ve Lesser, Ian O. (ed.), *Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western China*, RAND, Santa Monica, CA, 1993.

Gözen, Ramazan, *AK Parti Dış Politikası: Sıfır Sorun'dan Suriye Savaşı'na Kaybolan Bir İdealizm*, Elips, Ankara, 2021.

Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, Frank Cass, Londra, 2000.

İnat, Kemal; Aslan, Ali ve Duran, Burhanettin (ed.), *Kuruluşundan Bugüne AK Parti: Dış Politika*, SETA, Ankara, 2018.

Kalın, İbrahim, *Türkiye'de Dış Politika: 2000'li Yıllar*, Meydan, İstanbul, 2011.

Karpat, Kemal H. (ed.), *Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1974*, Brill, Leiden, 1975.

Keyman, E. Fuat ve Gümüşçü, Şebnem, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony through transformation*, Palgrave Macmillan, Londra, 2014.

Kirişçi, Kemal, *Turkey and the West: Fault Lines in a Troubled Alliance*, Brookings Institution, Washington DC, 2018.

Kösebalaban, Hasan, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan, New York, 2011.

Kut, Gün, "Türk Dış Politikasında Çok Yönlülüğün Yakın Tarihi: Soğuk Savaş Sonrası Devamlılık ve Değişim", TÜSİAD Dış Politika Forumu, 2010.

Larrabee, F. Stephen ve Lesser, Ian O., *Belirsizlik Döneminde Türk Dış Politikası*, Ötüken, İstanbul, 2004.

Oktav, Özden Z. ve Ertem, Helin S. (ed.), *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası*, Nobel, Ankara, 2015.

Oran, Baskın (ed.), *Türk Dış Politikası*, cilt I: *1919-1981*, İletişim, İstanbul, 2001; cilt II: *1980-2001*, 2001; cilt III: *2001-2012*, 2013.

Öktem, Kerem; Kadıoğlu, Ayşe ve Karlı, Mehmet (ed.), *Another Empire: A Decade of Turkey's Foreign Policy under the Justice and Development Party*, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2012.

Önhon, Ömer, *Büyükelçinin Gözünden Suriye*, Remzi, İstanbul, 2021.

Öniş, Ziya, "Multiple Faces of the 'New' Turkish Foreign Policy: Underlying dynamics and a critique", *Insight Turkey*, 13/1, 2011, s. 47-65.

Özcan, Gencer (ed.), *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi*, Boyut, İstanbul, 1998.

Özcan, Gencer ve Kut, Şule (ed.), *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Boyut, İstanbul, 1998.

Özcan, Mesut, "Turkish Foreign Policy under the AK Party", *Insight Turkey*, 19/2 2017, s. 9-19.

Phillips, Christopher, *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*, Yale University Press, New Haven, 2016.

Robins, Philip, *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy since the Cold War*, Hurst, Londra, 2003.

Rubin, Barry ve Kirişçi, Kemal (ed.), *Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 2002.

Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu, 1945-1958*, Boyut, İstanbul, 1997.

Sönmezoğlu, Faruk, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası, 1914-1945*, Der Yayınları, İstanbul, 2015.

—, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası, 1945-1991*, Der Yayınları, İstanbul, 2016.

—, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, 1991-2015*, Der Yayınları, İstanbul, 2016.

Taşpınar, Ömer ve Başkan, Birol, *The Nation or the Ummah: Islamism and Turkish Foreign Policy*, SUNY Press, Albany, NY, 2021.

Vali, Ferenc A., *Bridge Across the Bosporus: The Foreign Policy of Turkey*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1971.

Yeşiltaş, Murat ve Balcı, Ali, "AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 2011, s. 9-35.

YÜZ YILDA İDEOLOJİK AKIŞLAR

TANIL BORA

1980'ler/'90'lar dönümünden sonra bütün dünyada revaç bulan "İdeolojilerin Sonu" sloganı, epeydir artık ikna ediciliğini yitirmiş olmalı. İdeolojiler, insanların, kitlelerin, dünyayı görme, açıklama biçimleridir – ve bunun sonu gelmez! Tabii o meşhur sloganın kastettiği, daha ziyade dar anlamda ideolojilerdi; yani dünyaya nizam verme veya onu değiştirmeye azmetmiş büyük, iddialı düşünce akımlarına dayanan ideolojiler. Onlar da, 19. ve 20. yüzyıldaki bağlayıcı güçlerini yitirmekle birlikte, büsbütün etkisizleşmiş değiller.

Türkiye'nin 100 yıllık Cumhuriyet döneminde, evrensel 'büyük' ideolojilerin hükmü neydi, bunlar Türkiye'ye nasıl uyarlandılar, ne gibi özgün yeniden üretimler gördük? Yerlilik-özgünlük iddiasındaki arayışları, evrensel akımlara nasıl nispet edebiliriz? Dönemsel koşullar, farklı ideolojik akımların şekillenmesini nasıl etkiledi? İdeolojik ayrışmalara yön veren meseleler, sorular nelerdi? Belli başlı nam salmış figürlerin bıraktığı izler nelerdir?

Bu soruları zihinde tutarak, Cumhuriyet döneminin belli başlı ideolojik akımlarının gelişme seyrini yaklaşık yirmişer yıllık beş dönem bağlamında özetleyeceğim. Bir iki fırça darbesiyle bu dönemlerde "zamanın ruhu" ve dünyadaki ideolojik iklim hakkında da bir izlenim vermeye çalıştım.[1]

1 Öneri ve uyarıları için arkadaşım Mehmet Ö. Alkan'a teşekkür ederim.

Erken Cumhuriyet ve tek parti dönemi (1923-1945)

1908-1912 arası Fransa'da öğrenim gören Mehmet İzzet, İstanbul'da karşılaştığı Yusuf Akçura'nın kendisine ne tahsil ettiğini sorup felsefe cevabını alınca "Bize filozof değil demirci lazım," diye mukabele ettiğini aktarır. Kendisi de Fransa'da siyasi bilgiler tahsil eden, 1923'te *Muasır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar* adıyla bir kitap yayımlayan ve 1932-1935 arası Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapan, yani bir münevver/entelektüel olan Akçura'nın bu meydan okuması, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde entelektüel faaliyete bakışa ilişkin bize bir ipucu verir. Düşünceye had safhada araçsal ve faydacı bir bakış açısının ne kadar güçlü olduğuna dair bir ipucu...

Bu faydacı-araçsalcı bakış, Osmanlı Devleti'nin uzun süren çöküşünün süreğen kıldığı derin bir beka kaygısıyla ve modernleşme ve uluslaşma süreçlerine gecikmiş olmanın telaşıyla ilgilidir kuşkusuz. Tamamen 'yerel' de değildir; yüzyıl dönümünde bütün dünyayı saran *fin de siècle* ruh halinin etkisini taşır – ki bu kıyametçi ruh hali, iki dünya savaşı arasının kaotik ortamında da süregidiyordur. Düşünce akımları, fikirler, teoriler, bu yakın ve acil tehlikelere cevap vermesi umulan mühimmat gibi görülür böyle bir ruh hali içinde; cevap verdikleri ölçüde değerli sayılırlar. Akçura'nın demircisinin örsü çekici gibi muamele görürler. Milli Mücadele'yle devletin kurtarılması beka kaygısını yatıştırmış olsa da; Cumhuriyet'in modern ulus-devlet inşasıyla geri kalmışlığı telafi etme programı, yeni bir acilci gündem belirlemiştir. Düşünsel etkinliği araçsallaştıran bu acilcilik, Cumhuriyet'in sadece bu erken dönemine değil, yüz yılına da damgasını vurdu. Elbette, bu baskın acelecilği ve onun doğurduğu devamsızlık, yüzeysellik gibi sorunları mesele edenler de vardır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tarif ettiği gibi: "Tereddütler, ilgalar, yeniden başlamalar, elindeki işin ortasında vazgeçmeler, sonradan vazgeçilenin arkasından duyulan üzüntü ve pişmanlık..."

Miladi söylem

Cumhuriyet, bir *Novum*/Yeni/Yenilik iddiası taşıyordu. Nitekim rejimin kendisini, 'ülkesi ve milletini' tarif etmek için kullandığı terim, "Yeni Türkiye" idi. Kurucu kuşağa can veren bu *pathos*, post-emperyal travmayla baş etmenin de bir yoluydu; kazanılan cumhuriyet, kaybedilen imparatorluğun ve toprakların sızısını giderecek kadar değerli sayılmalıydı. Buradaki *miladi* motif, yeni-başlangıç iddiası, Seçkin Çelik'in "kurucu keyfîlik" diye tanımladığı bir deneme-yanılma serbestisine de imkân açmıştır – düşünsel 'icatlarda' da etkileri görülür bunun. Bahsettiğimiz kıyametçi ruh haliyle aynı dalga boyundaki bu 'dönüm ânı' heyecanı, bir yandan da, Avrupa'nın kaosundan korunmuş olma iddiasının otarşik güvenine doğru bükülüyordu. Özellikle 1929 büyük bunalımından sonra dünya ekonomilerine ve ulus-devlet siyasetlerine hâkim olan otarşikleşme eğilimi, bu eğilimi haklılaştırıyordu.

Yeni-başlangıç ve kuruculuk iddiası, otarşizmle beraber, "Yeni Türkiye"nin kurucu ideolojisi olarak Kemalizmin *biricik-lik* hususiyetiyle bütünleniyordu. Milliyetçi kolektif narsisizme de yakıt sağlayan biriciklik, kendine-özgülük iddiası, Kemalizmin kendisi hakkındaki bilinci kadar, Kemalizm eleştirisini de esir almıştır. Özellikle 1980'den sonra gelişen Kemalizm eleştirisi, onun darlıklarını ve "kurucu keyfîliğiyle" de alakalı olan aşırılıklarını, emsalsiz bir tuhaflık olarak resmetmeye yatkın oldu. Oysa Kemalizm, Kemalistlerin de anti-Kemalistlerin de görmek istediğinden daha az özgündür. Örneğin Ertan Erol'un global kapitalist sistemin *yakın* çevresinde yer alan orta büyüklükte ülkeler olarak Türkiye'yi Meksika'yla mukayese eden çalışması, hayli benzer bir "pasif devrim" tecrübesini teşhis eder. Gramsci'nin kavramına dayanarak, kapitalist ve pre-kapitalist formasyonların bir arada bulunduğu, devrimci ilerlemeler ve restorasyon süreçlerinin birbirine dolandığı bir "ilerici Sezarizm" tarifi yapar. İran, Mısır, Balkanlar hatta Hint alt kıtasındaki modern ulus-devlet inşa tecrübeleriyle yapılacak mukayeseler, bu güçlü biriciklik mitinin yıkılmasına katkıda bulunacaktır.

Kemalizm, bizzat adını aldığı Mustafa Kemal tarafından bir "doktrin" olmaktan menedilmiş, daha doğrusu doktrin-ve-ideoloji-olmamaklığı bir ideolojik düstura dönüştürülmüştü. İki dünya savaşı arasının müthiş global ideolojik çalkalanma döneminde, esasen "ideolojik"-olan'a mesafeli bir realist-pragmatist tutumla belirleniyordu Kemalizm. Bu sırada Kemalizmi bir doktrin olarak tahkim etmeye dönük çabalar da oldu. Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Şeref Aykut'un denemeleri, hem faşizm-Nazizmin hem Stalinizme dönüşmekte olan reel-komünizmin esinlerinden otokratik bir devletçilik anlayışı süzer. Batılı liberal-demokratik rejimlerin bu yeni akımların taze enerjisi karşısında yozlaşıp zaafa düştüğü izlenimi, Kemalist elitin bunu endişeyle izleyen üyelerinde bile, eski kudretli Garp karşısındaki hınç-haset kompleksinin doğurduğu bir memnuniyet hissini okşamıştır. Bir başka doktrinleştirme girişiminin müellifi olan Tekin Alp (Moiz Kohen), dönemin ırkçı meylinden geri durmamakla beraber, Batı nezdinde tanınmayı önemseyen ve görece rasyonel bir Kemalizm "kitabı" yazar. Tekrarlarsak, bu doktrinleştirme denemelerinin hiçbiri 'sahih' kaynak mertebesine çıkmamış, Kemalizm esnek ve muğlak yapısını, ideoloji-olmayan bir "sistem" olma kisvesini üzerinden çıkartmamıştır. Bu tutum, bütün "yabancı ideolojilere", yani aslında tek parti rejimi altında toplamda *siyasallaşmaya* karşı bir kalkan işlevi görmüştür. Kemalizmin bu esnekliğe ve işleve de uygun en dayanıklı malzemesi, rejimin rıza üretiminde güçlü bir araç olarak işlenen, Gazi Mustafa Kemal kültüdür.

Cumhuriyetçilik-devletçilik-halkçılık

Devletin kurucu tek partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nin Altı Ok'undan "cumhuriyet"in, aslında teorik açıdan gerilimli bir ilişki içinde olduğu demokrasi ilkesini de ikame ettiğini söyleyebiliriz. Altı Ok arasında sayılmayan demokrasi, halka dayanan, halk yararına bir yönetim olması hasebiyle, Cumhuriyet'te mündemiç sayılıyordu. Peker, Bozkurt gibi totaliterliğe yatkın

ideologların başvurduğu "otoriter demokrasi", "tek partili demokrasi" kavramları, bunun ifadesiydi. Erken Cumhuriyet elitleri, genellikle, Cumhuriyet'in "yetiştireceği" yurttaşların, demokrasiye ehil hale geleceğini düşünüyorlardı. M. Kemal'in ölümüne dek on yıl içişleri bakanlığı yapan Şükrü Kaya'nın tarifiyle "bilen, anlayan, istemesini bilen ve söyleyen fal dimağlı kültürel bir eleman" olarak yurttaş, ortaya çıktığı zaman, Cumhuriyet demokrasiyle birleşerek kemale ermiş olacaktı. Sorun, 1924'te "Biz sultanları yeni sultanlar çıkarmak için kovmadık" diye yazan Kemali Öğütçü gibi radikal demokratların şikâyet ettiği üzere, bu yurttaş tipinin 'vaktinden önce' veya özerk "elemanlar" olarak ortaya çıkmasına pek müsamaha gösterilmemesiydi. Kemalizmin –uluslararası mukayesede yine asla biricik olmayan– bu vesayetçi karakteri, tek parti dönemi sonrasında çeşitli biçimlerde çok tartışılmıştır.

Demokrasiyi ikame eden cumhuriyetçilik, sıkı sıkıya "devletçilik" ilkesine lehimlenmekteydi. "Anarşi"yle eşanlamlı sayılan liberalizmin mefhum-u muhalifi mevkiindeki devletçilik, öncelikle devletin mutlak otoritesini ve halkın/milletin varlığını kendisine borçlu olduğu tözsel niteliğine sadakati ifade ediyordu. İktisadi devletçilik, devletin bu niteliğini pekiştirmek, hem de sınıflaşmayı önlemek üzere önemseniyordu. M. Kemal'in halefi İsmet İnönü'nün dilindeki "mutedil devletçilik", *Kadro* dergisi sosyalizan veya anti-kapitalist yönelimlere karşı bir önlem tanımıydı. Bu dönemde liberalizm savunusu da, genellikle "katı devletçiliğe" karşı çıkmakla sınırlı idi. Ahmet Ağaoğlu'nun devletçilik karşıtı risalelerinde dahi, cumhuriyetçiliğin erdemci-yükümlendirici dili hâkimdir.

Altı Ok'un "halkçılık" ilkesi de büyük ölçüde devletçiliğin komutasındaydı. Nusret Köymen gibi tutkulu bir köycü-halkçı dahi, halkçılığı esas olarak kapsamlı bir "halkı eğitme-yetiştirme" programı olarak tasarlıyordu. "Devlet halkçılığı" terimi de onundur. Rejimin tam bu amaçla ihdas ettiği Halkevleri'nin dergisi *Ülkü*'de Halit Osman'ın koyduğu "halkı kendi şuur ve iradesiyle harekete alıştırma" hedefi, yine böyle bir velayetçiliğin ifadesidir.

Milliyetçilik ve Türkçülük

Altı Ok'un en 'delicisi,' milliyetçilik oku olsa gerektir. Bir ulus-devlet inşa projesinin kurucu ve resmî ideolojisinden söz ediyorsak, zaten normali budur. İddia, Cumhuriyet öncesi Türk milliyetçiliğini "romantik" aşamadan "realist" aşamaya geçirmekti. Bu, bir yandan 'sentetik' millet tariflerine, diğer yandan pan-Türkist emellere mesafe koymanın ifadesiydi. Ziya Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*'ndaki gibi birtakım Türklük ölçüleri koymak yerine, vatandaşlık bağını ve devlete-millete sadakati esas alan bir çerçeve çizilmişti. Fakat bu, resmî ideolojinin sadece 'resmî görüşü' idi! Gayrimüslimleri daha bariz biçimde, etnik bakımdan Türk olmayanları genellikle zımnen dışlayan bir fiilî etno-kültürel millet tanımı, birçok durumda resmî uygulamalara ve söyleme de damga vurarak, hükmünü yürüttü. Her şeyden önce müphem kadim zamanlara uzanan ezelî bir milli devamlılığı varsayan milli dil ve tarih tezleri, bu etno-kültürel ideolojiyi tahkim ediyordu. Rejimin etkili muharrirlerinden Yunus Nadi, "Yeni bir şey yapmıyoruz, kültürümüze ait olmayan gelenekleri kaldırıp Türk'ün özüne dönüyoruz," demişti. Miladi söylemin 'tarihsizlik' zaafını gideren bu anlatı, Yeni Türkiye'yi, –tipik romantik anlayışla–, yitik bir mirasın bulunmasıyla bağdaştırıyordu.

İdeolojik açıdan tek parti döneminin en etkili rejim içi muhalefeti olduğunu ileri sürebileceğimiz Türkçü ideoloji, resmî milliyetçiliğin bu hâkim yönelimini kendi mantıki uç noktasına gitmeye çağırarak, bir meşruiyet zemini bulmuştu. Milliyetçiliğin yeni rejimin temel hamaset rezervini teşkil etmesi ve birincil tekil "Türk"ün her sıfatın tamlayıcısı olarak dillere yerleşmesi de, Türkçülerin değirmenine su taşımıştır. Türkçüler, ırkçılığın 'ayıp' bir şey olmadığını, her canlının doğal hayatta kalma güdüsüne dayandığını düşünüyor; Türk ırkının da Nihal Atsız'ın deyişiyle "taarruzi" bir varlık olması gerektiğini söylüyorlardı. Biyolojik olmaktan ziyade bir milli ülküye din gibi bağlanmayı önemseyen metafizik bir ırk anlayışı kuran Atsız, "erkekçe" "sert" disiplinli faşist bir toplum tasarımına sa-

hipti. Türkçülük, 1930'ların sonlarından 1944'e dek aydınlar arasında etkili oldu. Rejim eliti içinde, İkinci Dünya Savaşı'nı, özellikle Sovyetler Birliği'nin çökme ihtimalini ve Nazi Almanya'sıyla işbirliğini bir "fırsat penceresi" olarak gören gruplar da bu akıma yaklaştılar. Nazi-faşist cephesinin yenileceği belli olunca açılan 1944 Irkçılık-Turancılık davasıyla, bu akımın "altın çağı" sona erdi.

Öteki kutupta, milliyetçiliği hümanizmle bağdaştıran yönelim, daha cılız kalmıştır. 1938-1946 döneminin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, bu eğilimin etkili bir temsilcisi idi. Hilmi Ziya Ülken'in *İnsanî Vatanperverlik* kitabında (1933), vatan aşkı esasen insaniyete gidiş yolu olarak yüceltiyordu. Yazının başında zikrettiğimiz Mehmet İzzet, "milli seciyeye intibak kadar, milli seciyenin tashihinin de bir ahlâk borcu olabileceğini" söyleyerek milliyetçi narsisizme karşı uyarıda bulunmuştu. Bu arada, "Türk aydınlanması"nı, hem bizzat "Türk" olmasının üstünlüğüyle, hem Batı'nın klerikal-mutaassıp ve emperyalist mirasından azade oluşuyla, 'daha' hümanist, bir bakıma 'Batı'dan daha Batılı' sayan bir söylemin de kendini gösterdiğini not edelim. Bunun izleri, örneğin Mavi Anadolucular çevresinde de bulunabilir.

Laisizm ve İslâmcılık

Milliyetin yeni-kutsal olması, modern milliyetçiliğin yapıtaşıdır. Sadece Türkçülük değil, resmî milliyetçi söylem de milliyeti, yeni din gibi inşa etti. Teolojik açıdan kuşkusuz kabul edilemez olmakla birlikte, milliyetçilik bunu yaparken –değişen kertelerde–, dini de milli kutsiyetin unsurları arasına kattı. Türk milliyetçiliği de, Müslümanlığı fiilen milli kimliğin kurucu unsurları arasında kabul ederek ve İslâmi bir Diyanet İşleri kurumu kurarak, bunu yapmıştı. İlaveten, yine sekülerleşmenin evrensel gelişme seyri doğrultusunda, dini millileştirmeye, Türklükle kaim bir Müslümanlık tarif etmeye yönelmişti. Bu, dinin rasyonelleştirilmesi hedefini de içeriyordu.

Bu yönelim, İslâmcıların çeyrek yüzyıllık İslâm reformu arayışıyla, başka deyişle Mehmet Âkif'in "İslâm'ı asrın idrakine söy-

letme" düsturuyla, telif edilebilirdi. Nitekim İslâmcılar içinde – özellikle ulemadan– reformist bir grup, bu anlayışı kâh candan kâh "dinin varlığını koruma" adına benimsedi ve içtihat kapısını dinsel modernleşme ve millileşme reformuna araladı. Bazı İslâmcılar ise, dini tabiyeti altına alan laisist söyleme rıza göstermediler ve Âkif gibi inzivaya çekildiler. Tasavvufi tarikatlar içinde özellikle Nakşibendiler, pragmatizmleriyle, bu dönemi iman pekiştirici bir "imtihan" olarak yaşadılar. Bir düşünce akımı olarak İslâmcılık platformunun devamlılığı ise, *Sebilürreşad* dergisinin 1925'te kapatılmasıyla, yaklaşık yirmi yıllık bir kesintiye uğradı.

Dinin çıkarıldığı kamusal alanı terk edenler arasında en ilginç portre, Said-i Nursî'dir. Sürgündeki inzivasında, çağın zihinleri tümden maneviyata yabancılaştırdığı kabulünden hareket ederek, adeta itikadı yeniden inşa eden (veya 'baştan anlatan') bir anlatı ve öğreti geliştirdi. Vahiy-kâinat bütünlüğü fikrine 'güvenerek,' bütün dünyayı ilahi varlığın delili gibi anlattı. Bunu, ağdalı diliyle, etkileyici bir gizem yaratarak yaptı. Said-i Nursî'nin izleyicilerinin bu dönemde oluşturmaya başladığı Nur Talebeleri/Nurculuk, Cumhuriyet'in yarattığı özgün bir İslâmi ekoldür.

*

Daha sonra büyük ölçüde İslâmcılığa bitişecek olan muhafazakâr düşüncenin esasen seküler bir mecrada gelişmesi, bu dönemin bir karakteristiğidir. *Dergâh* dergisi, şair Yahya Kemal'in karizması ve varoluşçu filozof Bergson'un düşünceleri etrafında şekillenen muhafazakârlık, modernliğin katı materyalist ve rasyonalist aşırılıklarından arındırılarak ve "şahsiyetimize" uyarlanarak alınmasını telkin ediyordu. Cumhuriyet'in miladi ve kadimdeki-öze-dönüşçü söylemine karşı, süreklilik fikrinin ve daha çok da *duygusunun* mümessili idi.

Komünistler

Kemalizm, epeyce müphem bir resmî-tek ideolojik söylem olarak, muhtelif eklemlenmelere müsaitti. Hemen bütün akımlar, Kemalizme uyarlanan ifade yolları aradılar. Herhalde bu

uyarlama mesaisinin en 'kritik' hale geldiği akım, komünist-sosyalist hareketti.

1920'de kurulan ve Türkiye'de yasaklanan Türkiye Komünist Partisi (TKP), Bolşevik devriminin anti-emperyalist karakterinin Milli Mücadele saflarında uyandırdığı cazibenin fazla uzun ömürlü olmayacağını çok geçmeden görmüştü. Komünistler, Kemalizme hayırhah yaklaşmakla ona karşı sınıf mücadelesini "yükseltme" stratejileri arasında gerildiler. Milli demokratik devrimin eksik-yarım kaldığı tespitinde hepsi birleşmekle beraber, ilk tutumu benimseyenler, oluşmakta olan milli burjuvaziyi, emperyalizmle bağlantılı gerici "eski" burjuvaziye karşı desteklemekten yanaydılar. İşçilerin güçlenmesinin Kemalizmin sol kanadına da yarayacağını söyleyerek, bir bakıma Kemalizme dışarıdan bilinç götürmeyi amaçlıyorlardı. (Nitekim, fikrî omurgasını eski komünistlerin oluşturduğu *Kadro* dergisi [1932-1935], tam bunu yapacaktı.) Kemalizmi sınıf diktatörlüğü olarak gören komünistler ise, bunun karşılığını, olabildiğince geniş bir emekçi tanımına yaslanan açık sınıf mücadelesinde görüyorlardı. Dr. Hikmet Kıvılcımlı, bu ikinci eğilimin –Kürt sorununu da sorunsallaştıran– bir temsilcisi olarak temayüz edecek. Sürekli takibat altında olan komünist harekette neticede, ulusal seksiyonunu oluşturduğu Komünist Enternasyonal'in, SSCB-Türkiye ilişkilerini zedelememe tercihine uygun olarak, Kemalizme "müzahir" tutum ağır bastı.

*

TKP'ye yakın kadın şair Neriman Hikmet (Öztekin), kendisine "kadın klüplerini, bizim Kadınlar Birliğini, Amerikada, Avrupada bazı acaip isimlerle işittiğimiz lüzumsuz kadın teşekküllerini hatırlattığı" için 1937'de düzenlenen bir "kadın şairler gecesine" karşı çıkmıştı. Sözü geçen Kadınlar Birliği, 1927'de başkanı Nezihe Muhiddin'in tasfiyesiyle özerkliğini yitirip rejim çizgisine bağlanmış, 1935'te "inkılapların zaten Türk kadınına her ihtiyacını verdiği" gerekçesiyle kendini feshetmişti. Kemalist veya cumhuriyetçi kadın hakları söylemi, kadınların kamusal hayattaki eşitliklerini tanıyor, tanımakla övünü-

yordu; fakat patriyarkal düzen içinde olağanlaşmış ayrımcılıkların sorgulanmasına kapalı, en önemlisi kadınların özerk sesine sağırdı. (Bu tutum, o zamanlar dünyada da çok acayip bulunmazdı.) Kadının 'behemehal' insanlık ortak paydasına dahil edilmesi, o dönemde feminist kimliğini genellikle benimsemeyen-kullanmayan militan kadın hakları savunucularının da temel davasını oluşturuyordu.

*

Cumhuriyet'in yüz yılının son çeyreğinde "erken Cumhuriyet dönemi" diye tanımlanmaya başlayan bu dönemin düşünce hayatına bakarken, okur yazar oranının 1923'te %10'un altında olduğunu, 1930'ların ikinci yarısında ancak %20'yi geçtiğini göz ardı etmemek gerekir. "Aydınlar", neredeyse herkesin birbirini tanıyabileceği kadar küçük bir muhit oluşturuyordu. Elbette herkes birbirini tanımıyordu fakat yan yana gelmesi imkânsız sayılan zıt fikirliler aynı "mecmua anketinde" buluşabiliyor, beşerî münasebet içinde olabiliyordu. Düşünsel üretimin ve yeniden üretimin 'güzideler arası' bir çemberin içinde, deyim yerindeyse 'yarı-yapılandırılmış' bir kamusal ortamda cereyan ettiği bir dönemdir.

Anti-komünizm "çağı" ve DP dönemi (1945-1960)

Gücü ve inkılap rejimini temsil kabiliyeti bakımından bir ara kimilerince "Üçüncü Adam" (Mustafa Kemal ve İnönü'den sonra) diye payelendirilmiş olan Recep Peker, 1947 başlarında İnönü'ye: "Paşam, turnikede sıra beklemesine halkı alıştırmak için nasıl onca demir parmaklıklar koyduk, sonra lüzum kalmadı kaldırdıysak, bunları da öyle yapacağız," demişti. CHP'nin parlayan yıldızı Nihat Erim de 1946'da, tek parti sisteminin, ağır bir hastalığa karşı kullanılan bir ilaç mahiyetinde olduğunu, artık buna ihtiyaç kalmadığını söylemişti. (Çağdaş siyaset teorisindeki *Pharmakon* kavramını akla getiren bir hüküm.)

İnkılapları makule getirmek ve milli iradecilik

İkinci Dünya Savaşı'nın faşist rejimlerin çökertilmesiyle sona ermesinin bütün dünyada yarattığı ferahlamanın, özgürleşme arzusunun, *demokrat* sıfatının itibarını geri kazanmasının etkileri, Türkiye'de siyasi düşünceler ortamına dar bir menfezden girdi. Çok partili rejime geçiş (II. Meşrutiyet'e uzanan evveliyatı düşünülürse, aslında *dönüş*), Peker ve Erim'den örneklediğimiz paternalist kontrol zihniyeti altında gerçekleşti. Falih Rıfkı Atay gibi cumhuriyetçi-muhafazakârlar, "demokrat" sıfatına avami bir lakaytlığı, kuralsızlığı anlatan bir ikincil anlam atfetmeye devam ettiler.

1940'ların ikinci yarısındaki ideolojik serbestleşme tartışmalarının galiba en canlı platformu, din hürriyetinin genişletilmesi, başka deyişle "katı laikliğin" gevşetilmesi idi. (1942'de Besim Atalay katı laiklik manasına, Fransa'nın 'bile' caydığını söylediği "cıvık laiklik" tabirini kullanmıştı!) İnönü, 1948'de, laiklik prensibinin saklı kalması koşuluyla "moral ihtiyaçlara cevap vermek" gerektiğini teslim etmişti. "Cezri laikliğin" başlangıçta gerekli olduğu fakat artık işlevini tamamladığı, Cumhuriyet rejiminin oturduğu, irtica tehdidinin kalktığı görüşü CHP içinde dahi galebe çaldı. Bu yönelimin saiki, yeni oluşan ve cari tabirle "vatandaşların dinî hislerine" hitap edeceği belli olan muhalefetin rüzgârını çalmak değildi sadece. Soğuk Savaş bütün dünyayı sarmaya başlarken, milli bünyeyi din aşısıyla takviye etmenin gerekli olduğu kanaati, resmî mutabakat olarak kabul görmekteydi.

Bu yönelimi inkılaplardan geri adım atmak olarak görenleri Nihat Erim, "romantik Kemalizm" diye küçümsemişti. Bu rahatsızlık, izleyen onyıllarda Kemalist sıfatlı şekillenmelerin ana saiki olacaktı. Erim'in temsil ettiği çizgi, Kemalizme veya Atatürkçülüğe halel getirmeden, "inkılapları makule getirme" yanlısıydı. Bu makulleşmeyi Mümtaz Turhan, 1951'de yayımlanan kitabına verdiği adla "serbest kültür değişmeleri" diye tanımlamıştı. Türkiye'de liberal-muhafazakâr ideolojinin rotasını çizen bu kitabında Turhan, modernleşmeyi Aydınlanma'nın so-

yut ilkelerine yani yabancılaştırıcı olduğunu düşündüğü kültürel değişime değil; hayatla beraber zihniyeti de –ama tedricen– değiştiren "hakiki medeniyet unsurlarına", yani sanayileşmeye ve ekonomik değişime, refah arzusuna emanet etmek gerektiği kanısındaydı. Türk sağının ana sütunlardan biri, budur. Solu kültüralizmle, yapaylıkla, dayatmacılıkla, halkın/milletin modernleşmeye açıklığına güvenmemekle zemmeden söylem hattı da bu sütun boyunca yükselir.

Nitekim 1950-1960 arası hükümet eden Demokrat Parti'nin güçlü ideolojik söylemi de, –hedefine solu değil CHP'yi koyarak–, buydu. Adnan Menderes "halkı ebedi bir sabi, kendilerini vasi sayanlar"a, "kuruluş anlarına has lalalık-dadılık tedbirleri"ni süreklileştirmeye kalkanlara veryansın ediyordu. Celal Bayar, iktidarın serbest seçimlerle çoğunluk oylarıyla belirlenmesini, milli egemenlik ilkesinin gerçekleşmesini, Atatürk inkılaplarının kemale ermesi olarak methetmişti. Ne var ki DP, iktidara yerleştikçe, kendi "vasi" rolünü inşa etti. Menderes "mütemadi ve mütevali bir müzakere rejimi" olarak övdüğü demokrasiyi, pek ihtimam isteyen ve hele 'kötü niyet' atfettiği bir muhalefetin baskısı altında sürdürülmesi mümkün olmayan "egzotik bir bitki" diye tarif eder oldu. Tek parti döneminin "milli demokrasi" veya "otoriter demokrasi" söyleminin yerine DP, "milli iradeci" söylemi koydu. Milletin hem çoğunluk tercihini hem de menşe, itikat ve yaşayış olarak "özünü" temsil etme iddiasındaki bir iktidar, mutlak yetkiye sahipti buna göre. Milli iradecilik, Türk sağının bir başka taşıyıcı sütunu olarak bu dönemde kurumlaştı. Milli iradeye 'ters' olmakla karalanan muhalefetin şeytanlaştırılmasıyla kurulan siyasi kutuplaşmanın zembereği de, bu dönemde işlemeye başladı.

Liberal

DP'den umdukları siyasi liberalleşmenin gerçekleşmemesinden hayal kırıklığına uğrayanlar vardır bu dönemde. Mesela, İkinci Dünya Savaşı'nın, liberalizmin modasının geçtiği kanaatini yıktığına inanan gazeteci Ahmet Emin Yalman. Yalman, liberalizmi öncelikle "kırtasiyeciliği" alt ederek "aklın serbestçe hız almasına" elverecek bir rasyonalizm olarak görüyordu. Yalman'ın canlı numunesini teşkil ettiği uluslararası temas ve ilginin, özellikle Batı'ya açıklığın, bir liberalizm 'alâmeti' olduğunu da ekleyelim. Ali Fuat Başgil, temelini "ferdî hürriyetlere" dayandırdığı, –din ve vicdan özgürlüğünü de olmazsa olmazı saydığı–, evrensel insan haklarını esas alışıyla, liberal-muhafazakâr tavra bir hiza vermekteydi.

1954'te yayımlanmaya başlayan *Forum* dergisi, siyasi liberalizme "sosyal içerik" katan yönelimiyle, çok etkili olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasının sosyal refah ve hukuk devleti etrafındaki büyük uzlaşmasının peşindeydiler. 1961 Anayasası'nda yer alacak sosyal haklar, kuvvetler ayrılığı güvenceleri, çift meclis gibi temel kavramları gündeme getiren *Forum*, CHP'nin sosyal demokratlaşma yönelimine de ilk itkisini veren kaynaklardandı. Dergi popülizme ve onun temel bir vasfı olan anti-entelektüalizme karşı, düşünce ve aydın dostu bir iklimin savunucusuydu.

Anti-komünizm

Liberalleşme ufkunu, anayasaya verilen adeta kutsi önemde arayan Halide Edip Adıvar, tam da bu nedenle Amerika'yı hayranlıkla emsal alan bir anti-komünist olarak, McCarthyciliğe tepki gösteren nadir aydınlardandı. Anti-komünizmin, temel hak ve özgürlüklerin çiğnenmesine gerekçe sunan bir fanatizm ve paranoyaya dönüşmesini, düşünce özgürlüğüne aykırı görüyordu.

1940'ların ortasından itibaren, anti-komünizmin resmî ideolojinin çatısı haline geldiği Türkiye'de durum tam böyleydi. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen, –yine bizzat bir anti-komünist olarak–, Türk anti-komünizmini bir "milli akıl hastalığına" benzetmişti. Türkiye'nin iki savaş arasının otarşist ikliminden (Muzaffer Şerif "otarşi illeti" diyordu) çıkıp dünyaya açılmasının ana kapısı, anti-komünizm oldu. Anti-komünizm, o dönemde çocuksu veçhelere de bürü-

nen Amerikan hayranlığının da kapısıydı. Fakat bu, dünyaya açıldığı gibi kapanan bir kapıydı aynı zamanda; zira nefret söylemini, fanatizmi, "dış tesirler" ve "yabancı ideolojiler" etrafındaki komplocu kurguları körükleyerek, sağırlaştırıcı bir tehdit algısını hâkim kıldı. Komünizm, Sovyetler Birliği'nin yayılmacı tehdidini ve özgürlükleri kısıtlayıcı bir "kolektivizm" heyulasını ifade etmekten öte, modernliğin "aşırılıkları" hakkındaki bütün endişeleri temsil etmekteydi. Kozmopolitlik, hızlı şehirleşme, cemaatin yerini toplumsallığın alması, kültürel yabancılaşma, milli ve dinî değerler, hümanizm ve tabii ki kadınların 'serbestleşmesi'... komünizm, bütün bunların geminden boşalarak mantıki uç noktasına varması gibi tahayyül ediliyordu.

Anti-komünizmin bu çok yönlü tehdit algılarına hitap etmesi, biraz da, milliyetçi-muhafazakâr ideolojilerin onu tepe tepe kullanması sayesinde mümkün oldu. O yıllarda benimsedikleri adla milliyetçi-mukaddesatçılar, tek parti iktidarına (esasen laisizme ve kültür siyasetindeki "hümanist" yönelimlere) karşı birikmiş tepkilerini, anti-komünizm üzerinden meşrulaştırma fırsatı buldular. Komünizme set çekebilmek için, ihmal edilen manevi değerlere yatırım yapmak lazımdı onlara göre. Anti-komünizmin mayaladığı milliyetçi-mukaddesatçılık, etno-dinsel kimlik övüncü, tarih hamaseti ve devletin bekası teyakkuzu üçgeninde serpildi. Burası, İslâmcıların ve Türkçülerin ortak çatısıydı. 1944 darbesinin sarstığı Türkçüler için, sığınılan bir çatıydı; 'legale çıkma' eşiğindeki İslâmcılar için yaygınlaşma zemini. Yayıncısı Osman Yüksel'e soyadı gibi yapışan *Serdengeçti* dergisi, anti-entelektüalist avam dili ve "erkekçe" popülizmiyle, milliyetçi-mukaddesatçılığın popülerleşmesine katkıda bulundu.

İslâmcılık

İslâmcılığın 'legale çıkması,' 1940'ların ikinci yarısında, bir yayın sağanağı koparak başladı. II. Meşrutiyet İslâmcılığının marka dergisi *Sebilürreşad*, laikliğin "kişinin değil devletin sıfatı" olabileceği fikrini işledi ve tek parti icraatının –esasen laisizmin– rövanşizmini talep etti. Said-i Nursi, "siyasetten Allah'a sığınırım" tavrından uzaklaşıp, anti-komünizm icabı DP'ye açık destek verdi.

İslâmcılığın yeni ve güçlü sesi, *Büyük Doğu*'suyla Necip Fazıl Kısakürek'inkiydi. Bohem bir şairken hidayete ermiş olmanın karizmasıyla, marşvari manzumeleriyle yeni bir 'kutup' oldu. Sağ cepheye sağcılığın esasının İslâm olduğunu telkin etti; esasen İslâm'ı topyekûn bir siyasi alternatif olarak vaz'ediyordu. "Aşırılık" endişelerine karşı iyi/doğru'nun aşırısından sakınmamak, "ya hep ya hiç"çi olmak gerektiğini savundu; –Carl Schmitt'in henüz okunmadığı bir zamanda– Schmittçi bir siyaset *telos*'uyla düşman tayinine odaklandı. Kavgacı, meydan okuyan tavrıyla, İslâmcılığın özgüven kazanmasında başrolü oynadı ve rol modeli oldu. *İdeolocya Örgüsü* kitabı, faşizan bir adil-ve-güçlü aristokratik devlet ütopyasıdır.

Cumhuriyet İslâmcılığının bir başka yeni düşünürü Nurettin Topçu, Necip Fazıl'ın güç unsuru olarak gördüğü sanayileşmeyi tutkuyla benimsemesinin aksine, ahenkli cemaat düzeni uğruna, sanayi karşıtıydı. 1939'da başlattığı *Hareket* dergisinde şeriatı madde-biçim, tasavvufu ruh-öz olarak tasnif etti. İsyan ahlâkı ve aşk ahlâkı kavramlarıyla, varoluşçuluğa yakın bir "hareket felsefesini" savundu. Beri yandan onun da devlet ülküsü, korporatist bir "hür totalitarizm" idi.

Komünistler

Bu anti-komünizm "çağında", elbette komünistler mutada ilave baskılara maruz kaldılar. 1945'te sol-hümanist çizgideki *Tan* gazetesinin linç saldırısına uğraması, 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi Partisi'nin kapatılması, "demokrasi"nin sola kapalı olduğunu gösterdi. Buna rağmen sosyalist fikirleri kâh toplumcu gerçekçi edebiyatla, kâh Esat Adil Müstecaplıoğlu gibi halkçılık üzerinden anlatmaya çalışanlar vardı. Mahmut Makal'ın 1950'de çıkan *Bizim Köy*'ü, plastik kırsal yoksulluk tasviriyle, bir 'skandala' dönüştü – ve anti-komünist histerinin avı oldu. 1946-1947

arası çıkan *Markopaşa*, düzenin iç çelişkilerini, riyalarını teşhir eden bir hiciv geleneğinin halkasıdır. (Yayıncılarından Sabahattin Ali 1948'de 'resmen' öldürülmüştür; Aziz Nesin yıllarca bu geleneği geliştirecektir.)

TKP'nin dışladığı ama kendini TKP'li bilen Hikmet Kıvılcımlı, 1954'te Vatan Partisi'ni kurarak, 'kuşdiliyle' sosyalizm propagandasını idman etti. 1957 seçiminde kullandığı sloganlarla örneklersek: "Şahıs nüfuzu yerine mutlak kanun", "Millet: Devletten üstündür", "Fukaralık: Vatanda ve cihanda barışı bozar". Kıvılcımlı'nın o yıl sosyalizmi İslâm'a uyarlayarak anlattığı Eyüp Sultan konuşması meşhurdur. İslâmiyetin doğuşunda ilkel komünist bir karakter arz ettiği fikrini, ileriki yıllarda genişçe yazacaktır.

Başta 1946'dan beri çıkan *Varlık*, 1951-1959 arası çıkan *Pazar Postası* gibi edebi mecralar, en geniş anlamıyla sol duyarlılık ve arayışların bu dönemde geniş çatıları oldular.

Siyasi erginlik dönemi (1960-1980)

27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 askerî müdahaleleri arasındaki (12 Mart 1971 askerî müdahalesiyle yarılmış) bu yirmi yıl, Cumhuriyet tarihinin "en ideolojik" devresidir. "İdeolojik" sıfatını pejoratif ve kriminal imalarından uzaklaştığı, sol-sağ kutuplaşmasının normalleştiği ve hayatın her alanına sızdığı bir devre. Bir toplumsal ve düşünsel uyanışla romantize edilen '60'lara mukabil bir "karanlık çağ" gibi geçiştirilen 1970'li yıllara bir politik erginleşme dönemi olarak da bakmak mümkündür. Belli başlı siyasi akımların hafızasında, ideolojik şekillenmesinde '70'lerin tecrübesinin kurucu bir moment olduğunu söyleyebiliriz.

Sağın krizi ve bölünme

Bu dönemde 1940'ların ortalarında oluşan milliyetçi-mukaddesatçı (giderek milliyetçi-muhafazakâr) topağın çözülmesi, kendine "doktriner" diyen milliyetçiliğin ve İslâmcılığın sağ-

sol şemasına alternatif bir üçüncü yol açma iddiasıyla müstakilleşmesi, sağda bir ideolojik krizi beraberinde getirdi. DP'nin kalkınmacı-milli iradeci çizgisini modernleştirerek devam ettiren Süleyman Demirel ve Adalet Partisi, 1960'lar/'70'ler dönümünde sağ uçlardaki bu ayrışmaların da etkisiyle siyasi tekelini kaybetti. Buna bağlı olarak, Demirel'in Cumhuriyet tarihinin en ünlü siyasi vecizelerinden olan "Yollar yürümekle aşınmaz" sözünün ifade ettiği özgüvenli liberal-demokratik moment hızla söndü. Milli iradeciliğin, demokrasiyi *çoğunlukçuluğa* indirgeyen, 1961 Anayasası'nın getirdiği güçlü hak güvencelerinin ve kuvvetler ayrılığının rejimi *yönetilemez* kıldığından yakınan söylemi otoriter bir rotaya girdi. Solun hegemonik gücünün de beslediği kriz, '70'lerde, uç sağla merkez sağın ideolojik tutkalı olan anti-komünizmin koyulaşmasına yol açtı. Salt adıyla bile solun entelektüel hegemonyasına karşı koyma gayretini temsil eden Aydınlar Ocağı gibi mahfiller, anti-komünizm ve "güçlü devlet" mitosu temelinde milliyetçi-muhafazakâr vasatı ve ortak paydayı tahkim etmeye çalışıyorlardı.

*

1964'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) çatısı altında şekillenmeye başlayan, 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alan yeni milliyetçi hareketin taşıyıcı ideolojik sütunları: CKMP'den devreden Orta Anadolu taşra popülizmi, –devletin gayrinizami harp aygıtıyla simbiyoz halinde yol alan– anti-komünist vijilantizm,[2] Türkçülük *ethos*'u ve lider ("başbuğ") kültü idi. Hareketin gençlik tabanını ve vijilantist dinamiği oluşturan ülkücüler, MHP'nin ideologlarından Nevzat Kösoğlu'nun teşhisiyle, kasabalıların hızlı şehirleşmenin güven kırıcı sarsıntılarına verdiği reaksiyonu temsil ediyorlardı. Onun, milli bünyenin direnç ve sağlık belirtisi saydığı bu reaksiyon, komünizm tehlikesine karşı siyasi iradenin gösterdiği aczi telafi eden *milli refleksin* mayasıydı. Lider Alparslan Türkeş'in Altı Ok'un milliyetçi-muhafazakâr bir versiyonu ni-

2 Vijilantizm, suçlu saydıklarını cezalandırmaya dönük linççi ve bazen de paramiliter örgütlenmeleri anlatır.

teliğindeki *Dokuz Işık* doktrini, özellikle orta sınıflara ve küçük mülk sahiplerine statüko güvencesi vaat ederek düzenin restorasyonunu öngören bir korporatist model sunuyordu. (Cumhuriyet'in resmî ideolojisinde de izi olan söylemsel korporatizmin, –Taha Parla'nın kavramlaştırmasıyla solidarist-korporatizm–, Türkeş'in tasarımında örgütlü-kurumsal bir korporatizm modeline tekemmül ettiğini görürüz.) Ülkücülüğün kurucu ideoloğu sayabileceğimiz Dündar Taşer'in tasavvuftaki fenafillah (Allah'ın varlığıyla bütünleşerek yok olmak) mertebesinden uyarladığı, varlığını devlette eritmek anlamındaki *fena fi'ddevle* ilkesi (*Nizâm-ı Alem* yani dünyaya nizam vermek ve *Devlet-i Ebed-Müddet* yani sonsuza kadar yaşayacak devlet, sloganlarıyla birlikte), anti-komünist beka alarmı, milli refleks ve korporatist özlemleri bağdaştırmıştır. Atsız'ın simgesi olduğu 'eski' Türkçülükten, ideolojik içerikten ziyade imgesel repertuar, dil, heroizm ve *fanatizm* devralınmıştı. 1970'lerde, dinî kimlik "Türklük gurur ve şuuru, İslâm ahlâk ve fazileti" sloganının işbölümüne sığmamaya başlayacak, gitgide baskınlaşacak, öyle ki '70'leri sonlarında en gözde slogan "Kanımız aksa da zafer İslâm'ın" olacaktır.

Bu dönemde kendi yerini açarak sağ ortak çatısının kenarına çekilen İslâmcılık, ülkücülerce, anti-komünist mücadele görevinden kaçmakla da suçlanmıştır. İslâmcılığın müstakilleşmesinin siyasi ifadesi, 1970'te Necmettin Erbakan liderliğinde Milli Nizam Partisi'nin kurulmasıydı. Kapatılınca Milli Selamet Partisi kuruldu; hareketin jenerik adı, Milli Görüş'tü. Buradaki milli sıfatı, onu adlı adınca Türklükle bitiştirmekten kaçınarak, hem ümmetle eşanlamlı millet kavramına atıf yapıyor; hem de yerlilik-özgünlük iddiasını yansıtıyordu. "Haçlı zihniyeti" klişesiyle tanımlanan Batı'ya karşıtlık, etno-dinsel bir ksenofobi, kesif bir anti-semitizm, Osmanlı'nın emperyal haşmetine duyulan hasret, Milli Görüş'ü milliyetçi bir zihniyet kalıbına oturtur. Finans-kapital oligarşisine karşı merkez-dışı sermayeyi temsil ederek çıkan Milli Görüş, iştahlı ve iddialı ulusal kalkınmacılığını, bir tür korporatist-solidarist koruma vaat eden *manevi kalkınma* kavramıyla bütünler. Otoriter-devletçi.

Milli Görüş'ün yanı sıra, yine bariz üçüncü yolcu bir yeni İslâmcılık da gelişti, bu dönemde. Çevirilerin bunda katkısı büyüktü. Müslüman Kardeşler hareketinden, mevcut töreselleşmiş İslâm'ın mensuplarına 'kitaptakine' uygun 'sahih' İslâm'ı tebliğ etme, yani Müslümanları İslâmileştirme misyonu geldi; Pakistan İslâmcılığından da, İslâm'ın her konuda çözüm sunan bütünlüklü bir siyasi sistemi olduğu fikri... 1979'daki İran Devrimi de, bütün sistemlere alternatif olma iddiası etrafındaki özgüveni artıracak, radikal-devrimci bir söylemi teşvik edecekti.

Yeni İslâmcılığın yerli öncülerini kısaca analım. Malatyalı otodidakt Said Çekmegil, "her insanın kendince çoban" olduğunu söyleyerek, siyasetle uğraşmayı her Müslüman'a ödev sayan bir sorumluluk ahlâkı geliştirdi. Bu dönemde de saygınlığını korumakla birlikte 'tam'-sağcılığıyla yeni yönelimlerin gerisinde kalan Necip Fazıl'ın 'paltosundan çıkan' iki şair, Sezai Karakoç (*Diriliş* dergisi, 1960-1992) ve Nuri Pakdil (*Edebiyat* dergisi 1969-1984), bir yandan dünya edebiyatına ve felsefesine açılırken, İslâm'ı "medeniyet" çapında bir alternatif ve bir "yeni insan" modeli olarak vaz'etmeye çalıştılar. Sonraki kuşaktan bir başka şair, İsmet Özel, daha da non-konformistçe, modern kültür-medeniyet bütünlüğüne karşı (sözgelimi teknolojiye de karşı) topyekûn, paradigmatik bir sistem reddiyesi kurdu. Ali Bulaç 1976'da çıkardığı *Düşünce* dergisiyle, yine "sağcılık"tan ve "sistem"den kopmayı arayan bir platform oluşturmaya çalıştı.

Solun altın devri

Anti-komünizm resmî ideolojinin sabiti olmayı sürdürmekteydi, fakat '60'ların sonlarına doğru artık hem genel bir sol yönelimi 'caydıran,' hem de hususen sosyalist-komünist fikirlere dönük ilgiyi meneden bir engel olmaktan çıkmıştı. Eşitlikçilik, sosyal adaletçilik ve 'alttakilerle'-madunlarla dayanışmacılıkla tanımlayabileceğimiz genel bir sol anlayış, giderek bir hegemonik kapasite kazandı. Popüler kültür ürünlerinde ve gündelik hayat ideolojisinde de izi sürülebilecek bir kapasitedir bu.

(1965-1980 dönemi anti-komünizminin tehdit algısı, bu bakımdan daha 'gerçek'tir!)

Solun bu altın devrine girişinde, '60'ların global gündemini kaplayan (Vietnam, Küba, '68' hareketi...) anti-emperyalist ulusal bağımsızlık mücadelelerinin ve kapitalist sisteme isyanın muhakkak etkisi oldu. Dünyaya ilgi, düşünce özgürlüğü mücadelesi içinde serbestleşen çevirilerle de genişledi. Sosyalist literatür, biraz 'seçmece' bir dağınıklıkla da olsa, erişilir hale geldi. 27 Mayıs darbesinin "devrim" ve "öncü gençlik" mitlerini okşaması da, öğrenci hareketinin iradeci bir öncülük bilinciyle radikalleşmesine meşruiyet zemini hazırladı.

Sosyalizme yönelişin siyasal-kurumsal mecrası olan Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP, 1961-1971) lideri Mehmet Ali Aybar sosyalizmin doğası gereği aşağıdan yukarı kurulması gerektiği ilkesine 'kıskançlıkla' bağlı, meşruiyetçi bir çizgi benimsemişti. Sosyalizmi sadece ekonomik değil ahlâki bir dava olarak görüyordu; "ceberrut devlete" karşı vatandaş haysiyetine hitap eden sol-popülist bir söylemi vardı. Aybar, bu kavramı kullanmadan, '60'ların ilginç tartışma konusu olan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramından ilham almıştı. Marx'ın "Doğu toplumları" hakkındaki bir teorik taslağından hareketle geliştirilen bu model, Asya'da devletin üretici güçlerin mutlak hâkimi olduğunu, bunun özerk bir sermaye sınıfının oluşumuna mani olduğunu varsayıyordu. Devlet, bizzat hâkim sınıf karakteri arz ediyordu buna göre. Aybar ve bu tezle ilgilenen Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, kapitalizm çağındaki sınıf oluşumlarının da devletin hâkim sınıf karakteriyle 'bulaşık' bir şekilde geliştiği kanısınaydılar. (Romancı-düşünür Kemal Tahir, buradan aksine, sınıflaşmaya elvermeyen adeta 'sosyalizan' bir "kerim devlet" geleneği türetti.)

Türkiye'nin tarihsel-toplumsal yapısıyla ilgili dönemin hararetli tartışmalarının, 'arzulanan' devrim stratejisine uygunluğuna göre şekillendiğini de belirtmek gerekir. Nitekim "Pasif" bulduğu TİP'i eleştirerek gelişen Milli Demokratik Devrim (MDD) hareketi, Türkiye'nin yarı-feodal, emperyalizm tarafından "geri bıraktırılmış" bir ülke olduğu tezini, kendi "kapitalizm olmayan kalkınma yolu" modelini temellendirmek için benimsemişti. Hedef, Kemalizmin yarım kalmış burjuva-demokratik devrimini tamamlayarak, "kapitalist olmayan kalkınma" yoluyla ülkeyi sosyalizme hazırlamak olmalıydı. Sosyalizmi esasen hızlı kalkınma ve emperyalizme karşı tam bağımsızlık 'yöntemi' olarak koyan bu perspektif, Kemalizmin "sol" unsurlarıyla işbirliğini teşvik ediyordu. Doğan Avcıoğlu yönetiminde saygın ve etkili bir sol platform oluşturan *Yön* dergisi (1961-1967) de ana hatlarıyla aynı yolun yolcusuydu. MDD'nin sabit ayağını sosyalist teoriye basarak Kemalizmle, Avcıoğlu'nun sabit ayağını Kemalizme basarak sosyalizmle temas aradığını söyleyebiliriz, kabaca.

Sosyalizme hazırlık mahiyetinde "ilerici" bir ulusal-demokratik devrim stratejisi, Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş döneminde (global istikrarı bozup kendi güvenliğini riske sokmama kaygısıyla) kendi nüfuz alanı dışındaki ülkeler için geliştirdiği bir ara modeldi. Nitekim '60'larda TİP'e karşı zımnen veya dolaylı olarak savunduğu bu modelin '70'teki ana müvezzii TKP oldu. 1973'te başlattığı "Atılım" stratejisiyle, isminin ve temsilî otoritesinin karizmasından istifade ederek olağanüstü hızla büyüyen TKP'nin legal örgütlenmeleri vasıtasıyla savunduğu Ulusal Demokratik Cephe programı, hedefi "ileri demokrasi" olarak koymuştu. '70'lerin sonlarına doğru asgari program, faşizm tehlikesine karşı durmak oldu. Bu tehlike tarifine bağlı olarak, faşizme zemin hazırlamakla suçladığı "goşist" (aşırı solcu) hareketlerle arasına ördüğü duvarı yükseltti; "sosyal faşistler" veya "Maocu bozkurtlar" dediği Maocu akım zaten açık düşmandı. Bu husumet, o dönemde SSCB-Çin rekabetinin dünyanın her yerinde Sovyetik ve Maocu gruplara birbirlerini "baş çelişki" olarak görmelerine yol açacak şekilde yansımasının hazin bir örneğidir. Aynı zamanda, dönemin solu içindeki –aynı "gelenekten" olanlarda da–, kıyıcı ayrışma dinamiğinin hazin bir örneğidir. "Oportünist", "revizyonist" sapmalar tespit etmek, ideolojik arılığın güvencesini sağlayan bir ahlâkçılığa dönüşebiliyordu.

Sovyetik ortodoks sosyalizm geleneğine bağlı olmakla birlikte, Aybar'a muhalefet eden ve 1970'lerde TİP'i yeniden kuran

Behice Boran-Sadun Aren-Nihat Sargın çizgisi, Türkiye'nin 'kâfi derecede' kapitalist bir toplum olduğu kabulüyle, doğrudan sosyalizme geçiş perspektifini benimsemişti.

Kemalist "zinde" güçlerle ittifak yaparak değil devlete meydan okuyan bir silahlı mücadeleyle sosyalist devrim hedefine yönelen 1971 kopuşu, Türkiye'de sol ideolojilerin tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu kopuşu gerçekleştirilenler, –Batı '68'inin "hemen şimdi" sloganını hatırlatır biçimde–, ertelemesiz bir devrimci eylem iradesiyle, biraz da bu *iradeyi* temellendirme saikiyle biçimlenen tezler geliştirdiler. Onların 1970'te başlattıkları silahlı propaganda hareketine misliyle mukabele eden devlet şiddeti, bu kuşağın en parlak temsilcilerinin birçoğunun öldürülmesiyle sonuçlandı. En yaşlısı 26'sında olan bu "önder kadro"nun (üçünün idam edilerek, yirmiye yakını çatışmalarda veya kuşatmalarda) öldürülmesi, bir yandan, popüler bir kahramanlık mitosunun oluşumuna yol açtı. Diğer yandan, bu mitoslaşma-kültleşme, onların oluşum halindeki düşüncelerini donduran bir ayak bağı oldu.

Silahlı mücadelenin kaçınılmazlığı, o dönemde solda radikalizmin koşulu ve delili gibi tasavvur edilmiştir. Bunun bir nedeni, Türkiye'nin mukayese edildiği "yarı-sömürge" ülkelerdeki kurtuluş hareketleri ve devrimlerin silahlı mücadeleyle yürütülmesinin sunduğu emsaldi. En az bunun kadar önemli bir neden, sadece kurumsal Marksist öğretinin değil, Türkiye'deki şedit anti-komünizmin ve yerleşik politik kültürün, barışçı bir mücadeleye izin vermeyeceğinin düşünülmesiydi. 1971-1972'deki travmatik kayıplar, bu kanıyı pekiştirdi. Bunların yanı sıra, silahlı mücadele tercihi, hem ülkedeki (Kemalist) statükoyu, hem uluslararası soldaki bürokratikleşmiş (Stalinist) statükoyu terk etme iradesini sembolize eder hale gelmişti. Buna, sol siyasi felsefenin bir temel direği olan iradeciliği (bilinçli öznenin eylemiyle dünyayı değiştirebileceği inancı) de simgeler hale gelmesini eklemeliyiz. Silahlı mücadeleye atfedilen bu çok yönlü önem ve anlam, '70'lerde onun ideolojik fetişleşmesini beraberinde getirdi. Ancak '70'lerde silahlı mücadeleyi asıl 'normalleştirenin,' ülkücü paramiliter örgütlenmenin saldırganlığı olduğunu unutmamak gerekir.

1971 kopuşunun ve silahlı mücadelenin en etkili siyasi-ideolojik belgesi, Mahir Çayan'ın 1971-1972'de kaleme aldığı *Kesintisiz Devrim* broşürüdür. Vietnam, Çin ve Küba devrim modellerinin bir sentezine dayanan bu metin, sosyalist devrimin önkoşulu olarak bir anti-emperyalist demokratik devrim aşamasını varsayan modeli reddederek, bu iki aşamayı birleştiren bir "kesintisiz devrim" perspektifini koyar. Emperyalizmin içsel bir olguya dönüşmüş olması, anti-emperyalist bağımsızlık hedefiyle sosyalizm hedefini iç içe geçirmiştir. Çayan'ın kilit kavramı olan "suni denge", rejimin "baba devlet" - "ceberrut devlet" çehreleri arasındaki gerilime bağlı kırılganlığına yatırım yapar; bu durum, düzenin halk kitlelerinin rızasını kazanma kapasitesinin bulunduğuna ama bu kapasitenin kırılganlığına da işaret ediyordur.

Çayan'ın ideolojik çizgisi, '70'lerde üç ana hatta ayrıldı. Bunlardan 1978'de oluşan Devrimci Sol, Çayan'ın stratejisinin ortodoks bir devamında ve kararlı bir "öncülük" ihtiyacında ısrar etti. Kurtuluş hareketi ise aksine, Çayan çizgisindeki "öncücülüğü" ihtiyatlı bir şekilde de olsa sorguladı, işçi sınıfından kopuk gerilla hareketi konseptini vesayetçi-ikameci bir "sol sapma" olarak tanımladı. Üçüncü ana hat olan Devrimci Yol'u '70'lerin en kitlesel sosyalist örgütü haline getiren etken, özellikle okullarda ve gecekondularda gündelik can güvenliği sorunu haline gelen ülkücü vijilantizme karşı mücadeleyi esas alarak, devrim-sosyalizm hedefine bağlaması oldu. Güncel-acil anti-faşist mücadeleyi, Çayan'ın "gizli faşizm" (veya "sömürge tipi faşizm") dediği süreğen ve kurumsallaşmış faşizme (rejim bünyesindeki faşist öğelere) karşı mücadelenin bir parçası sayarak, anti-faşizmi fiilen bir devrimci baş çelişki konumuna yükselttiler. Saldırılara karşı korunmaya dönük örgütlenmeyi başta barınma/konut hakkı olmak üzere sosyal haklar mücadelesiyle birleştiren Direniş Komiteleri deneyimine, "iktidarı almadan önce halka kendi kendini yönetme yeteneğini kazandırma" iddiasının yüklenmesi özgün ve önemliydi; zira sosyaliz-

min inşasını devrim sonrasına ertelemeyen, bugünden başlatma perspektifini içeriyordu. "Faşizm" ile "halk" arasında kurduğu kutuplaşma, Devrimci Yol'da popülerleşmeye müsait *makul bir radikalizme* imkân verdi.

Karizmatik kişiliği ve idamıyla Türkiye sol tarihinin en popüler figürlerinden olan Deniz Gezmiş'le özdeşleşen Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu'nun '70'lerdeki sürdürücüleri, –en güçlüsü Halkın Kurtuluşu–, esinlerini Maoculuktan ve ondan kopan Enver Hocacılıktan aldılar. Maoculuğu cazip kılan etkenler, kırda devrim fikrine dayanması –Türkiye'nin "köylü toplumu" olduğunu düşünenler için önemliydi–, ve özellikle o dönemde bütün dünyada romantize edilen Kültür Devrimi'yle, Sovyetler'in donmuş bürokratik rejimine alternatif bir *sürekli devrim* ruhu taşımasıydı. Türkiye'de Maocular, canlı toplumsal deneyimlerine de haksızlık mahiyetindeki uyarlamacı bir dogmatizmle, esinlendikleri modelleri yeniden ürettiler.

Maoculuktan ilham alanlardan İbrahim Kaypakkaya (TKP/ML-TİKKO hareketinin kurucusu), Kürt sorununun tanınmasına ve Kemalizmden kopuşa çok daha radikal bir anlam yüklemesiyle temayüz eder. O, Batı-dışı ulusal kurtuluş mücadelelerinin öncüsü olarak resmedilmesinin aksine, Kemalizmin o mücadeleleri gericileştiren rol modelini oluşturan bir tahakküm rejimi olduğu fikrindeydi.

Bir başka 1971 kopuşu, Kürt solunun ayrışmasıdır. Irak'taki Barzani hareketinin Türkiye'deki takipçisi olan (1963 kuruluşlu) illegal Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (TKDP), daha ziyade muhafazakâr kırsal tabana hitap etmiş ve Türkiye bütünlüğü içinde Kürtlerin eş-kurucu halk olarak tanınmasını hedef almıştı. '60'larda yeni kuşak Kürt aydınlarının çoğu ise sosyalist hareket içinde sosyalleşti. 1970'lerin başında, Türkiye solunun "Türklüğünü", Kürt sorununun çözümünü devrim sonrasına ertelemesini ve 'kendi' emperyalizmine odaklanırken Kürt coğrafyasının sömürgeleştirilmesini konu etmemesini sorgulayarak yollarını ayırdılar. '70'lerde birçok "Türk" sosyalist örgütle paralel ideolojik çizgide ama müstakil Kürt örgütler oluştu. Bu arada tam 1971'de Sait Kırmızıtoprak'ın, TK-

DP havzasındaki köylü tabana dayanarak silahlı mücadeleyle bir kurtarılmış bölge yaratma stratejisi, akim kalacak fakat etkili bir iz bırakacaktı.

Devrimci sosyalist akım yanında, bu kesitte sistem-içi sol da altın devrini yaşadı. CHP'nin 1960'ların ortasında benimsediği *Ortanın Solu* şiarı, onu programlaştıran ve kişileştiren Bülent Ecevit'in anlayışında, Kemalizmin siyasal misyonunu popülist bir çerçevede yenileme amacını güdüyordu. Bu maksatla Altı Ok'tan halkçılığı esas alarak, CHP'nin bürokratik-resmî-halka tepeden bakan imgesini geride bırakmaya yönelmişti. "Halk"-"çıkar çevreleri" ikiliği ile, işçi hareketi hızla gelişirken, sanayi sermayesi ile emekçi sınıflar arasında bir uzlaşma zemini kurmayı hedefliyordu. Ecevit'in kendi soluna dönük azami temkinine mukabil, '70'lerde CHP'de "Batılı anlamda" sosyal demokrasiyi benimseyen, sosyalizmle teorik ve ideolojik bir bağdan yüksünmeyen bir yönelim de ortaya çıktı. Devlete değil işçilerin ortaklığına ait kamusal mülkiyetini yaygınlaştırmayı hedefleyen "halk sektörü", ondan farklı olarak uygulamaya da yansıyan "toplumcu belediyecilik" gibi projeler, bu yönelimi yansıtır.

Ön-feminizm

Dünyanın birçok yerinde '68' hareketi feminizmin eşitlikten öte kadın kimliğinin *farkının* tanınmasını talep eden ikinci dalgasını başlatırken, Türkiye'de feminizm bir tür züppelik olarak görülmeye devam etti. Kadınların küçümsenmeyecek bir varlık gösterdiği solda da geçerliydi bu. Bununla beraber, TKP çizgisindeki İlerici Kadınlar Derneği gibi yapılar, "kadın sorununun çözümünü" devrim sonrasına havale eden paradigmaya dokunmadan, bilfiil kadın sorunlarını politize ettiler.

Yine feminizm adını kullanmayan fakat onun ideolojik ve duygulanımsal zeminini oluşturan, yani *ön-feminist* bir edebi üretimden söz etmek gerekir. Bu dönemde eser veren Tezer Özlü, Nezihe Meriç, Sevgi Soysal, Adalet Ağaoğlu, Leyla Erbil, Sevim Burak, Füruzan, Peride Celal gibi güçlü yazarlar, kadınların, üst sınıftan ve tahsilli de olsalar, sol ortamlarda da olsa-

lar, nasıl kısıtlandıklarını işlediler. Erkek-egemen baskıyı sorunsallaştıran bu edebiyat, bilfiil "özel olan politiktir"in bilincine varılmasına katkıda bulundu.

Uzun 12 Eylül (1980-2002)

12 Eylül 1980 askerî darbesi, "12 Eylül sonrası" adlı bir milat olarak dile öyle bir yerleşti ki, üzerinden 40 yıl geçtiği zaman bile hâlâ kullanılıyordu. Dönüşümün ve travmanın büyüklüğünü gösteren bu miladi etki, bir yandan da, bu dönemin kendi içinde önemli ayrımlar, dönümler içerdiğini gözden kaçırtmamalıdır. 2002'deki ayrımı önümüzdeki bölümde konuşacağız. 2002'ye kadarki kesitte de, 1991 sonrasını, –ondan önce belki 1983 dönümünü–, ayırt etmek gerekir.

1983'te askerî rejimden seçimli parlamenter sisteme dönülmesi, bir serbestleşme etkisi yarattı; bu etki, piyasa toplumunun hızlanan inşasıyla beraber, bir özgürleşme yanılsamasına dönüştü. Özgürlüğü, tüketim ekonomisinin vaat ettiği hazlarda ve tüketim ekonomisinin çoğaltan etkisi yaratan bir sektörü olarak medyanın sunduğu fetişlerde (başta "birey olma", "özel biri" olma fetişi) aramaktaki yanılsamadan söz ediyorum. Siyasetin medya odaklı hale gelerek gitgide reklamcılığa benzemesi de, bununla bağlantılıydı. 1991'de 12 Eylül rejimiyle hesaplaşma ve demokratik restorasyon ümidine seslenen DYP-SHP koalisyonunun güvenlik devletini tahkim etmeye yönelmesi, o ümitleri berhava eden yıkıcı bir etki yarattı. 1980'lerin ortasında baş gösteren Kürt sorununun hızla düşük yoğunluklu savaş boyutuna evrilmesi, '91 konsolidasyonunun temel nedeni ve siyasi-ideolojik gündemin birinci meselesi idi.

Düşünce dünyasına gerçekten topyekûn 12 Eylül sonrasına, –günümüze kadar!–, hâkim olan temel etki, siyasi etkinliğin ve "ideoloji" kavramının kriminalizasyonudur. 12 Eylül rejiminin 12 Eylül öncesi siyasi kutuplaşmaya karşı başlattığı kriminalizasyon, 1990'ların başında Sovyetler Birliği ve reel sosyalist sistemin çöküşüyle, global bir dayanağa kavuştu. İdeolojilerin devrinin geçtiği, sağ-sol ayrımının anlamsızlaştığı, siyasetin iştigal sahasının mevcut sistemi verimli bir şekilde idare etmekten ibaret hale geldiği kanaati, bütün dünyada hâkimiyet sağladı. Statükonun sevk ve idaresine dair olmayan eylem ve fikirleri "aşırılıkla" damgalayan, siyaseti merkezde büzüştüren söylem, *merkezin otoriteryanizmini* tesis etti. Merkezin otoriteryanizmi, vasat etrafındaki özgüveni ve anti-entelektüalizmi besledi.

12 Eylül sonrası bu *viteslere*, düşünce ortamını, ideolojik iklimi tümüyle belirleyen etkenler olarak bakmak gerekir.

Zaruri Atatürkçülük ve yeni Kemalizm

12 Eylül darbesi, kendisini siyasi partilerin "birlik ve beraberliği bozucu" kutuplaştırıcılığına ve "yabancı ideolojilere" karşı Atatürkçülüğe sarılmakla meşrulaştırdı. Bu, ordunun 1960'lardan beri süren, "sol" yorumları önleyecek bir resmî Atatürkçülük tarif etme çabasının devamıydı. 1981'in Atatürk'ün doğumunun 100. yılı olarak kutlanması, her yerde hazır ve nazır bir Atatürk kültünün tahkimine vesile oldu. Bir ideoloji ve "izm" değil, bütün sistemlerin "iyi yanlarını" alan bir "düşünce tarzı" olarak sunulan bu anlayış; Atatürkçülüğü pragmatizm-pozitivizm-realizm sacayağına oturtan İsmet Giritli gibi sağ-Kemalistlerin yol izindeydi.

Otoriter bir devletin bekası nassına odaklanan bu zaruri Atatürkçülük, 12 Eylül rejimini onaylamayan Kemalist çevrelerde reaksiyona yol açtı. Nadir Nadi'nin 1982'de yayımladığı (1965 tarihli bir makalesinin başlığını taşıyan) *Ben Atatürkçü Değilim* kitabının şiarı, yeniden güncelleşti. Mesela Ahmet Taner Kışlalı, Kemalizmin, Fransız Devrimi'nden cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, Sovyet Devrimi'ndense devletçilik, halkçılık, devrimcilik ilhamlarını aldığını, 12 Eylül Atatürkçülüğünün sadece ilk üç ilkeye kapandığını ileri sürüyordu; 'doğru' Atatürkçülük, altı ilkeyi bütünleştirmeliydi. 12 Eylül Atatürkçülüğünün eleştirisi, sivil ve demokratik bir Kemalizm söylemine meyil verdi. Fakat gelişen İslâmcılığın ve Kürt muhalefetinin, 12 Eylül'e tepkiden de beslenen anti-Kemalizmi, karşı tep-

ki doğurduğu ve 1990'larda bu meyli zayıflatıp reaksiyoner bir Kemalizmi teşvik etti. 1997'de laik rejimi tehdit ettiği gerekçesiyle Refah Partisi'nin ana parti olduğu koalisyon hükümetini tasfiye eden (bir "halka ilişkiler" kampanyasıyla kotarıldığı için "post-modern" denen) askerî müdahale ve onu izleyen "28 Şubat süreci", bu reaksiyoner ve restorasyoncu Kemalizmin doruk ânı oldu.

Milliyetçilik

Yeni-Kemalizmin reaksiyon ve restorasyon eğiliminin bir kolu laisizmse, diğeri milliyetçilik – veya bu söylemdeki ifadesiyle ulusalcılık. Ulusalcı reaksiyon, "bölücülük" ve "şeriat" tehditleri yanında, 1990'ların dünya çapında hâkimiyet kuran *globalleşme* çığırına karşı seferber olmuştu. Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra bütün dünyayı bir "tüketiciler enternasyonaline" dönüştüren bir serbest pazar halinde 'düzlemeyi' vaat eden neoliberal söylemine karşı bütün dünyada gelişen ulus-devlet savunusunun birçok veçhesi vardı. Bu veçhelerden, vatandaş kamusallığına sahip çıkmak ve anti-kapitalizm, genellikle sönük kaldı; buna karşılık yabancı korkusu (ksenofobi) ve düşmanlığının (ayrıca anti-semitizmle) örtüsüne dönüşmüş bir anti-emperyalizm hamaseti ile milliyetçi popülizm, bütün dünyada olduğu gibi, ağır bastı. Batı-dışı ülkelerde, bu reaksiyon ezelî Batı karşıtlığıyla da birleşerek hararetlendi. Zaten Türkiye'de Batı karşıtlığı, 12 Eylül döneminde Avrupa kurumlarının Türkiye'deki insan hakları ihlallerine tepkisine dönük karalamalarla beslenmişti; 1990'larda yine aynı tepkilerle "bölücülüğe" destek verdiği suçlamasıyla devam etti.

1990'lardaki bu (globalizm karşıtı) global milliyetçi yükseliş, toplamda Türkiye'de milliyetçiliğin bütün lehçelerinin sesini gürleştirdi. Bu gelişmeden, 'anadili' milliyetçilik olan ülkücü lehçe öncelikle yararlandı. 1980'li yıllardaki krizini de bu sayede aştı. Ülkücüler, 1980 öncesindeki vijilantist etkinliklerini, komünizm tehdidi karşısında acze düşen devletin işlevini ikame etmekle meşrulaştırmışken; 12 Eylül rejimince suçlu addedilmenin manevi travmasına maruz kalmışlardı. (Nitekim MHP davasında sarf edilen "Fikri iktidarda kendi zindanda bir siyasi heyetiz" sözü, yıllarca akılda kalacaktır.) Bu travma, tabanda devlete mesafelenen bir eleştirel yönelime yol açtı. Bu yönelim, gelişen İslâmcılıkla da etkileşime girdi; Müslüman kimliğini ve onun bütün "beşeri sistemlere" yönelik eleştirisini esas alan bir eğilim belirdi. Bu eğilimin radikal temsilcileri 1991'de koparak Büyük Birlik Partisi'ni oluştururken, bu arada yeniden kurulan MHP, söz konusu ideolojik çalkalanmayı 'gideren' bir restorasyon hamlesi yaptı. Öncelikle Kürt meselesi tehdidi, yeniden devletin bekası önceliği etrafında bir kenetlenmeyi sağladı. Devletin güvenlik güçlerinin bu tehdide karşı mücadeleyi şiddetle yürütmesi, 12 Eylül öncesindeki gibi bir vijilantist 'katkıyı' gerektirmiyordu. Üstelik, MHP ve ülkücü hareketin vijilantist kuvvesini fiile dönüştürmemesi, ona kolayından bir "sağduyu" prestiji sağladı. Onun yerine, –başta sürekli gelen şehitlerle ilgili–, kapsamlı ve sürekli bir milliyetçi ajitasyon performansını koydular. Gerek Kürt kimlik talebine dönük reaksiyon, gerekse 1990'larda bağımsızlaşan Orta Asla Türk cumhuriyetlerinin canlandırdığı pan-Türkizm, '80'lerdeki İslâmcılaşmayı hızla gerileten güçlü bir *yeniden-Türkçüleşmeye* ivme verdi.

İslâmcılık

İslâmcılık, '80'lerde hem 12 Eylül rejiminin dindarlığı teşvik etmesinden yararlandı, hem de bunu bir 'yanlış' ve 'eksik' din anlayışı diye karalayarak radikalizmine alan açtı. 12 Eylül rejimi, ABD'nin müttefik ülkelerde İslâm'ı destekleme stratejisiyle de uyumlu olarak dini rıza üretim aracı olarak kullandı. 1982 Anayasası'nın yazımında da istihdam edilen Aydınlar Ocağı eksenli milliyetçi-muhafazakâr entelijansiyanın 'icat ettiği' Türk-İslâm-Batı Sentezi formülü, din-ü devlet bütünlüğüne dayanan "devlet geleneğini" merkeze koyan bir perspektif çiziyordu.

1980'lerde yeni İslâmcı kuşaklar arasında revaç bulan radikalizm ise, ulus-devleti, kapitalizmi, modernliği (sadece "kül-

türünü" değil teknolojisini de), pozitivizmi-materyalizmi topyekûn sorgulama iddiasındaydı. Bu radikalizm, Afganistan'daki Sovyet işgaline karşı "cihadın" yarattığı, 1960'larda Vietnam direnişinin sosyalistler için gördüğü işleve benzer romantik etkiden, kuşkusuz İran Devrimi'nin verdiği "devrimci" ilhamdan güç buluyor, bunların yanı sıra Batı'nın kâh Eleştirel Teori'ye kâh post-modernist eğilimlere uzanan 'negatif bilinç' literatüründen destek alıyordu.

1976'da yayına başlamış olan *Mavera* dergisi, bu dönemde İslâmcılığı kendi özerk platformunu kuran bütünlüklü bir alternatif olarak geliştirmenin saygın mecralarından oldu. Ercüment Özkan'ın 1981'de yayına başlayan *İktibas* dergisi, yerleşik 'töresel' Müslümanlığı sorgulayan fundemantalist tutumuyla dikkat çekiciydi. 1985-1990 arası Mehmet Metiner'in çıkardığı *Girişim* dergisi, İslâmcılığın kapalı dilini ve hitap çerçevesini aşmanın itkisini vermesiyle önemliydi. 1983'te Nakşibendi İskenderpaşa cemaatinin çıkarmaya başladığı *İslâm* dergisi, hem bir tarikatın 'dışarıya' anonim muhataplara seslenmesi, hem de hayatın her alanına ilişkin ilgilere açılmasıyla, çığır açıcıydı. 1986'da yayın hayatına giren, 1987'de Fethullah Gülen Cemaati'nin kontrolüne geçen *Zaman* gazetesi, yine genel okuru gözeten ve zamanla liberal eğilimli yazarları da kapsayan, profesyonel bir yayıncılık ve "perfOrmatif" bir çoğulculuk sahnesi kurdu. 1995'te kurulan *Yeni Şafak* gazetesi de, Milli Görüş hareketine daha yakın bir platform olarak, aynı stratejiyi izleyecekti. Bu tabloya, çeviri ve telif geniş kataloglar çıkaran çok sayıda yayınevini ekleyelim. Kısacası, '80'lerde ve '90'larda, bir İslâmcı yayın patlaması vuku buldu ve modern bir İslâmcı aydın/kanaat önderi profili ortaya çıktı.

12 Eylül sonrasında Refah Partisi (RP) ile devam eden Milli Görüş hareketi de, 1980'lerin sonundan itibaren hızla yenilendi. Bu yenilenmede, başta "legal siyaseti" küçümseyen radikal İslâmcı gençlerin zamanla bu "refOrmist" yola dönmesinin katkısı oldu. RP'nin korporatist bir sosyal adaletçilik vaadi sunan "Adil Düzen" sloganı, partinin geleneksel tabanı olan Anadolu sermayesiyle birlikte şehirli yoksullara, emekçilere hitap

etti. 1987 seçimlerinde birinci parti olan RP'nin 28 Şubat sürecinde kapatılması üzerine geldiği yol ayrımında, bu hareketin modernleşme seyrini daha ileri seviyeye vardıran AKP'ye 5. bölümde geleceğiz.

Yeni sağ...

1970'lerde merkez sağın kapsayıcılığını kaybettiğini, uç sağın ayrıştığını görmüştük. 1983'ten sonra Turgut Özal ve Anavatan Partisi (ANAP), geçici bir süre yeniden birleşmeyi sağladı. Özal'ın "Dört eğilimi birleştirme" iddiası (milliyetçi, muhafazakâr, liberal ve sosyal demokratlar), merkezin otoriteryanizmi dediğimiz yönelimin de erken bir tezahürüydü. Ancak uç sağı 'terbiye etmeye' dönük bu siyaset, aynı zamanda uç sağın meşrulaşmasına da zemin hazırladı. Nitekim az evvel konuştuğumuz gibi '90'ların koşullarında milliyetçi ve İslâmcı-muhafazakâr siyaset, ana akım haline geldi.

Bu gelişmeyi, dünyada Yeni Sağ'ın çıkışına koşut düşünebiliriz. Yeni Sağ, esnek, hoşgörülü bir dille, sadece eski-sağı değil solu da 'eskimiş' gibi resmederek, sağı *modernleştirdi*. Dahası, solu köhnelik ve dogmatizmle karalayarak, yeni olanı temsil yetkisini sahiplendi. Kuşkusuz, '90'ların başındaki reel sosyalist çöküş, bu hamleyi kolaylaştırdı. Bu mıntıka temizliği, uç sağın yeni bir çehreyle 'prezentabl' hale gelmesine de imkân verdi. 1989'da yayına başlayan *Türkiye Günlüğü* dergisi, özellikle ilk yıllarında, bu Yeni Sağcı hegemonik hamlenin tipik örneğidir.

Yeni Sağ'ın gelişmesi, bütün dünyada bu döneme damgasını vuran neoliberal siyaset vasatına doğrudan doğruya bağlıdır. Neoliberal siyaset, öncelikle, piyasa ekonomisinin siyaset-üstü hükmünün tanınmasını varsayar. Yanı sıra, piyasa ölçüleri, kârlılık ve verimlilik, bütün değer alanlarını belirler hale gelir. Faydacı-araçsalcı aklın mantıki uç noktasına varmasının önünde engel kalmaz. 1983-1991 arasında iktidar eden ANAP'ın kurucu lideri Turgut Özal, Sosyal devletin deregülasyonunu başlatan programından da fazla ideolojik söylemi ve *habitus*'uyla,

neoliberal zihniyetin ekimini dikimini yaptı. Siyaseti idare tekniğine indirgeyen anlayışın tipik temsilcisiydi. Teknolojik yenilik kapasitesini modernliğin cevheri olarak fetişleştiren bir yenilikçilik-reformculuk *pathos*'u kurdu. Sağın ananevi milli iradeciliğini, meşhur deyimlerinden "iş bitiricilik"le özetlediği, kural tanımaz bir faydacılıkla bağdaştırdı.

12 Eylül darbesinin devirdiği hükümetin başbakanı Süleyman Demirel, 1980'lerde kendi siyasi arazisinin gasıbı saydığı Özal'a muhalefet ederken, zımnen neoliberal dönüşüme de karşı duran, liberal-demokratik ve sosyal-liberal bir çizgi izledi. Demirel, 1993-2000 arasındaki cumhurbaşkanlığı döneminde ise, esasen "devletin bekası" teyakkuzunu temsil etmiştir.

Özal'ın, bir "liberal aydınlar" zümresinin oluşumuna itki verdiğini eklemek gerekir. Bunların bir bölüğü, "eski" solun dogmaları sebebiyle ulaşamadığına inandıkları refah ve özgürleşme emellerini liberalizmde arayan sol kökenli aydınlardı. Bir bölüğü ise, milliyetçi-muhafazakâr kökenden gelen ve Hayekgil bir fanatizmle liberteryen yönelim arasında salınan Liberal Düşünce Topluluğu çevresiydi.

Sol

12 Eylül rejimi radikal sol örgütleri kırımdan geçirdi, solu kriminalize etti. Bu darbenin büyük yıkımı, gerisinde, yaşanan ağır yenilgiyle ilgili bir hesaplaşma ve özeleştiri açığını veya borcunu da bıraktı. Bunun üstüne, 1990'ların başında, reel sosyalist rejimlerin çökmesinin travması geldi. Sadece bu sistemle özdeşleşenler değil, ona muhalif olan sosyalistler de, bir muhasebe ihtiyacı duydular. Bu eşikte, sosyalizmin düşünsel mirasını ortodoksça sahiplenmekle, "başka bir şey" aramak, iki reaksiyoner kutup olarak belirdi. Bununla beraber, çeviri etkinliğinin artışına da bağlı olarak, teoriye ilgi de gelişti; hatta sol düşüncenin doğrusu pek de politik olmayan bir branşı olarak "akademik Marksizmin" teşekkülünden söz edebiliriz.

Bu yönelimin öncülü, 12 Eylül rejimi döneminde, kültür-sanat alanına gösterilen ilgiydi. *Milliyet Sanat*, *Gösteri* gibi 'ana akım' denebilecek sanat dergileri yanında, *Somut, Yazko Edebiyat*, *Yarın* gibi dergiler, hem ağır baskı ortamında nefes aldıran bir pencere açtılar, hem de dolaylı veya 'kuşdilli' anlatımlarla yasaklı siyaseti ikame ettiler. Edebiyata ve sanata yönelim, bütün baskı dönemlerinde olduğu gibi, "kaçışçılığın" (eskapizm) bir görünümü olarak değerlendirilebilmiştir. Kimi durumda öyleydi; ama ondan ibaret değildi. Siyasi ufku ve anlama-yorumlama kapasitesini genişletmeye dönük bir arayışın da kapısını açtı.

Yine hem 12 Eylül travması hem 1991 çöküşü bağlamında, sivil toplum tartışması, solun düşünce gündeminde geniş yer kapladı. Gramsci'nin hegemonya kavramına müracaatla, sosyalizmin ancak sivil topluma nüfuz eden bir güç oluşturabileceği, –12 Eylül'de de 1991'de de açığa çıkan temel bir zaafın bu olduğu–, perspektifi belirli bir itibar gördü; buna karşılık, "sivil toplumculuk" diye adlandırılan bu perspektifi, iktidardan hatta dönüştürücü siyasetten sarfınazar etmekle suçlama eğilimi de güçlüydü. Yine 12 Eylül'ün tahrikiyle gelişen Kemalizm tartışması, Kürt meselesinin tahrikiyle genişledi. Zaten Kürt meselesindeki tutum, '90'larda solun temel ayrım çizgilerinden biri halini aldı.

12 Eylül'ün ağır insan hakları ihlalleri, arkasından '90'larda gayrinizami harp pratiği içinde özellikle Kürtleri hedef alan sistematikleşen baskı ve aşağılama pratiği karşısında gelişen etkili insan hakları hareketi, bu dönemin bir yeniliğiydi. Başlangıçtaki barındırdığı kimi "taktiksel" tutumlardan gitgide uzaklaşan ve etik-politik bir insan hakları bilinci geliştiren bu hareket, 2000'lerde kendisini daha bariz gösterecek bir düşünsel birikimin de kaynağı oldu.

Feminist uyanış

12 Eylül sonrasında feminizmin güçlü uyanışı, dogmatik sosyalist çevrelerde, solun yenilgisinin bir tezahürü olarak görülmüştü. Zira bu uyanışın önemli bileşenlerinden biri, sosyalist örgütlerden gelen kadınların bu yapılardaki erkek-egemen 'töreyi' sorgulayarak, kadınların kurtuluşunun devrim-sonrası-

na ertelenmesine itiraz etmeleriydi. Bu itiraz, kapitalist sömürü ile patriyarkal tahakkümün tarihsel eklemlenmesinin çözümlenmesiyle tamamlandı. Bu tartışma içinde, patriyarkal çelişkinin kapitalizmden görece özerk ve ona öncel olduğunu savunan radikal-feminist kopuş da gerçekleşti.

Öncesinin proto-feminist birikimine de çiçek açtıran feminist uyanışın düşünsel evreninin, sosyalist kavramsal çerçeve ve onun mücavir alanına inhisar ettiğini düşünmemek gerekir. Öncü yayınlarını *Somut* dergisinin kadın sayfası (1983), Kadın Çevresi Yayınları (1984), *Feminist* dergisi (1987) ve *Sosyalist-Feminist Kaktüs*'ün (1988) oluşturduğu bu müthiş canlanmada, "kadın sözü"nün Osmanlı'nın son devrine uzanan köklerinin keşfi ve "kadınca" denen veya özel hayata mahsus addedilen konuların siyasileştirilmesi, önemli rol oynadı. Soyut eşitlik talebine sıkışmış kadın hakları söylemi, o eşitliğin gerçekleşmesinin de koşulu olmak üzere kadınlara mahsus olanın tanınması talebiyle birleşti. 1990'lara geçilirken, uzun süre yabancı, aşırı, züppece imalar yüklenen *feminist* adı artık meşrulaşmış, popülerleşmişti. 1990'larda feminizmin, siyasette, medyada, akademide ve bürokraside kendine yer açan, buralardaki erkek-egemen *habitus*'u sorgulayan bir hegemonik kapasite kazandığını söyleyebiliriz.

Bu kapasite, feminizmin –çoğu kez bu adla olmasa da!–, İslâmcı hareketin ve Kürt kimliğinin tanınması etrafındaki siyasal hareketin kadınlarına etkili biçimde nüfuz etmesinde de kendisini gösterdi.

"Kürt sorunu"

1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye'de siyaset, "Kürt sorunu"na kilitlendi. Zira 1970'lerin sonlarında kurulmuş olan PKK'nın (Partiye Karkeren Kurdistan/Kürdistan İşçi Partisi) 1984'te başlattığı silahlı mücadelenin 1990'larda 'teknik olarak' düşük yoğunluklu savaş diye tanımlanan bir düzeye çıkması, resmî siyasette "bölücülük" ve "terör" sorununu bir teyakkuza dönüştürdü.

PKK, 1970'lerde Kürt solunda genel kabul gören, Kürdistan'ın dört devlet arasında bölünmüş bir sömürge olduğu tezi çerçevesinde gelişen silahlı mücadele mitosunu, fiile dönüştürdü. Bu, diğer Kürt sol örgütlerini boğan bir tekelleşmeye de yol açtı. PKK'nin gelişmesinde, 12 Eylül rejiminin özellikle Diyarbakır Hapishanesi'nde Kürt tutuklulara uyguladığı olağanüstü eziyetin yarattığı toplumsal reaksiyonun payına hep dikkat çekilmiştir. Örgütün lideri Abdullah Öcalan'ın söyleminde şiddete atfettiği 'kutsal' anlam da, bu reaksiyondan beslenmiştir. Öcalan, Kürtlerin adeta ezelî gibi tasavvur edilen teslimiyetçiliğine, "uşaklığına", kaypaklığına, dönekliğine vs. hararetle kahrediyor; buna karşı şiddeti, haysiyetini ve kimliğini kazanmak için şart görüyordu. Bu şiddete, bahsedilen kökleşmiş zafların daimi kıldığı hıyanet tehdidine karşı sürekli tetiklik ve Marksist-Leninist (daha çok da Maocu) siyasi gelenekten devreden kıyıcı özeleştiri 'kültürü' eşlik etti. PKK'nin söylemi, başlangıçta katı Stalinist ideolojik kasnağa geriliydi; Öcalan da Stalin kültüne benzer şekilde kültleştirildi. 1990'lar içinde, bu çerçeve tedricen esnedi; ulusal-kurtuluşçu bağlamda popüler-demokratik diyebileceğimiz söylem etmenleriyle bezendi. Bu arada 1990'ların ortalarına doğru Öcalan, "bağımsız Kürdistan" şiarından, Türkiye çatısı altında Kürt kimliğinin siyasi tanınması talebine kaymaktaydı. 1990'larda, Türkiye siyasetinin demokratikleşmesinin temel meselesi olarak Kürt kimliğinin tanınması talebi etrafında örgütlenen legal partiler silsilesi de (on yılda üç parti kapatılmıştır), bu çizgiyi koyulttu.

AKP devri (2002-2023)

2001 yazında kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) 2002'de başlayan yirmi yılı aşkın süreli iktidarı, çok partili düzene geçileli beri yaşanan en uzun süreli iktidar tecrübesi olarak, ayrı bir dönem sayılmayı gerektirir. Bu dönemde, sadece siyasi rejim ve tarz-ı siyaset değil, ideolojik vasat değişime uğradı; düşünceye muamele, dil-üslup büyük bir dönüşüm geçirdi, ideoloji üretiminin formatı değişti.

Bu değişim sadece AKP iktidarının 'tasarrufu' değildir; bu iktidar bütün dünyayı saran bir çığırın çağdaşıdır. 21. yüzyılın ilk on yılında, popülizm kavramıyla açıklanmaya çalışan bir siyasi ve ideolojik 'tarz,' bütün dünyada kol gezdi. 'Tarz,' dememizin nedeni, popülizmin bir program ve ideolojik içerikten ziyade, belirli bir siyaset yapma tarzı ve ideolojik üslupla tanımlanmasıdır. Popülist üslup, halkın büyük çoğunluğunu yozlaşmış hatta hainleşmiş bir küçük azınlığa karşı temsil ettiği iddiasına dayanır. Tasvir ettiği durumun vahametiyle mütenasip bir kavga diliyle konuşur, halk-aitliğini kanıtlamanın bir yolu olarak 'dobra dobra' konuşmayı kullanır ve anti-entelektüalizmi teşvik eder. Popülist ideolojik söylem, halkı temsil etmenin yüksek meşruiyetine dayanarak, 'biçimsel' şartlara 'takılmayan' bir idare kurmayı, yani mesela yargının, bağımsız medyanın engel çıkartmamasını ister. 21. yüzyılın sağ popülist deneyimlerinin hep *milli/milliyetçi*-popülizmler olduğunu ve bu olguyu faşizmin (post-)modern tezahürü olarak yorumlayan düşünürler bulunduğunu ekleyelim.

Hakikat-sonrası olarak tanımlanan, –bazılarının post-modernist çığırın uçlaşması olarak yorumladığı–, gerçeği/hakikati faydasına indirgeyen hadsiz bir manipülasyon tekniğinin yaygınlaşması, popülizmin fanatik, skandalcı ve komplocu diline tam oturmuştur. İnternette dolanan uçsuz bucaksız malumat ve görüntü yığınının ve tabii sosyal medyadaki 'canlı' (anlık) söz dolaşımının bir yandan kafa karıştırıcılığı, diğer yandan –"yankı odaları" kavramının yankıladığı– önyargı bileyici, fanatikleştirici etkisi de öyle... Bu dönemde yine bütün dünyada en az ideolojik içerikler kadar önemlisi, rasyonel, bütünlüklü söylem biçimlerinin yerini, fragmanlaşmış *ideologem*lerin almasıdır.

AKP

AKP'nin kuruluşuna, Milli Görüş'ün "Milli Görüş gömleğini çıkarttığını" söyleyen kadroları öncülük etmişti. Parti ideolojik kimliğini *muhafazakâr demokrasi* kavramıyla tarif etti. Bu formül, muhafazakârlığından/dindarlığından emin olunan toplum

çoğunluğunu temsil ediyor olmanın, demokratlığı güvenceledeği kabulünü de yansıtıyordu. Vesayete, "toplum mühendisliğine" karşı hararetle karşı çıkarak DP-AP çizgisinin milli iradeciliğini uyarladılar. Yine bu merkez sağ çizginin kalkınma temelli modernizmini de, neoliberal döneme uyarladılar: Adil Düzen söyleminin dengeci korporatizminden uzaklaşıp, neoliberal özelleştirme ve teşebbüs iştahına, –bir karşı-elit ve karşı-sermaye gücü yaratmayı da gözeterek– geniş alan açtılar. Tam üyelik hedefiyle yaklaştıkları Avrupa Birliği'nden de destek buldular. 2010'ların en geç ortalarına kadar AB müesses kamuoyunda, AKP'nin, Hıristiyan-demokrat siyasi ideolojinin İslâm toplumlarına mahsus bir zuhuru olduğu kanaati genişçe kabul görmüştü.

Benzer bir kanaat, yine 2010'ların başlarına kadar, Türkiye'de liberal kanaat önderleri arasında da genişçe kabul gördü. Bu kabul, Türkiye'de kalıcı bir demokratikleşmenin, muhafazakâr kitlelerin modernleşmesi ve orta sınıflaşmasıyla mümkün olabileceği kanısına dayanıyordu. AKP'ye karşı, fiilen 28 Şubat'ın tekerrürüne talip olan cumhuriyetçi-muhafazakâr ve devletçi-ulusalcı reaksiyonun yarattığı reaksiyon da, bu iktidarın kendi ideolojik havzası dışından destekler bulmasında etkili oldu. 2010'daki anayasa değişikliği referandumunda bu reaksiyonun etkisiyle (ve andığımız demokratikleşme umuduyla) "evet" (ya da "yetmez ama evet") oyu verenleri –yıllarca– 'konu' eden tepki, bu reaksiyoner döngüyü sürdürdü.

AKP, muhafazakâr-demokrat 'resmî ideolojisini' benimseyenlerin yanı sıra, Milli Görüş'ten gelen İslâmcı ve yeni eklemlediği milliyetçi-muhafazakâr yönelimleri de barındırıyordu. Çoğulcu-demokrat uzlaşma sahnesinin arkasında, kendi alternatif (dindar-muhafazakâr) makbul vatandaş profilini 'yetiştirme' gayreti, iktidarını tahkim ettikçe belirginleşti. Kısmen "28 Şubatçı" renk de taşıyan 2005 Cumhuriyet Mitingleri'nin, 2008 kapatma davasının yarattığı tehdit algısı ve reaksiyon da, AKP'nin nüfusu "yeniden-eğitme" azmini güçlendirdi. 2013'te tam da bu "vesayetçi" siyasete karşı infilak eden Gezi Parkı protestoları, bu azmi daha da biledi. Bu ortamda, iktidarını tahkim ederken simbiyoza girdiği Gülen Cemaati'yle 2012'den itibaren

kopması ve Cemaat'in bürokrasideki gücüyle bir tür devlet içi darbe hamlesinde bulunması, AKP'yi milli iradeci-popülist bir seferberliğe sevk etti. Popülist tarz-ı siyasetin lider-odaklı karakteri, artık "Reis" diye anılan parti lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın 'karizmasını' büyüttü. Uluslararası siyaset bilimi literatüründe *Erdoğanizm*, Trump, Putin ve Orban'la mukayese edilen bir kavram olarak yer edindi.

O karizma, Erdoğan'ın 2009'da bir konferansta İsrail cumhurbaşkanının sözünü "One minute" sözüyle keserek çıkışmasıyla, Ortadoğu çapında yankı bulmuştu. AKP iktidarı bu yankıya da güvenerek, 2010 Arap Baharı'yla sarsılan Arap rejimlerine bölgesel liderlik etme iddiasına kapıldı. İktisadi gelişme iştahının da körüklediği bu emperyal iddiaya, yeni-Osmanlıcı söylemin popülerleşmesi refakat etti. Batı-karşıtı hınçla dolu bir nostaljizm ve post-muhafazakâr olarak tanımlanan (bir geleneğin muhafazasından ziyade eklektik ve performatif bir gelenek icadına dayanan) bu söylem, Abdülhamit mitosunun ihyasında cisimleşti.

Abdülhamit mitosu, bir veçhesiyle de, içten-dıştan saldırı altında olan "âlî" devletin, uyanık ve dirayetli bir devlet adamının ustalığıyla ayakta tutulmasının simgesiydi. Devletin bekası önceliği, Kürt sorununda Çözüm Süreci'nin 2015'te (Kuzey Suriye'de bir Kürt devlet oluşumu "riskinin" ortaya çıkması üzerine) sona erdirilmesiyle baskın söylem unsuru haline geldi ve iktidarın milli-popülizmini faşizan bir mecraya akıtmasına yatak açtı. 2016 15 Temmuz'unda bastırılan Gülencilerin darbe girişimi, bu gidiş içinde şekillenen bir olağanüstü halci ideolojiyi pekiştirdi.

2016'dan itibaren ittifak stratejisini değiştirerek MHP'yle ortaklığa giren AKP iktidarı; sarıldığı "yerli ve milli" söylemi sayesinde, İslâmcıları milliyetçiliğe kuşkuyla bakan "çocukluk hastalığından" arındırmış olduğunu vaz'ediyordu. Buna mukabil, sadece milliyetçiliğe ve devlet kültüne râm olmaktan değil, İslâmcıların iktidar ve "ikbal" yozlaşmasına uğrayarak müstekbir-zalim konumuna gelmesinden rahatsızlık duyan İslâmcılar da yok değildi. Cumhuriyet'in 100. yılına, İslâmcılığın bu krizini de devretti.

Fethullahçılar/Gülenciler

AKP hükümet olmakla kalmayıp iktidar edebilmek için, Gülen Cemaati'yle/Fethullahçılarla işbirliği yapmıştı. Fethullah Gülen'in kurucusu olduğu bu cemaat, "Neo-Nurcu" olarak da tanımlanmıştır. Gerçekten, Nurculuğun bir ideolojik ve toplumsal mutasyonunu temsil eder. "Hocaefendi" olarak anılan Fethullah Gülen'in şahsında, Said-i Nursi'ye atfedilen "asrın müçtehidi" olma iddiası, adeta peygamberane bir seviyeye vardırılmıştır. 'Klasik' Nurculuğun metin-merkezliliğinin yerini vaaz performansı, siyasete-devlete mesafenin yerini devleti kutsama eğilimi, ümmetçiliğin yerini şedit bir Türk milliyetçiliği almıştır; dünya ve varlık ahenginin düzenine duyulan hayranlık, bir nizam-intizam tutkunluğuna inkılap etmiştir. "Hocaefendi"nin koyduğu "altın nesil" hedefiyle kurulan devlete nüfuz stratejisi, bu ideolojik meyliyle, özellikle yargı ve polisin mesleki ideolojilerine de seslenmiştir. Fethullah Gülen'in kapitalist verimlilik mecazlarıyla süslü diliyle, 'klasik' Nurculuğun yoksulluk ve zühd meşrebinin yerine geçen zengin yaratma emeli; '90'larda bir sermaye şebekesinin inşasına zemin hazırlamıştır. Gülenci sermaye, 1990'lardan itibaren ABD yönetimleri nezdinde "ılımlı İslâm"ı (ve İslâm protestanlığını) temsil ediyor sayılmanın kredisinden ve bu sayede kurduğu global kolejler ağından da yararlanmıştır.

Gülen Cemaati, AKP'nin iktidarını tahkim etmesine sermaye ve bürokrasi gücüyle destek verirken, devlete sızma stratejisini, onu iktidara ortaktan öte sahip olmaya 'tahrik edecek' bir seviyeye vardırdı. Muhalifleri tasfiyeye dönük dava manipülasyonlarıyla, yargının tamamen araçsallaşmasının öncüsü oldu. Komplolarıyla, zaten güçlü olan komplo zihniyetine bol taze gıda sağladı.

Kürt hareketi ve HDP

Kürt "sorunu", bu dönemde de siyasi-ideolojik ağırlığını sürdürdü hatta AKP iktidarının 2015 sonrası faşizan yöneliminde

âmil oldu. PKK lideri Abdullah Öcalan'ın 1999'da yakalanmasının, Kürt kimliğinin tanınması etrafında şekillenen toplumsal ve siyasi hareketi gemleyeceği beklentisi, gerçekleşmedi. Dahası, "Kürt siyasal hareketi" adıyla anılmaya başlayan, geniş bir siyasi ve sivil-toplumsal muhalefet alanı gelişti. Özellikle Kürt kadın hareketi, her platformda temsil gücü kazandı ve her kurumda bir kadın-bir erkek eşbaşkanlık uygulamasını kurumlaştırdı.

Bunda, bizzat Öcalan'ın açık alanda siyasi mücadeleye öncelik ve kadınlara destek veren tutumunun etkisi oldu. "Önder"in yakalanmasının travmatik etkisini ve iç ihtilafları aşmanın bir yolu olarak, bizzat örgütü, Öcalan'ın liderlik kültünü tahkim etmeye yönelmişti. Öcalan, art arda yayımlanan uzun metinleriyle, önce "ortak vatanda demokratik cumhuriyet" fikrini takip etti. Kürtlerin 'eş-kurucu' olarak tanınmasını talep eden bu çizgi, aşağı yukarı 2010'ların başından itibaren, ulus-devlet ve "kapitalist modernite" paradigmalarını aşmayı iddia eden "demokratik konfederalizm"e evrildi. Ekolojist anarşist düşünür Murray Bookchin'den esinlenen bu model, halkların ekolojist ve "cinsiyet özgürlükçü" yerel özyönetimi esasına dayanıyordu. 2011'de başlayan Suriye iç savaşından sonra Suriye'nin Kuzey'inde (Rojava) PKK çizgisindeki askerî-siyasi "oluşumun" kurduğu bölgesel yönetim, bu modelin bir uygulaması olarak propaganda edildi. IŞİD'le mücadelesiyle uluslararası itibar da kazanan Rojava, bir Kürt devleti nüvesi teşkil etmesi hasebiyle, Türkiye'de Çözüm Süreci'nin sonlanmasının ve "güvenlikçi" denen siyasetin en şedit uygulamasının fitilini ateşledi.

Bir yanda ulus-devlet paradigmasını reddetme iddiasıyla, diğer yanda "halklar" söylemindeki etno-kültürel atıf ve özcü çıkarımlarla sürekli işlenen kadim Kürt tarihi anlatısı arasındaki gerilim, Kürt siyasal hareketinde sol ve milliyetçi kutuplar arasındaki gerilimin ifadesidir. Kürt siyasal hareketinin ana akımına muhalif çevreler, 2010'lardan itibaren bu gerilim hattına yüklenerek, ana akımı milli 'davaya' olan duyarlılığı yitirmekle itham ettiler.

2003-2009 arasında Kürt siyasal hareketinin iki partisinin kapatılmasının ardından kurulan Halkların Demokrasi Partisi (HDP), kendi gövdesi yanında farklı sol yapıların çatısı olma iddiasını üstlendi. Bütün mazlumlara hitap eden bir dil kurmaya çalıştı. 2014'te eş genel başkan olan Selahattin Demirtaş, atak, kıvrak ve neşeli bir popüler-demokratik dille, "Türkiye partisi olma" iddiasına hayatiyet kazandırdı ve 2016'da tutuklandıktan sonra dahi bu çabasını sürdürdü. 2020'de eş genel başkan olan Mithat Sancar, her zaman siyasetin imkânına odaklanmasıyla temayüz eder.

Ulusalcılık ve milliyetçilik

2009-2015 arası süregiden, –AKP iktidarının "Milli birlik ve kardeşlik projesi" olarak tanımladığı–, Kürt sorunuyla ilgili "Çözüm Süreci"nin muhasebesi henüz yapılamamıştır. Bu "Süreç"in sorunları, Öcalan'la devlet yetkilileri arasında gizli görüşmeler yürütülürken, Kürt siyasi hareketinin legal-kurumsal temsilcilerinin 'tanınmaması;' yapılan "açılımların" devlet lütfu olarak sunulması; "mesele"nin geniş bir toplumsal mutabakat sağlamak üzere konuşulmasını sağlamaktan ziyade, "endişeli" vatandaşlardan devlet hikmetine güvenmesini talep eden bir tutum benimsenmesiydi. Bu durum, Kürt kimliğinin ifadesi göreli bir serbestî kazanırken, karşısında şiddetli bir milliyetçi tepkinin gelişmesine yol açtı. Disimilasyonizm kavramıyla da tanımlayabileceğimiz, Kürtlerin varlığını inkâr etmeyen fakat onları millet-altı bir "geri" topluluk ya da milli-iç-düşman olarak kodlayarak 'tanıyan' bir eğilim, kendi mecrasını açtı.

Söz konusu endişeler, Batı'nın Türkiye'yi bölmeye ve istikrarsızlaştırmaya ahdettiğinden emin olanların zihnindeki "Sevr sendromu" ile birleşiyordu. Emperyalizmin yeni sureti olarak okunan globalleşmenin ulus-devletleri erozyona uğratarak hükmünü yürüttüğü; İslâmcılarla "Kürtler"in ulus-devlet düşmanlığında birleşerek bu ihanete hizmet ettiği düşünülüyordu. Cumhuriyet'i canlı bir vatandaş-kamusu olmaktan ziyade korunacak bir ulus-devlet statükosu olarak gören muhafazakâr-Cumhuriyetçi anlayış, bu reaksiyon içinde katılaştı.

Muhafazakâr-cumhuriyetçilikle bitişen *ulusalcılık* akımı, 1990'ların ikinci yarısı ilâ 2010'ların ilk yarısı arasında yükselişteydi. "Hakiki Atatürkçülük"ten sapma ânını giderek daha geri (Atatürk'ün ölümüne kadar) götüren ulusalcılık, "anti-emperyalizm" mefhumuna dayanıyordu. Kapitalizmle olsa olsa anti-semitizm üzerinden irtibatlanan bu emperyalizm anlayışı, komplocu, –şayet etno-merkezci değilse– ksenofobik ve anti-Batı saplantılarla maluldü. Ulusalcılık, gitgide fanatikleştikçe bizzat hitap ettiği camialar içinde de itibar yitirmekle birlikte, derin zihniyet kalıpları döşedi.

Ulusalcılığın yükseliş devri, aynı zamanda ülkücü-milliyetçilikle alışverişe de girdiği bir kesitti. MHP havzasındaki milliyetçilik, 2015'e kadar katı reaksiyoner bir darlık içerisindeydi. MHP lideri Bahçeli'nin 2015'te AKP'nin/Erdoğan'ın milli beka siyasetine adanmasına yardım veya tavassut etmesiyle, bu reaksiyoner tutum fiilî iktidar mevkii kazanarak iyice katılaştı. AKP iktidarına angajmana yönelik tepkinin yanı sıra genel olarak bu olağanüstü katılaşmaya dönük MHP içi muhalefet, 2017'de İyi Parti'yi doğurdu. İyi Parti, tamamını kapsamasa da, seküler milliyetçi eğilimin temsilcisi oldu. Özellikle yeni kuşaklarda güçlenen bu eğilim, sadece "dinciliğe" değil muhafazakârlığa da alerji duyan modernist bir tutum alır. Türkçülüğe ilginin canlanması, eski Türk mitolojisine merakın artması da milliyetçiliğin yeni eğilimlerinin bir parçasıdır.

2011'deki Suriye iç savaşından sonra Türkiye'ye gelen yüzbinlerce statüsüz sığınmacının, 2020'lerde bir ırkçı nefret söyleminin hedefi olmaya başladığını, milliyetçiliğin bahsine eklemek gerekir. Zamanlar, gerek savaşlar, gerek global eşitsizlikler gerekse iklim felaketi nedeniyle tarihçiler yeni bir kavimler göçü devrine girdiğimizi söylerken, bütün dünyada göçmenlerin/sığınmacıların milliyetçi kışkırtmalara hedef olduğu zamanlardır.

Sol

Uzun süre ulusalcı tesirin baskın olduğu CHP'de, 2010'ların ortalarına doğru sosyal demokratlaşma eğilimi güçlendi. Dünyanın en kıdemli partilerinden de olan Cumhuriyet'in kurucu partisi, AKP iktidarına karşı geniş muhalefet platformunu inşa tecrübesi içinde, bir ideolojik esneme eğilimine de girdi.

Solda bu dönemin ilk on yılında, Avrupa Birliği üyeliğine yüklenen anlam etrafında bir tartışma döndü. AB üyeliğini bir demokratikleşme imkânı olarak önemseyenlerin arasında, Türkiye'nin AB'ye üyeliğini bizzat AB'nin demokratikleşmesi ve Batı-merkezcilikten sıyrılması bakımından bir imkân olarak görenler de vardı. Karşı çıkanlar, bu üyelik sürecinin neoliberal deregülasyonu hızlandırdığını düşünüyor; AB'yi bir "emperyalist birlik" olarak görenlerse, –zımnen veya açıkça Kürt meselesiyle ilgili "endişeler" eşliğinde–, ulusalcılıkla yakınsayan bir noktaya gidiyorlardı.

1970'lerin sosyalistlerinin 2010'larla beraber hızla çoğalan anı literatürü, bir bakıma telafi edici hesaplaşma işlevi gördü.

2013 Mayıs sonunda başlayıp seyrelerek yaz sonuna kadar süren Gezi Parkı protestoları, solda bir *mucize* deneyimi olarak yaşandı. Bütün ülkeye yayılan ve Cumhuriyet döneminin en kitlesel toplumsal eylemi olan bu kendiliğinden gelişen protesto dalgası, 2010-2013 aralığında Batı dünyasından Arap ülkelerine uzanan meydan işgalleri zincirinin uluslararası literatürde anılan 'güzide' bir halkasıydı aynı zamandı. Gezi'nin saik ve 'ilkeleri,' yani mütehakkim vesayetçi yönetim tarzına itiraz, ekolojist duyarlılık, çoğulcu ve eşit yatay ilişki talebi, aynı zamanda solun özeleştirisine kapı açıyordu.

2016 başında 1128 imzayla yayımlanan (sonra 2212'ye ulaşan) *Bu Suça Ortak Olmayacağız* bildirisi, devletin Kürt şehirlerinde "terörle mücadele" adı altında ağır silahlarla yürüttüğü yıkıcı tedhişi kınarken; sol eleştirinin akademik ortamdaki varlığının etkili bir ifadesi de oldu. İmzacılardan 115'inin Kanun Hükmünde Kararnameyle ihraç edilmesi ve üniversitelerde kurulan ağır baskı, vahim bir düşünce özgürlük ve akademik özgürlük sorununu kurumsal hale getirdi.

Feminizm

Feminizm, bu dönemde hegemonik kapasitesini bariz bir biçimde artırdı. Sadece siyasette değil günlük hayatta, medyada, sosyal bilimde, edebiyatta, feminist duyarlılık meşruiyet ve şerh etkisi kazandı. Feminist literatür, çeviri ve teliflerle, bir 'branş' olarak kurumlaştı.

Güçlenen ve 'dile gelen' kadınlar üzerindeki hâkimiyetini yitirme tehdidini hisseden erkeklerin, –hayatlarındaki aczin bayrağına dönüşen–, bu acze gösterdikleri 'şiddetli' tepkiler, kadına yönelik şiddeti önemli bir mesele haline getirdi.

Bu dönemde lezbiyen, gay, biseksüel, transseksüel kimliklerin tanınma mücadelesi ve cinsiyet kimliklerinin sabitlenmesini reddeden *Queer* söylemi de mesafe kaydetti. Özellikle 1994'te kurulan *Kaos GL*'nin aynı adlı dergisi, heteronormatif ideolojiye karşı zengin bir eleştirel birikim oluşturdu.

Bir muhasebe

Yüz yıllık bir birikimin muhasebesini yaptığımızda, Türkiye'nin ideolojiler dünyasının ne gibi karakteristiklerini ayırt edebiliriz? Belki ilk anmamız gereken, ayrışmaların keskinliğidir – ayrışmaları men eden veya anlamsız sayan ideolojik söylemler de keskindir! Buna bağlı olarak, akımlar epeyce birbirine kapalıdır, karşılıklı fazla haberdar değildirler. İçeriklerden ziyade, konumlanmalar ilgi konusudur: "Kim söylüyor?" merakı, "Ne söylüyor?" merakına soluk aldırmaz! İdeolojik havzaların kendi içinde, düşünsel açıdan, bir yüzeysellik sorunundan ve tartışma kıtlığından söz edebiliriz. Gerçekten derinleşmiş, *birikim* yaratmış tartışmalar nadirdir. Birikme sorunu, bir bellek sorunudur; şahsiyetler, figürler, vakalar, temel "tezler" belleklerde çakılı durur ama, temel metinlerin yeniden yeniden süzülerek bir birikim oluşturduğunu söylemek zordur. Kadri bilinmeyen eserler, ürünler çoktur. Bu problemlerin esaslı bir âmili olarak yazının ilk bölümünde de vurguladığım acilcilik, bütün akımları yatay kesen bir karakteristiktir.

Şunu da unutmamalı ki, muhasebesini yaptığımız yüz yıl boyunca, istisnai aralıklar dışında, düşünce ve ifade özgürlüğü üzerinde baskılar hüküm sürmüştür.

Buna rağmen, Türkiye'nin ideolojiler haritası, renkli ve çok katmanlıdır. İdeolojik ayrışmalar, keskinlikleriyle, hararetlidir. Düşünce tarihi araştırmacılarının eksiği, belki de ideoloji ve zihniyet araştırmacılarının kazancıdır!

KAYNAKÇA

Akbulut, Erden ve Ülker, Erol, *Türkiye Komünist Partisi'nin Bolşevikleşmesi, 1925-1928*, Yordam Kitap, İstanbul, 2021.

Atagenç, İhsan Ömer, *Kemalizmin Soğuk Savaş Tecrübesi*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019.

Aydoğan, Pınar, *Yunus Nadi - Kemalizmin Muhafazakâr Yorumu*, Alfa, İstanbul, 2020.

Berber, Nacide ve Saygılıgil, Feryal (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 10: *Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Bora, Tanıl, *Cereyanlar - Türkiye'de Siyasi İdeolojiler,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.[3]

—, *40 Yıl 12 Eylül*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Clayer, Nathalie; Giomi, Fabio ve Szurek, Emmanuel, *Kemalizm - Osmanlı Sonrası Dünyada Ulusaşırı Siyaset,* çev. Barış Özkul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Çakmak, Yalçın ve Şur, Tuncay (der.), *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Çayırcıoğlu, Duygu, *Kadınca Bilmeyişlerin Sonu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Çelik, Seçkin, *İnönü Döneminde Kemalizm*, Kırmızıkedi Yayınevi, İstanbul, 2021.

Çolak, Mustafa, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

Demirkent, Dinçer, *Bir Devlet İki Cumhuriyet*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

Erim, Nihat, *Günlükler*, haz. Ahmet Demirel, 2 cilt, YKY, İstanbul, 2005.

Erol, Ertan, *Tanrıya Uzak Merkeze Yakın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020.

Gürbilek, Nurdan, *Vitrinde Yaşamak*, 3. baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

İzzet, Mehmet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, 4. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

Kalkan, Buğra, *Ahmet Emin Yalman - Entelektüel Bir Biyografi*, Liberte Yayınları, Ankara, 2018.

Karakuş, Rahmi, *Felsefe Serüvenimiz*, Aktif Düşünce, Ankara, 2015.

3 *Cereyanlar*'da bu yazının konusuyla ilgili geniş bir kaynakça vardır. Buradaki kaynakçada, *Cereyanlar* kaynakçasında yer almayan veya daha sonra yayımlanmış kaynakları zikrettim.

Köymen, Nusret, *Meksika'da Köycülük*, Tarık Edip ve Ş. Kütüphanesi, Ankara, 1934.

Mishra, Pankaj, *Asya'nın Batı'ya İsyanı*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Öğütçü, Işık, *Toksöz 1924*, Everest Yayınları, İstanbul, 2014.

Özkan, Behlül ve Gürakar, Tolga (der.), *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2020.

Sayar, Ahmed Güner, *Çekiç ile Örs arasında Mehmet Âkif Ersoy*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Saygılıgil, Feryal, *Kadınlar Hep Vardı - Türkiye Solundan Kadın Portreleri*, Dipnot Yayınevi, Ankara, 2017.

Sunar, Lütfi (ed.), *"İslâm'ı Uyandırmak"*, 2 cilt, İlmi Etüdler Derneği, İstanbul 2018.

Şur, Tuncay, *Türkiye'de Legal Kürdî Siyaset*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2017.

TKP Araştırma Grubu, *Parti Tarihi - Türkiye Komünist Partisi'nin Kuruluş Dinamikleri*, 2 cilt, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2021.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, 11. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2020.

Türkmenoğlu Köse, Dilşad, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2021.

Varlık, M. Bülent, *40'ların Dergileri*, 3 cilt, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2021.

MODERNİZM PEŞİNDE: SANATIN YÜZ YILI

AHU ANTMEN

Yüz yıllık Cumhuriyet tarihinde sanatın önce anlamı değişti, sonra ortamları ve aktörleri. Özellikle Tanzimat döneminden itibaren yeni sanat biçimleriyle "kültürlenerek" değişmeyi yansıtan bir alan olarak sanat ortamı, gelenek-modernlik karşılaşmalarının dışavurulduğu bir sahne oldu. Zanaattan sanata, anonimlikten imzaya, hiyerarşik perspektiften bireyin gözlemine ve öznelliğine uzanan bu değişim süreci hem hızlıydı hem radikal adımlar gerektirdi. Sanatın konu ve biçim dağarcığı, bu kültürel sürecin etkilerini ve izlerini yalnızca yüzyıl başında değil, yüzyıl boyunca da taşıdı. Dolayısıyla bu makalenin satır aralarında gündeme gelen çeşitli sorular var: Yüz yıllık sanatsal birikimimizi, hâlâ etkisini sürdüren din, ulus, modernlik çatışmalarımızın dışında ele almak mümkün mü? Sanat üretimi temel olarak Batı'ya yapılan bir dizi fiziksel/zihinsel yolculuğun aynasında şekillenmişken, hangi zamansal/mekânsal bağlamlar, ne tür estetik ölçütler geçerli olmalı? Kültürel kimlik arayışının, çoğu zaman da sentez çabasının biçim ve içeriği kuşattığı bir üretim alanı içinde özgürlüğü, öznelliği, özgünlüğü nasıl tartışmak gerekir?.. Eskiyle yeninin karşılaştığı dinamik bir kültür sahası olarak güzel sanatlar odağından sanat ortamındaki değişimlere bugünün penceresinden bakan bu özet

tarihsel döküm, kuşkusuz (ve umarım) başka soruları da gündeme getirecektir.

Eski kültür, yeni sanat

Avrupa'da Rönesans döneminden itibaren oluşmaya başlayan sanat-zanaat ayrımının bizde yüzyıl başında hâlâ muğlak oluşu, hatta zanaatın –kültürel bir kimliğe tutunmak bağlamında– anlamını da koruması, kuşkusuz üzerinde durulması gereken bir mesele. Cumhuriyet modernizminin bir ön evresi olarak görebileceğimiz Tanzimat yenileşmesiyle gelen değişim dinamikleri, eskinin sanatını, kaçınılmaz olarak sanatın dışına, "kültür"ün alanına itti, hatta turistikleştirdi. 19. yüzyıl sonunda İstanbul'u ziyaret eden Amerikalı yazar Francis Marion-Crawford'un kentte gördüğü çinilerin Avrupalı koleksiyonerlerin son derece ilgisini çektiğine, ancak "Doğu'da sanatın hızla yozlaştığına" dair gözlemleri bu bağlamda şaşırtıcı derecede "güncel" bir tarihsel tanıklıktır; İstanbul'da özellikle camilerde görülebilen "harikulade çinileri" yaratmanın sırrının ebediyyen yok oluşuna hayret ederken, ucuz ve kalitesiz taklitlerini Kapalıçarşı'da bulmanın mümkün olduğuna anlam veremez. Bu bağlamda, Müslüman coğrafyadaki ilk sanat akademisi olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin, "levha ve heykel" yaptırmaktan önce, "küçük halılar, eski dokumalar, Kütahya'nın toprak eşyası, Üsküdar ve Bilecik çatmaları, ipekten yapılmış kumaşlar, ciltli kitaplar, abanoz ve fildişinden kakma sandık ve eşyalar, altın ve gümüş eski silahlar" gibi, "günden güne mahvolan ve yok olan" sanatlarımızı kurtarmak niyetiyle kurulduğunu hatırlayabiliriz.

Tasarım tarihçisi Gülname Turan'ın işaret ettiği gibi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde eskinin ve yeninin olumlu/olumsuz çağrışımlarla birbirinin zıddı olarak yapılandırılmasında sanat/zanaat gibi karşıtlıkların önemli bir rolü var. Bu karşıtlıklar, bir hiyerarşi yaratarak, "bizim" sanatların yavaş yavaş "şark odaları"na ötelenmesini de beraberinde getirdi: Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul*'unda Batılılaşmış zevkiyle döşediği konağına misafir olan Habibullah Efendi'ye, duvarındaki Fransız goblen halısından biraz çekinerek, "Elde bulmuş da duvara koymuşuz! Yoksa bir Kula bin Goblen'e değer! Bizim Gördes'lerimizi, Kula'larımızı, İtalyan ressamlarının on altıncı asır tablolarında görmeli!" diyen Hidayet Bey, modernleşmenin Batılılaşmayla eş tutulduğu bir kültürel zihniyetle şekillenen yeni zevkleri, kültürel/sanatsal tercihleri çok iyi hissettirir. Kültürel kabullerle birlikte dirençler de dile gelir. Örneğin, sanat-zanaat ayrımına meydan okuyan Ahmet Hamdi Tanpınar, Kandilli yazmalarına, Bursa dokumalarına dikkat çekerek, Batı'ya özgü sanat türlerinin ötesindeki yerli "hayat şekilleri"mizin estetiğine dikkat çeker. İsmail Hakkı Baltacıoğlu da "Eski Türk evlerinde sanat eseri olmayan eşya yoktur," diyerek, bu evlerin zaman içinde "yabancı vicdanların tabiatçı, kopyacı sanat eserleri"yle dolmasını "sanat emperyalizmi" olarak eleştirmiştir.

Modernleşme sürecimiz, Türkiye'nin kültür politikalarını değerlendirdiği bir yazısında Orhan Koçak'ın vurguladığı gibi, "sancılı bir uyum" sürecidir ve gerisindeki zihniyet, Ziya Gökalp'in (1876-1924) hars ve medeniyet arasında ayrım gözeten toplumsal tezini yankılar. Koçak, "modern Türkçü" zihniyetin başlıca ideoloğu sayılan Gökalp'in "bilinçli, yöntemli ve bireysel çabaların ürünü" olarak uygarlık karşısında "tıpkı doğa gibi, kendiliğinden oluşmakta olan" kültür arasında kurduğu karşıtlığın "Batı gibi olmak" ile "kendimiz olmak" arasındaki sentez arayışına yol açtığına dikkat çekerken, yalnızca savaş meydanlarında değil, başka alanlarda da "kıyaslanmanın" ön planda olduğu bir "tarih sahnesi" düşüncesinin hâkim olduğuna işaret eder. Bu sahneye gecikmiş olarak çıkmanın yarattığı "denksizlik" kaygısının Türkiye'nin psikolojik, düşünsel, kurumsal savunma mekanizmalarını harekete geçirdiğini savunurken, tüm sanatlara yansıyan bir sosyopsikolojik dinamiği de tarif etmiş olur.

Bu tarih sahnesi anlayışı, Cumhuriyet'ten önce başlayan ve yüzyıl boyunca çeşitli açılımlarını gözlemleyeceğimiz bir örüntüdür. Örneğin, 1883-1895 yılları arasında yürüttüğü kazılar-

da Türkiye'de arkeolojinin temellerinin atılmasından, bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin öncülü Müze-i Hümayun'un oluşumuna (1881), eski eser koruma kanunlarının düzenlenmesinden (1973'e kadar işlevini sürdüren 1884 tarihli nizamname de dahil) Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasına (1882) Türkiye'de modernlik kültürünün yapıtaşlarını döşemiş olan Osman Hamdi Bey (1842-1910) ressam kimliğinde bilinçli bir "Doğu" imgesiyle "tarih sahnesi"ne çıkar. Resimlerinde çinili mihraplardan yazı levhalarına, halılardan dokumalara, toprak testilerden bakır şamdanlara her bir mekân ve nesneyi Türk-İslâm sanatlarının resmigeçidi gibi dizer. Öte yandan, en ilginç resimlerinden "Yaratılış"ta (1901) cami mihrabı önünde rahle üzerine bir kadını ana tanrıça figürü gibi yerleştirerek, radikal bir Doğu imgesi yaratır. Esas ilginç olan, bu kadar sıradışı bir resmin yüzyıl boyunca Türkiye'de hiç sergilenmemiş olmasıdır. Yalnızca bu örnek bile, Türkiye'nin kendine özgü modernliğinin yapısını algılayabileceğimiz bir aynadır.

Osman Hamdi Bey, "Yaratılış", 1901, tuval üzerine yağlıboya, 210x108 cm, özel koleksiyon.

Osmanlı devletinin yurtdışında düzenlediği ilk resim sergisinde (Viyana Sergisi, 1918), ressam ve son halife Abdülmecid Efendi ise, "Haremde Goethe (Mütalaa)" ve "Haremde Beethoven (Ahenk)" gibi resimleriyle, o "tarih sahnesi"ne bir Batılı gibi

Abdülmecid Efendi, "Haremde Beethoven (Ahenk)", yakl. 1917, tuval üzerine yağlıboya, 155.5x211 cm, MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi.

çıkar. Şehzadenin yakın çevresinden ressam Avni Lifij'e göre Abdülmecid'in niyeti, "Batı'da Türk kadınının harem dairesinde, yumuşak bir sedirde bağdaş kurarak, sol elinde çubuk, sağ eli meyve sepetlerinde, tatlı çanaklarında sabahtan akşama kadar kurumaya yüz tutmuş bir ot hayatı sürdürdüğünü" sananları yanıltmak, aksine "Türk kadınının, son çıkan bir kitabı bitirdikten sonra mülahazalara daldığını, Beethoven'ın sonatından veya Wagner'in eserlerinden en güzide parçaları mükemmelen çalıp dinletebildiğini bütün dünyaya kanıtlamaktır." Abdülmecid'in resmi de Lifij'in satırları da kadın imgesinin yanı sıra klasik Batı müziğinin Cumhuriyet'in ilan edildiği yıllarda modern ulus-devlet kurgusunda oynadığı rolü düşündürürken, Dârülelhan'da (sonradan İstanbul Belediye Konservatuvarı) Batı müziği bölümü oluşturulurken Türk müziği eğitiminin durdurulması (1924-1926); Musiki Muallim Mektebi'nin kurulması (1924); Halkevleri'nde klasik Batı müziğinin teşvik edilmesi (1932); hatta Türkiye radyolarından Türk müziği-

nin bir süre için kaldırılması (1934) gibi uygulamaları akla getirir. Resmin arka planında, Sultan Abdülaziz'i at üstünde gösteren heykel de radikal bir yeniliği temsil eder ama bir meydan anıtına benzemesine rağmen, iç mekânda sergilenen büyük bir biblo sayılabilir. Hem resim sanatının gerçek anlamda yaygınlaşması, hem bu tür figüratif anıtların meydanlara çıkması için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecektir. Tarih sahnesine çıkmak psikolojisi ise, yüzyıl boyunca şekillenen sanat ortamlarında ipuçlarını bulabileceğimiz bir izlek gibidir.

Cumhuriyet'e doğru

Türkiye'de halka açık ilk büyük çaplı resim sergisinin 1873'te, asker olarak yetişen, ardından Paris'te sanat eğitimi gören ressamlardan Şeker Ahmet Ali Paşa (1841-1907) tarafından İstanbul'da, "Batı yakası" Pera'da değil, Sultanahmet semtinde gerçekleştirilmiş olmasını, başlı başına bir olay sayabiliriz. Sabahattin Eyüboğlu'nun dediği gibi, Türkiye'de yeni ve eski karşıtlığı hiçbir sanatta resimdeki kadar bariz değildir ve kendini kabul ettirmekte ressam kadar güçlük çekmemiştir. "Hüsnüniyete" rağmen tamamen aciz kalan izleyiciye özellikle resim dünyasında rastlandığına işaret eder ki haksız sayılmaz. Bu yeni zihniyetin kamusallaştığı sahne, sergilerdir. İstanbul'da ve genel olarak Pera bölgesinde kümelenen sanat etkinliklerinde gayrimüslim, Levanten ya da Avrupalı sanatçıların çoğunlukta olması, Cumhuriyet öncesindeki sanat ortamlarının toplumun Müslüman kesimi için oldukça yabancı bir unsur olduğunu ortaya koyar. Seza Sinanlar Uslu'nun *Pera Ressamları - Pera Sergileri* mağaza vitrinlerinin bu kozmopolit çevre için bir tür galeri işlevi gördüğünü belgeleyerek dönemin güzel sanatlar haritasını çıkaran temel bir kaynaktır. Yüzyıl başında Levanten yazar Adolphe Thalasso'nun Fransız gazetelerinde tanıttığı "Türk Okulu" da sanatçı profiline ilişkin bir ipucudur; Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmet Ali Paşa, Halil Paşa'yla birlikte, Fausto Zonaro, Salvatore Valeri, Joseph Warnia-Zarzecki gibi çoğu yerleşik yabancının ismini zikreden Thalasso'ya göre bu sanatçılar,

İstanbul'a turist gibi gelip, "kadın figürünün başına örtü, erkek figürünün başına türban kondurup, Doğu manzaralarına sivri minareler ekleyenlerden" farklıdır. Meşrutiyet ilan edildiğinde İttihat ve Terakki Partisi'nin yönetiminde devleti kuşatacak olan milliyetçi hareketlerin etkisi, daha sonra savaş ve Cumhuriyet rejiminin kuruluş sürecinde bu kozmopolit yapı yok olur; Müslüman-Türk kimliği ağırlık kazanır. Garo Kürkman'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar* ile Mayda Saris'in *İstanbullu Rum Ressamlar* kitapları, bir dönemin kültürel çeşitliliğini algılamamıza, eksikleri olan bir tarihi yeniden kurmaya yardımcı kaynaklardır.

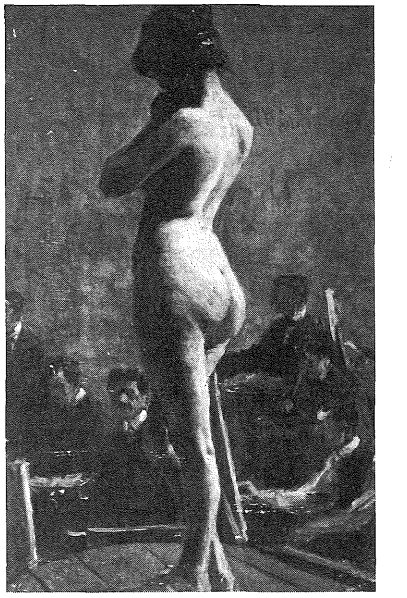
Meşrutiyet döneminin yeni toplumsal heyecanı içinde Osmanlı Ressamlar Cemiyeti (1909), Cumhuriyet döneminde de benzerleri görülen bir sanatçı örgütlenme modelinin ilk örneği sayılabilir; cemiyetin düzenlediği Galatasaray Sergileri (1916) Cumhuriyet'in ilanından sonra Ankara'ya da taşınmıştır. Cemiyetin yayımladığı ilk sanat dergisinin (1911-1914) yüzyıl boyunca pek değişmeyen konuları gündeme getirdiğini fark etmek bugünün perspektifinden özellikle ilginçtir. Bunların başında, sanata devlet desteğinin yetersizliği ve plansızlığı, sanatçının güvencesizliği ve halkın ilgisizliği gelir. Dergide yazanların pek çoğunun tahayyülünde resim sanatını takdir edebilenler, yani Avrupalılar, Osmanlılardan, Osmanlı ressamları da resimden uzak yaşayan sokaktaki Osmanlılardan daha "ileri"dedir ve Cumhuriyet Türkiye'sine de aktarılan bu kültürel ikililik zihniyeti içinde, "sanatçı" kendini bir tür modern misyoner gibi görür. Bağımsız ve özerk sanatçı kimliğiyle çelişiyor olsa da bu misyonunda devletten destek bekler. Örneğin, ressam Şerif Abdülkâdirzade Hüseyin Haşim, derginin ilk sayısındaki "Maksadımız" başlıklı yazısında, resim sanatının toplumların "ilerleme yolu"nda bir adım olduğu gerekçesiyle desteklenmesi gerektiğini savunur. Aziz Hudayi adlı bir başka yazar, bugün de kulağa hiç yabancı gelmeyen bir serzenişte bulunur: "Acaba futbol oyuncalarına verilen ehemmiyet ve mükâfatların bir parçası olsun bir gün ressamlarımıza verilecek mi?"

Ramiz Gökçe'nin Akbaba *dergisinde yayımlanan karikatürü, 23 Temmuz 1923.*

Mizah dergilerinde yayımlanan karikatürler, o yıllarda yeni bir kültürel etkinlik olan resim sergilerinin nasıl bir toplumsal karşılık bulduğuna dair ipuçlarıyla doludur. Sergiler kadınların toplum hayatında hem fiziksel hem "seyirlik" olarak yeni yeni görünür oldukları bir modernleşme mecrasıdır da. Dönemin nabzını tutan karikatüristlerden Ramiz Gökçe, sokaktaki insanın "yeni sanat"la ilişkisini ele aldığı karikatürlerin birinde, kamusal alanın dönüşümünü de beraberinde getirecek bu konuya değinmeden geçmez: Sergi gezen kadınlara bakan bir adam, "Eskiden bizi resim olan yere melek girmez diye kandırırlardı," diyerek yüzünü ekşitirken, değişen alışkanlıkları gayriihtiyari kabullenmiş görünür. O sıralar İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (1914) açılmasıyla sanat eğitimi olanağına kavuşan Osmanlı Türk kadınları sergilerde yalnızca izleyici değil, sanatçı olarak da artan sayılarla görünür olmaya başlamıştır. Aynı yıllarda, Afife Jale'nin ilk Müslüman-Türk kadın olarak tiyatro sahnesine çıkarak bir tabuyu kırdığını, ulusal mücadelenin "kadın kahraman"ı Halide Edip'in romanından sinemaya uyarlanarak ilk Kurtuluş Savaşı filmi olan "Ateşten Gömlek"te (1923) yönetmen Muhsin Ertuğrul'un başroller için özellikle Bedia Muvahhid ve Neyyire Neyir'i tercih ettiğini hatırlayabiliriz.

Yeni ressam kimliğinin oluşumuna da bu dönemde tanıklık etmeye başlarız. 19. yüzyıl boyunca askerî akademilerde öğ-

Hikmet Onat, "Nü", tarihsiz, tuval üzerine yağlıboya, 60x50 cm, özel koleksiyon.

renilen perspektifli resimler kuşkusuz yeni bir görsel kültürün kapısını araladıysa da genellikle fotoğraftan çalışılan, yağlıboya kartpostallara benzeyen o erken resimlerde beceriksiz bir "el işçiliği" ön plandadır; aralarında padişaha ithafen "kulları" diye imzalamış olanların bulunması, sanatın öznesizliğinin ifadesi gibidir. Bu askerler kuşağından sonra, bir sivilleşmeden söz edebiliriz: Şevket Dağ (1876-1944), Ruhi Arel (1880-1931), Avni Lifij (1886-1927), Celile Hikmet (1880-1956), Nazmi Ziya Güran (1881-1937), İbrahim Çallı (1882-1960), Hikmet Onat (1882-1977), Feyhaman Duran (1886-1970), Namık İsmail Yeğenoğlu (1890-1935), Mihri Müşfik (1886-1954), Harika Sirel (1896-1991), Melek Celal Sofu (1896-1976) gibi 1880-1890'lar civarında doğmuş, Meşrutiyet döneminde yetişmiş sanatçılar, yenileşen Türkiye'nin ideallerini de omuzlamış gibidirler. Bu kuşakla birlikte yaygınlaşan portre/otoportre türü, modernleşen bir toplumda bireyin görünürlük kazanma sürecine tanıklıktır. Öte yandan, natürmortlarında hat levhalara yer veren Feyhaman Duran ya da manzaralarını yaparken İstanbul'da güneşin ve doğanın "mihrabı ve kitabı" olduğunu ifade ederek "milli" renkten kopmadığını savunan Nazmi Ziya Güran gibi sanatçılar, yeni bir görsel dili kullanmaya başlarken geleneksel kimliklerinden kopuş kaygılarını da hissettirirler. Bu sanatçılar Osman Hamdi Bey ve Halil Paşa gibi öncülerden sonra figüratif resmi yaygınlaştıran kuşaktır ama, esas tercihlerinin manzara ve natür-

mort olduğu dikkatten kaçmaz. Osmanlı sanatçıları için doğanın, yaradılışın bir tezahürü olmasından dolayı kutsal olduğuna ve manzaranın, içselleştirilmiş bir tür tevhit düşüncesi taşıdığına işaret eden Nilüfer Öndin, *Gelenekten Moderne Türk Resmi Estetiği*'nde, bu kuşağın kültürel sentez çabalarının kendi dinsel kimliklerinin dönüşümüyle ne kadar ilişkili olduğuna dair bir pencere açar.

Toplumsal bağlamın belirlediği sınırlarla bireysel ifade arayışlarının nasıl çeliştiği/nasıl buluştuğunu izlemek başlı başına ilginç bir konudur. Örneğin, Nazmi Ziya Güran'ın deyimiyle resmin hâlâ "küfür, ressamın kâfir" sayıldığı 1920'lerde, hiç kuşku yok ki Mütareke döneminin karmaşasından faydalanarak ilk nü resimlerin sergilenmiş olması özellikle dikkate değer: Çıplaklığı cinsellikten arınmış estetik bir olgu olarak sindirebilmek, modern bir toplumsal kimliğin inşa sürecinde adeta ideolojik bir mesele, bir ilerleme göstergesi olmuştur. Hikmet Onat'ın canlı modelden çalışan bir grup erkek ressamı betimleyen sıradan bir atölye sahnesi, içlerinden birinin bakışını hissettirdiği için bambaşka bir anlam kazanır, örneğin. Seyredilene (kadın) değil, seyredene (erkek) dikkat çeken resim, Türkiye'de güzel sanatların toplumsal cinsiyet düzeninin dönüşümündeki etkisini düşündürür. Peyami Safa'nın bundan yıllar sonra, 1939'da İzmit Halkevi'nde nü resimlerin sansürlenmesiyle ilgili yazdığı gibi, güzel sanatların bu türü Türkiye'de her zaman "sanat değil memleket meselesi" olmuştur. Yıllar sonra 1974'te, Gürdal Duyar'ın Karaköy Meydanı'na yerleştirilen "Güzel İstanbul" heykelinin "Müslüman Türk'ün ahlâkını bozduğu" gerekçesiyle Cumhuriyet Halk Partisi ile Milli Selamet Partisi'nin koalisyonunu sarsması veyahut 1990'larda Mehmet Aksoy'un Ankara Altınpark'ta bulunan "Periler Ülkesinde" heykelinin iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi belediyesince "içine tükürülesi sanat" olduğu gerekçesiyle yerinden kaldırılması, resim ve heykelde çıplaklığın yüzyıl boyunca tartışma konusu olmaya devam ettiğini gözler önüne serer.

Cumhuriyet'in ilan edildiği yıllardan itibaren sanat ortamının, bu tür açık ya da örtük kültürel çatışmaların, ama aynı

zamanda sentez arayışlarının en görünen sahnesi olduğu söylenebilir. Manzara ve natürmorttan sonra sanatsal dağarcığımıza giren figür ve nü, başlı başına modern bir sanatsal atılım olarak uygulanır ama, o ilk nü resimlerde cesur pozlara rağmen figürlerin yüzlerini hemen hiç görmeyiz. Kültürel gelenekle sanatsal modernin buluştuğu bir sentez görürüz. İzleyici için olduğu kadar sanatçı için de "nü" ile "çıplak beden" arasındaki ayrımın muğlaklığını hissederiz. Batı sanatında nü resimler modernist sanatçıların yeni üsluplarıyla biçimbozuma uğrarken bizim sanatçılarımız için beden temsillerinin başlı başına bir devrim olduğunu göz ardı ettiğimiz de olur: 1930'ların Güzel Sanatlar Akademisi müdürü Burhan Toprak'ın bu ilk modern ressamlarımızı kastederek, yüzyıl başında Avrupa'da "öğrenime gittikleri vakit Paris'te yeni gerçekleri seçememekle" itham etmesi; ekspresyonizmden kübizme "kaynaşan bir dünyadan" hiç haber getirmemekle suçlaması gibi. Yüzyıl boyunca modern sanatımıza yönelik başat perspektifi örnekleyen bu tür yaklaşımlar, Cumhuriyetçi sanat ülküsünün atak modernizmine dair ipuçları vermesi bir yana, yüzyıl boyunca sanat ortamını meşgul edecek soruları akla getirir. Örneğin, yenilik kavramı sanatsal modernizmin başlıca ölçütüyse, artzamanlı yerel modernliğimizde yeninin anlamı nedir? Toprak'ın önerdiği gibi, sanat dünyasının merkezi sayılan yer(ler)de "yeni gerçekleri" seçip Türkiye'ye aktarmak yeterli midir? 1930'lara uzanan süreçte hâlâ genç sayılabilecek bir yaşta "eski kuşak" haline gelen sanatçılar gözden düşerken, Batılılaşma ülküsünün bir kültür politikası halinde uygulanmasını içselleştirmiş daha atak ve modernist bir kuşak sahneye çıkacaktır.

Cumhuriyet ve modernizm

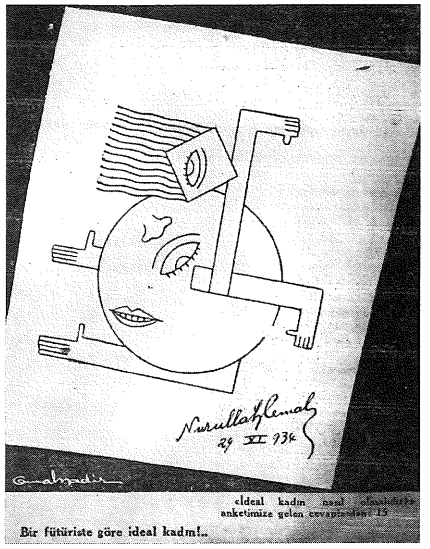
Osmanlı döneminde Batılılaşma yönünde bir "ilerleme" hareketinin uzantısı olarak, saray ve çevresinin himayesiyle varlık gösterebilen güzel sanatlar, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra, tek partili dönem boyunca da devletin güdümün-

deki bir modernizm kurgusu bağlamında şekillenmiştir. Ancak Cumhuriyet döneminde, devletin ve bürokratik elitin sanatın başat örgütleyicisi, koruyucusu ve alıcısı olduğu bir ortam içinde, Malik Aksel'in deyimiyle, "ikinci derecede sanat eserleri"yle "birinci derecede inkılap eserleri" gibi ayırıcı ölçütler çerçevesinde sanatçıların, Benedict Anderson'ın deyimiyle "ulus imgesi"ne katkıda bulunması beklenir; sanatçı kimliği, bu dönemin ideolojik akışı içinde şekillenir. Ressam Ali Sami Boyar'ın ifadesiyle, "manolya resimlerinden, krizantemlerden evvel milli destanlarımızı okuyacak ve milli mefahirimizi tesbit edecek, inkilabı tarihe nakledecek resim ve tablolar lazımdır".

Başkentte devam eden kentsel yeniden yapılanma programları (1928'de hazırlanıp, 1932'de yürürlüğe giren, günümüze yalnızca adı kalmış Hermann Jansen Planı gibi) Türkiye'ye davet edilen Heinrich Krippel ve Pietro Canonica gibi yabancı heykeltıraşlara ısmarlanıp Ankara ve İstanbul'da kentsel meydanlara yerleştirilen anıtlar (ilki de Krippel'in, amaçlandığının aksine denizden de karadan da görünmeyen 1926 tarihli Sarayburnu Anıtı'dır); başlı başına bir sergi mekânı olarak Ankara Sergievi'nin tasarlanması (1933); toplumsal reformları yaygınlaştırmak için kurulan, "ar" şubesinden kütüphaneye ve tiyatroya tam teşekküllü bir kültür merkezi gibi işleyen ve 14 ilde açıldıktan sonra kapatılana kadar sayıları 478'i bulan Halkevleri (1932-1951), yeni Türkiye'nin modern sanatsal birikimini yılda bir kere tek bir çatı altında toplayıp kamuyla buluşturmayı amaçlayan İnkılap Sergileri (1933-1937), çoğu devlet memuru 48 ressamı Anadolu'nun dört bir yanında resim yapmaya gönderen Yurt Gezileri (1938-1943), İstanbul'da Resim Heykel Müzesi'nin açılması (1937), büyük bir yarışmalı/satışlı ulusal sergi olarak tasarlanan Devlet Resim ve Heykel Sergisi (1939-) gibi çeşitli devlet destekli projelerle ivme kazanan sanat etkinliği, 1930'larda kültüre yapılan yatırımın çeşitli yansımalarıdır. Bu örnekler, güzel sanatların Kemalist kültür devriminin tali değil, temel bir uzantısı olduğunu gözler önüne serer.

Cumhuriyet'in ilan edildiği yılların zor ekonomik koşullarında yurtdışına eğitime gönderilenler arasında resim, heykel, müzik gibi alanlarda sanatçıların (Mahmut Cuda, Şeref Akdik, Zühtü Müridoğlu, Ahmet Adnan Saygun, Necil Kâzım Akses gibi) bulunmasını da bu sürecin göstergesi sayabiliriz. Bu zihniyet, İnönü döneminde uygulanmaya başlandığında tartışmalara da neden olan Harika Çocuklar Yasası'yla devam eder. Kansu Şarman'ın *Türk Promethe'ler*'inde anlattığı gibi, yurtdışına gönderilen gençlerin, bilgi, teknoloji, uygarlık alıp, döndüklerinde ülkeyi bu ateşle fitilleyecekleri öngörülür. Bu yönde bir atılım da Türkiye'ye sanat eğitimini yeniden örgütlemek üzere davet edilen, zaman zaman yerel ortamın atak modernistleriyle çatışmalar da yaşayan Avrupalılardır; resimde Leopold Levy, heykelde Rudolf Belling, tiyatro ve operada Carl Ebert, müzikte Paul Hindemith gibi. 1930'lara kadar Osmanlı esinli modern bir mimari üslubu benimsemiş olan Mimar Kemaleddin Bey, Vedat Tek, Giulio Mongeri gibi mimarların öncülüğünde gelişen "Birinci Ulusal Mimarlık" yerine, yeni kentleşme programlarını gerçekleştirmek üzere Clemens Holzmeister, Bruno Taut, Ernst Egli gibi mimarların davet edilmesini de bu bütüncül yapılandırma sürecinin bir parçası olarak görebiliriz.

Bu bağlamda, yeni Türkiye'nin kendisine "yeni bir hayat kabı, yeni bir mefkûre zarfı" aradığını, "yeni Türk"ün "yeni şehir, yeni yol, yeni mesken, yeni mektep, yeni iş" beklediğini belirten İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Demokrasi ve Sanat*'ı, Cumhuriyet rejiminin ruhunu duyuran ateşli bir gelecek manifestosu niyetine okunabilir. Baltacıoğlu bu kitapta geometrik bir tür akılcı tavır olarak algıladığı "kübizm"i yeninin somut karşılığı olarak sunar; sanatsal bir üsluptan çok hayatı kapsayan bir felsefe gibi önerir. Cemal Nadir'in 1934'te *Akşam* gazetesinde yayımlanan, mimaride, eşyada, resimde, her şeyde aranan modernizm görüntüsüyle, hatta Baltacıoğlu'nun "inkılabın Türk kadını" tahayyülüyle dalgasını geçen karikatürü, bu açıdan oldukça esprilidir: Cetvel ve pergelle çizilmiş bir "geometrik kadın" altında, o dönem kübist resimler yapan Nurullah

Cemal Nadir'in Akşam *gazetesinde yayımlanan karikatürü, 2 Aralık 1934.*

Berk'in imzasının taklidi ile "İdeal kadın nasıl olmalıdır?" / "Bir fütüriste göre ideal kadın" yazısı okunur. Harf devriminin gerçekleştiği yıl yayımlanan karikatürlerde bu tür geometrik stilizasyonlara sıklıkla rastlanır: Örneğin Ramiz Gökçe'nin bir karikatüründe insan biçimli eski harflerle yeni harflerin bir boks maçına tutulduklarını görürüz; aynı yıl Cemal Nadir'in bir karikatüründe bir başka geometrik "harf insan", eski harfleri kendi rüzgârıyla süpürmüş ve "dev bir adım atmıştır." Bu tipler öyle eğretidir ki satır aralarındaki konunun kültür şoku olduğunu sezinleriz.

Yeni harflerin kabulüyle sanatsal dilin yenilenmesi arasındaki paralellik de ilginçtir ve genç, modernist bir sanatçı kuşağının misyonluluğunu duyurur. *Çağdaş Türk Sanatı*'nda Sezer Tansuğ, yurtdışında eğitim görüp Türkiye'ye dönen genç sanatçıların önceki kuşağa göre daha cesur biçimsel tutumlarını, alfabe devrimiyle sıkı bağ kurulmasına bağlar. Gerçekten tam da bu yıllarda, Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği ya da *d Grubu* gibi sergi birlikleri içinde yer alacak sanatçıların kendilerinden önceki kuşakların eğitim gördüğü resmî ve geleneksel sanat akademileri yerine, Hans Hofmann, Fernand Léger, André Lhote gibi eğitimci olarak da isim yapmış modern sanatçıların atölyelerine yöneldikleri görülür. Dünyanın dört bir yanından "modernizm öğrenmeye" gelmiş sanatçılarla dolu bu tür özel atölyelerdeki eğitim, ister istemez bazı soru işaretleri de uyandırır: Modern sanat, geleneksel sanat akademilerindeki gibi öğretilebilir/öğrenilebilir mi? Eğer sanatsal modernizm, dil gibi öğrenilebilen bir teknik/üslupsa, başat ölçütü olan sanatsal özgünlük fikriyle çelişmez mi? Bu tür alternatif sanat eğitimi ortamları arasında, kübizmin akademikleşmiş bir versiyonunu geometrik figürasyon şeklinde öğreten André Lhote akademisinin Türkiye'nin modern sanatında ağırlıklı bir yeri olduğunu vurgulamak gerekir; *Akşam* gazetesinde yayımlanan bir söyleşisinde ressam Ali Sami Boyar'ın dikkat çektiği gibi, "André Lot, André Lot, André Lot... Sanki Paris'te ondan daha büyük bir sanatkâr yokmuş gibi"dir ve "Avrupa'dan her gelen genç ressam bize André Lot getirmektedir." Lhote gibi modernistlerden öğrenilen "dil", genç kuşak açısından Türkiye'nin ideallerine daha uygun görülmüştür; örneğin yeni Avrupa deneyiminin anlamı, Zeki Kocamemi'nin ifadesiyle, "resim yapmanın kopya etmek değil, inşa etmek olduğudur". "Yeni sanatkâr", ilhamını artık "yeni inkılaplardan almakta" ve "artık yeni bir medeniyete doğru yürüyen Türkiye'nin yeni yaşayışını plastik olarak ifade etmeye çalışmaktadır".

Böylece, "genç Türkiye"nin idealleriyle örtüştürülmek istenen modernist üslupların pek de parlak olmayan çeşitli yorumları; İstanbul ve Ankara'da açılan sergilerde eski kuşakla özdeşleştirilen "yıkık dökük cami ve medreseler (...) pörsümüş manolya ve krizantemler" devrinin sonunu getirmiş, kırsal yaşam, harman sahneleri, Kurtuluş Savaşı, devrimler ve özellikle modern kadın imgesine odaklanan konu dağarcığı ağırlık kazanmıştır. Resimlerde modernlik simgesi olarak gördüğümüz kadınların deneyimlerinin, daha çok erkek sanatçıların gözlemlerini ve hayal gücünü yansıttığını da söylemek gerekir. Zeynep Yasa Yaman'ın işaret ettiği gibi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte sanatçı, eril bir aktördür: "Geleneğin karmaşık zaman, mekân ve algı sistematiği, dirençli ve sağlam yapısı, potansiyel olarak 'yeni'yi içinde barındırırken koruduğu 'erkek' direnç, başka bir geleneğin icadında da etkili olmuştur." Zeki Faik İzer'in Delacroix'nın *Halka Yol Gösteren Özgürlük* (1830) resminden uyarladığı *İnkılâp Yolunda*'da (1933) olduğu gibi,

Zeki Faik İzer, "İnkılâp Yolunda", 1933, tuval üzerine yağlıboya, 176.5x237 cm, MSGSÜ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi.

çoğu resimde kadın imgesi bir şablondur. Kadınların deneyimini hissettiren ilginç bir örnek, Melek Celal Sofu'nun *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kadın* (1936) resmidir; meclis kürsüsünde konuşan ama yüzü sanki kasıtlı olarak resmedilmemiş bir kadın figürü, modernist ideolojinin araçsallaştırdığı kadınların toplumsal kimliklerinin imgelerle her zaman örtüşmediğini akla getirir.

Cumhuriyet'in Kültür Politikası ve Sanat'ta Nilüfer Öndin, Cumhuriyet rejiminin kendi ereklerini gerçekleştirmek için sanata başvururken, sanatın da kültür politikasına koşut şekillendiğine işaret eder. 1929'da yeni harflerle yayımlanan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Nizamnamesi'nde, genç sanatçıların toplumun sanata ilgisizliğiyle savaşmak, "harice güzel sanatlarda Türk'ün kabiliyetini göstermek" gibi gayelere imza attıklarını okuruz. İlk sergilerini İstanbul yerine Ankara'da açmaları da ulusal misyonun bir yansımasıdır. 1933'te bir araya gelen bir başka grup, harf devriminin ruhunu yankılarcasına "d" adını seçmiş olan sanatçılar da kendilerini çalışkan vatanseverler olarak tanımlayarak, "sanatlarının memlekete faydalı olmasını" başlıca hedef ilan ederler. Cemal Nadir, bu Türk "fütüristlerinin" de bir karikatürünü, harf devrimini çağrıştırırcasına çizer: Bir müfreze halinde hep birlikte bir filit pompasını andıran "d" şeklindeki büyük bir harfi yüklenmiş vaziyette, adeta haşere mücadelesi yapıyor gibi, ileriye hücum ederler. Gerek Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nin, gerekse *d Grubu*'nun sergilerine katılan sanatçılar, konuyu bir ölçüde geri plana iten ve biçimbozmacı eğilimler taşıyan yaklaşımlarıyla kendilerinden önceki kuşaktan farklı yeni bir atılımı duyururlar ama bu sanatçılara üslupsal ortaklıklar yakıştırmak, belli bir izm'ler silsilesi şeklinde formülleşen modern Batı sanatı tarihi kalıplarını modern Türk sanatına uyarlamak çabasından ibarettir. Cevat Dereli (1900-1989), Zeki Kocamemi (1901-1959), Refik Epikman (1902-1974), Muhittin Sebati (1901-1932), Aliye Berger (1903-1974), Mahmut Cuda (1904-1987), Ali Avni Çelebi (1904-1993), Hale Asaf (1905-1938), Nurullah Berk (1906-1982), Ali Hadi Bara (1906-1971), Zühtü Müritoğlu (1906-1992), Halil Dikmen (1906-1964), Eren Eyüboğlu (1907-1988), Maide Arel (1907-1997), Ercüment Kalmık (1909-1971), Sabri Berkel (1907-1993), Füreya Koral (1910-1997), Bedri Rahmi Eyüboğlu (1911-1975) gibi yüzyıl başında doğup erken Cumhuriyet dönemi boyunca etkili olan sanatçıların Türkiye sanat ortamının daha modern bir çehreye bürünmesinde rol oynadıklarını söylemek daha doğru olacaktır.

Arif Kaptan'ın *Cumhuriyet'in Gençliğe Tevdii* (1934), Halil Dikmen'in *İstiklâl Harbi'nde Cephane Taşıyan Köylü Kadınlar* (1933), Turgut Zaim'in *Türk Milletinin Atatürk'e Arz-ı Şükranı* (1933) gibi pek çoğu İnkılap Sergileri'nde gösterilen resimlerin, gerekse 1920'lerin sonundan itibaren önce Heinrich Krippel ve Pietro Canonica gibi Batılılara, 1930'lardan itibaren Kenan Yontunç, Nijat Sirel, Ali Hadi Bara, Ratip Aşir Acudoğu ve Sabiha Bengütaş gibi Türk heykeltıraşlara ısmarlanan anıtların sanatsal değil, ideolojik boyutu ön plandadır. 1930'larda artık

Heinrich Krippel'in Konya Atatürk Anıtı'nı gösteren fotoğraf, kaynağına ulaşılamadı.

Türkiye'de de anıt yapılabilmesi, 1937'de İstanbul'da bir heykel dökümhanesi kurulmasıyla da ilişkilidir. Cumhuriyet dönemi boyunca "heykel" kavramıyla adeta özdeş hale gelmiş olan ulusal anıtların, Aylin Tekiner'in *Atatürk Heykelleri*'nde tüm boyutlarıyla irdelendiği gibi, estetik açıdan değil, politik göstergeler olarak anlam kazandığı bir gerçektir. Tekiner'e göre, milli bayramlara denk getirilen anıt açılış seremonileri, ideolojik bir ritüele, bir kült ayinine dönüşür ki bu çarpıcı etkiyi gösteren fotoğraflar, Cumhuriyet döneminde yalnızca heykel sanatının değil, kültürel bir mecra olarak fotoğrafın da ne kadar önemli bir propaganda aracı olduğunu gözler önüne serer (1934-1949 yılları arasında, yeni Türkiye'nin tanıtımı için yayımlanan *La Turquie Kemaliste* dergisini ve "Türkiye'nin gözü" olarak nitelendirilen Avusturyalı fotoğrafçı Othmar Pferschy'nin Türkiye fotoğraflarıyla oluşan modern Türkiye imgesini hatırlayabiliriz).

1930'ların sonuna doğru Milli Eğitim Bakanlığı'nın girişimiyle Ankara Sergievi'nde düzenlenen İnkılap Sergileri etrafındaki tartışmalar, özellikle *Kadro* dergisinden Burhan Asaf Belge'nin yazdığı oldukça sert eleştiriler, dönemin sanat ortamına ilişkin diğer ipuçlarıdır. Güzel sanatların beklenen devrimci ruhu yansıtamadığı, bir hayal kırıklığı yarattığı sezilir. Örneğin, ilk İnkılap Sergisi sırasında "Türk sanatına içtimai siparişi verecek en büyük kuvvetin Türk inkilâbı" olması gerektiğini ateşli bir biçimde savunan Burhan Asaf'ın son İnkılap Sergisi'ne dair yazdıklarında derin bir hayal kırıklığı vardır; "teknikte zayıf olduğu kadar mevzuda da anlayışsız ve heyecansız olan" sanatçıların, bir "diş kirası" için kifayetsiz tekniklerini bu kez de mevzuya feda etmekte olduğunu söylerken, "ne inkılaba ne de sanata hizmet edemeyen" bir sanatsal üretimin tehlikesinden söz eder.

1940'larda milliyetçi bir siyasi dalga hissedilirken, "Türk ressamı Türk halkına söylemek için onun dilini öğrenmelidir," diyen İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *d Grubu*'nun ilk sergilerindeki kübist eğilimleri abartılı bulanlar arasına katılması; *d Grubu*'nun ilk çıkış manifestolarını yazan Peyami Safa'nın sanatın "soysuzlaştığına" dair yazıları; bizzat grup üyelerinden Elif Naci'nin "Onlar André Lhote'a gittiler, ben Hafız Osman'a..." gibi sözleri, sanatçıları kuşatan eleştiri ortamının genellikle sanatsal değil, siyasi boyut taşıdığını gözler önüne serer. Salt modernist biçimle "milli" bir sanata varılamayacağı düşüncesi ağırlık kazanırken, toplumla bağ kuramayan modernist eğilimler hakarete uğrar; milli değerlerden uzaklaşmanın "soysuzluk" olarak tanımlandığı bir ortamda, konudan fazla uzaklaşan biçimsel denemeler de "soysuz sanat" olarak damgalanır. Dikkat çeken bir başka eğilim de Türkiye'de çalışmak üzere davet edilen yabancı mimarlara ve heykeltıraşlara yönelik tepkilerdir. 1937'de *Ar* dergisi, yabancı heykeltıraşlara ısmarlanan anıtları Türklerin yapması gerektiğini savunarak bunun bir "milli kültür davası" olduğunu öne sürerken, 1932'de yürürlüğe giren Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun gibi uygulamalar, daha çok el sanatları ya da teknik meslekleri kapsıyor olsa da sanat ortamına yansıyan tartışmaların arka planında milliyetçi ideoloji kadar ekonomik rekabetin bulunduğunu da düşündürür.

Liberalleşme dönemi

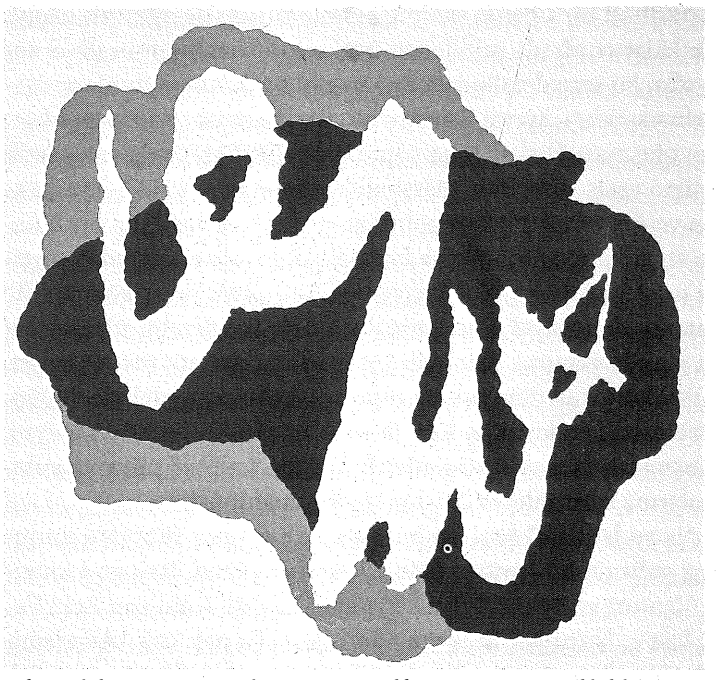
1950'lerde çok partili rejime geçişle birlikte devletin sanata olan desteğinin ve ilgisinin azalması, erken Cumhuriyet dönemindeki yapılanma çabasına kıyasla, günümüze kadar uzanan genel bir eğilimdir. Demokrat Parti'nin iktidarı sırasındaki göreceli ekonomik canlanmanın bağımsız bir sanat piyasasının oluşumuna da yeterli bir katkısı olmamıştır. Ressam Turan Erol'a göre, CHP ile Demokrat Parti iktidarının temel farkı, sanatçıya verilen değerle ilgilidir: Erol, CHP'nin devletçi seçkinlerinin, Halkevleri ve partili yayın organlarının sanatsal etkinliklere gösterdiği ilginin kayda değer parasal olanaklar sağlayamasa bile, "toplumda gene de bir yerleri olduğu duygusunu tattırdığı için" sanatçı gözündeki değerinden söz eder. Cumhuriyet'ten günümüze Türkiye'de sanat piyasasının gelişimini inceleyen sanat tarihçisi Mehmet Üstünipek de Türkiye'de 1940'lardan itibaren lüks tüketime yönelen bir kesimden söz edilmeye başlansa bile tercihlerin "antika değeri" olan tablolar ve objelerden yana olduğunu belirtir. Bu açıdan bakıldığında 1950'lerde Türkiye'nin ilk özel sanat galerilerinden biri olan Maya'nın (1950-1955) kapanmaması için sanatçıların kendi ekonomik haklarından feragat ederek, adeta imece usulüyle özel bir galeriyi yaşatma çabaları, sanat ortamını destekleme çabası olarak dikkat çekicidir. 1952'de Ankara'da bir grup sanatçının kooperatif modeliyle kurduğu Helikon Sanat Derneği'nin 6-7 Eylül Olayları sonrasında ismi nedeniyle kapatılması ise, bu dönemde sanatçıların sorunlarının salt ekonomik olmadığını da gözler önüne serer. *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*'nda Cangül Örnek, Nazım Hikmet'in uzayan hapisliği (1938-1950), Sabahattin Ali'nin öldürülmesi (1948) gibi olayların yarattığı etkinin devam ettiğine, 1950'ler Türkiye'sinin ABD'deki komünizm paniğini andıran bir baskı ortamına dönüştüğüne işaret eder. Bu açıdan bakıldığında, dış politika ve ekonomide liberalizmi savunan Demokrat Parti'nin iç politikadaki muhafazakâr ve baskıcı tavrı, sanat ortamına da yansımıştır. Özellikle sol ideolojiye yakın sanatçılar, adeta cadı avına maruz kalmıştır. Abidin Dino'nun soyut seramik yapıtlarının orak-çekiç imgesine benzer biçimler çağrıştırdığı gerekçesiyle mahkemeye verilmesi (1952) ya da 47. Sao Paulo Bienali'ne (1957) davet edilen Nuri İyem'in katılımının engellenmesi bu baskıcı tavrın örnekleridir.

1950'lerin sanat ortamında devletin örgütleyici olarak sahneden çekilmeye başladığı, yabancı konsoloslukların kültür merkezlerinin belirgin bir ağırlığının oluştuğu görülür; hatta dönemin sanat eleştirmenlerinden Bülent Ecevit bu durumu, sanatçıların "kendi yurdunda misafir" olmasına benzetir. Elçiliklere bağlı kültür merkezlerinin oynadığı rol ile birlikte, yabancı sanat uzmanlarının rol aldığı çeşitli özel girişimler de dikkat çeker. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Derneği'nin 1954'te İstanbul'da uluslararası bir kongre gerçekleştirmesi, bu kapsamda Yapı Kredi Bankası'nın düzenlediği ulusal çapta yarışmalı bir resim sergisi, tarihsel bir öneme sahiptir. Günümüzde de ağırlıklı olarak bankalar etrafında şekillenen özel sektör hamiliğinin ilk örneği olan bu sergide; ilk defa 2x3 m gibi büyük boyutlarda resimlerin yapıldığı, ayrıca Türkiye'nin ilk kurumsal koleksiyonlarının oluşmaya başladığı görülür. 1948-1952 arasında çok partili rejime geçiş sürecinde Marshall Yardımı alarak NATO'ya katılan ve Amerika'ya yakın politikalar izlemeye başlayan bir ülkede sergi konusunun "İş ve İstihsal" oluşu da anlamlıdır; sergide ortaya çıkan kırsal Türkiye imgesi, Soğuk Savaş döneminde Batı'nın potansiyel tahıl ambarı gözüyle bakılan bir ülkede, arka planda yaşanan ideolojik çatışmaları düşündürür. Örneğin, kırsal kültürün dinamik bir toplumsal eğitim modeliyle dönüştürülmesi için kurulan Köy Enstitüleri (1940) 1950'lerin siyasi çatışmaları arasında Sovyetler Birliği'nin kolektif tarım uygulamalarına benzetilerek bu dönemde kapatılmıştır.

"İş ve İstihsal" başlıklı bu yarışmalı sergide dünyaca tanınmış yabancı bir jürinin (İngiliz Herbert Read, İtalyan Lionello Venturi ve Belçikalı Paul Fierens) Cemal Tollu'dan Zeki Faik İzer'e, Nurullah Berk'ten Sabri Berkel'e pek çok "Akademili", "hoca" sanatçının Anadolu folklorunu yücelten geometrik

Cemal Tollu, "İstihsal", 1954, tuval üzerine yağlıboya, 200x300 cm, Yapı Kredi Bankası koleksiyonu.

Sabri Berkel, "Yazı", 1958, mukavva üzerine yağlıboya, 70x87,5 cm, özel koleksiyon.

figüratif resimlerini modası geçmiş ve "belli klişelere saplanmış olmakla" eleştirirken, birinciliği yarışma konusundan "en çok uzaklaşan, böylece serbest düşünebildiği" gerekçesiyle akademik sanat eğitimi almamış, "amatör" Aliye Berger'in soyut dışavurumcu resmine vermesi, Sabahattin Eyüboğlu'nun yerinde tespiti gibi, "Avrupa'da eskinin bizde yeninin ocağı" olan Akademi'nin çağın gerisinde kaldığı hissini uyandırmış, Akademililerin sanatsal erkini de ilk kez sarsmıştır. 1950'lerde Akademi'nin sanat ortamındaki tekelini sarsan önemli bir gelişme de Paris "beaux arts ekolü"ne karşılık, sanat ve zanaat arasında ayrım gözetmeyen Bauhaus eğitim modelinden esinle, özellikle Alman hocalardan oluşan bir kadroyla Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nun kurulmasıdır. 1950'lerde yaşanan kentsel dönüşüm sürecinin bir ihtiyacı olarak, dekor, iç mimarlık, mobilya, kumaş, seramik, grafik tasarım alanlarında "Türk milli ekonomisine üretici elemanlar yetiştirmek" amacıyla kurulan bu okul, kırsal kültürün egemenliği devam ederken endüstriyelleşmenin simgesi olarak gündeme gelmiş; piyasa çeşitli sektörlerle bütünleşmesi ve disiplinlerarası sanat anlayışıyla Akademi'ye alternatif bir ortam oluşturmuştur.

1950'lerden itibaren yurtdışıyla daha yakın ilişkilerin kurulması, elçiliklere bağlı kültür merkezlerinde düzenlenen sergiler ve etkinlikler, uluslararası bienallere katılımlar, Batı ülkelerine giden sanatçıların çoğalması ve yabancı yayınların yaygınlaşmaya başlaması da farklı bilgilenme kanallarının yolunu açarak, yerel sanat ortamına çeşitli açılımlar getirmiş, uluslararası ortamla daha fazla etkileşim sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, bu yıllarda ağırlık kazanan soyut sanat eğilimi, belki kısmen Demokrat Parti iktidarı dönemindeki baskıcı atmosfere bağlanabilir ama, edebiyat dünyasında İkinci Yeni şiirinde görülen varoluşçuluk etkisi gibi, 1960'lara kadar uluslararası sanat ortamının baskın eğiliminin soyut olmasının payını göz ardı etmemek gerekir. Demokrat Parti iktidarının dinsel hassasiyetlere yönelik popülist tavrının kaligrafik motiflerle örülü soyut sanatın yaygınlaşmasında etken olup olmadığı da tartışılabilir.

1960'lara uzanan süreçte gerek Türkiye'de gerekse yurtdışında sanatsal üretimini sürdüren Fahrünissa Zeid (1901-1991), Hakkı Anlı (1906-1991), Şemsi Arel (1906-1985), Sabri Berkel (1907-1993), Cemal Bingöl (1912-1993), Ferruh Başağa (1914-2010), Selim Turan (1915-1994), Şadi Çalık (1917-1979), İlhan Koman (1921-1986), Nejad Devrim (1923-1995), Mübin Orhon (1924-1981), Adnan Çoker (1927-2022), Abdurrahman Öztoprak (1927-2011), Kuzgun Acar (1928-1976) gibi farklı kuşaklardan birçok ressam ve heykeltıraşın, soyut dışavurumcu, lirik soyut, kaligrafik soyutlamaları, döneme damgasını vurmuştur. Bu eğilimler, uluslararası sanat ortamında soyutun yükselişiyle Doğu'nun sanatlarına uyanan yeni bir ilgiyle de örtüşür. Örneğin, Doğu'da görselliğin soyutlamaya dayalı doğasına Türk sanatçısının (ve izleyicisinin) zaten alışık olduğu savunulmuş, Sabahattin Eyüboğlu ile Mazhar Şevket İpşiroğlu'nun *Avrupa Resminde Gerçek Duygusu*'nda altını çizdikleri gibi, "Koca Avrupa bula bula bizim eskilerimizi, bitpazarına dökülmüş suretli suretsiz, insanı insana, ağacı ağaca benzemeyen renk ve çizgi oyunlarını bulmuşsa" o halde, bu eskilerde, "bu bitpazarına dökülmüş suretli suretsiz renk ve çizgi oyunlarında muhakkak ki bir hikmet bulunduğu" düşünülmüştür. Batı modernizmine eklemlenme ideali taşıyan çağdaş Türk sanatının 1950'li ve 1960'lı yıllarda katıldığı bazı uluslararası sergilerde "İmzaları Türk ama resimleri Avrupalı, neden bunlarda Şark havası sezilmiyor?" gibi eleştiriler de "eskinin yeniye nasıl mal edileceği" sorusunu beraberinde getirmiştir. Örneğin, 1957'de Edinburgh'da gerçekleştirilen "Modern Türk Resmi" sergisinin küratörü Derek Patmore, "çağdaş Türk sanatçısının bütün modern Türklerin yüzleşmek durumunda olduğu bir sorunla", Batı'da öğrenilen modern tekniklerin, gelenekler ve tarihsel geçmişle nasıl harmanlanacağı sorunuyla karşı karşıya olduğuna işaret eder. Ressam Ercüment Kalmık ise, "Tüm davranışlarımız Batılı iken Avrupalının hoşuna gider diye Şark sanatı yapmaya özenilirse işte o zaman gerçekten özenti sanat yapılmış olacağını" savunarak, uluslararası fuarlara "sedef kakmalı hamam nalınları ve şiş kebabı ile katılan" bir

ülkenin bu yanlış görüşü oluşturduğunu iddia eder. Arka planda Gökalp'in hars/medeniyet formülünü çağrıştıran bu tartışmalar, kültürel tercümelerin ne kadar hiyerarşik bir zeminde değerlendirildiğini düşündürür. Bu tür kültürel kimlik tartışmaları, 1960'ların politik hareketliliği içinde yerini yerel motiflerin ve konuların ön plana çıktığı daha toplumsal konulara bırakacaktır.

Toplumsal çalkantılar arasında

27 Mayıs 1960'ta yaşanan askerî darbe sanat çevrelerinde "soyuta paydos", "soyut sanat devrinin sonu" gibi metaforlarla ifade bulurken, bu dönemde yaşanan toplumcu dalgayı da hissettirir; örneğin yazar Yaşar Nabi Nayır, genç sanatçıları, "biçim oyunlarını, romantizmi, sanat için-kendim için çabasını" bir yana koyup, "kendini memlekete adamaya" çağırırken, "27 Mayıs'ın heyecanıyla" fırça ve boyalarına sarılarak işçi, emekçi, köylü resimleri yapan bir grup genç sanatçı da sergilerde "yine çiçek, manzara, çıplak kadın ve anlamsız resim yapmakta olan" Akademili hocalarını, sanki Türkiye'de değil de Kaf Dağı'nda yaşamakla itham eder. Eleştirmen Sezer Tansuğ, "Paris-Münih ve de Amerikan okullarının Türkiye temsilcileri"nin "halkı resim ve heykel sanatlarına enikonu küstürmüş olduğunu"nu iddia ederken, sanat ortamına da yansıyan toplumsal kutuplaşmaya dair ipuçları verir. 12 Mart 1971'de bir askerî muhtırayla, 12 Eylül 1980'de yine bir askerî darbeyle devam eden bu çalkantılı dönemde, güzel sanatlar, yine bir misyonluluk bağlamında gündemdedir. Ancak, demokratik düşünce taleplerinin arttığı, ideolojik kavgaların ön plana çıktığı bu yıllarda sanatsal misyonluluğun zeminini geçmişte olduğu gibi öncelikle "ulus" değil, "toplum" düşüncesi oluşturur. Gerçi 27 Mayıs'ın sanat çevresinden olumlu tepkiler aldığı, bir tür Atatürk'e dönüş harekâtı olarak nitelendirildiği, örneğin bir anıt furyasına yol açtığı, dolayısıyla, ulusalcı hassasiyetleri uyandırdığı göz ardı edilemez. Yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi'nin sanatçıların örgütlenmesine yönelik girişimleri; 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanata da yer verilme-

si ("Batı sanatının yurtta, Türk sanatının da dünyada tanıtılması; devletin sanat armağanları dağıtması..."); somut bir girişim olarak da 1960'lar boyunca devlet desteğiyle Balıkesir, İzmir, Antalya, Bursa, Mersin, Kütahya, Eskişehir, Erzurum ve Bolu'da küçük birer il galerisi açılması; hatta başkent Ankara'ya modern sanat müzesi yapmak fikrinin ciddi bir biçimde gündeme gelmeye başlaması (kuruluşu 1980'i bulmuşsa da) erken Cumhuriyet döneminde görülen devlet desteğini andırır. 1960'larda kültür, milli eğitimin bir uzantısı olmaktan çıkıp, kendi müsteşarlığına, sonra da bakanlığına kavuşmuş, ama kültür yönetimi, tam da bu yıllardan başlayarak bir tür yapboz tahtasına dönmüştür. Bakanlık yerine İngiltere'deki özerk devlet kurumu "Art Council" modeline benzer öneriler de gündeme gelmiş, ancak Türkiye'de siyasal iktidarın fazlasıyla yönlendirici olabileceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Bugünün penceresinden bakınca ilginç bir nokta, son on yıldır yeniden gündeme gelen benzer bir önerinin, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın tiyatro, opera, bale, müzik gibi alanlardan da tümüyle çekilmesi yönündeki kanun taslağı olan Türkiye Sanat Kurumu tasarısının artık ne kadar farklı bir zeminde tartışıldığı; kültürün "özelleştirilmesi" çabasının, "özerkleşmesi" düşüncesinin önüne geçmesidir.

Cumhuriyet döneminde sanatsal erki temsil eden yerleşik kurumların yoğun bir eleştiriye tâbi tutulması da 1960-1980 arası dönemin genel bir özelliğidir. Örneğin, 1960'larda görsel sanatlar alanında hâlâ en önemli etkinlik olan Devlet Resim ve Heykel Sergisi, ilk kez eleştiri odağı olmaya başlamıştır. Sergiyle katılan yapıtların niteliği bir yana, her yıl bu sergiden yüksek meblağ ödenerek alınan yapıtların akıbeti, devletin sergiye yaptığı yatırıma rağmen hâlâ sabit bir sergi mekânının bulunmayışı, hatta jüri üyelerinin ödül alması gibi kamusal bir sorgulamayı duyuran olguların gündeme gelmesi, Türkiye için yeni tartışmalardır. 1960'lardan itibaren sergi etkinliklerinin hız kazanan bir ivmeyle İstanbul'a kayması da Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nin azalan etkisinin ve Ankara'nın, Cumhuriyet dönemindeki kurumsal hâkimiyetini yitirmesinin işaretidir. Özellikle 1970'lerden itibaren, kitlesel nitelik taşıyan toplumsal mücadele giderek yay-

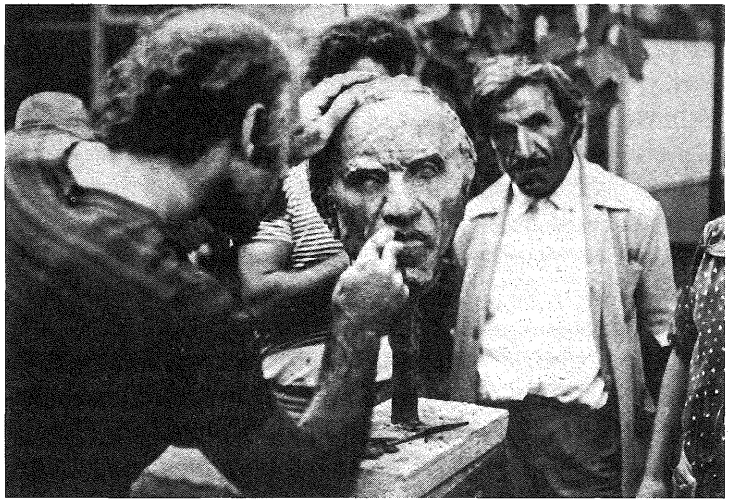

İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde modellerin çıplak protestosu, 6 Ocak 1971.

gınlık kazanırken dikkat çeken bir olgu da sanat ortamında sanatçıların kendi emekçi kimliklerini fark etmeleri ve savunmalarıdır. Sanat ortamında çeşitli talepler toplu protesto eylemleriyle dile gelirken, ilginç bir örnek de Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nden atılan kadın ve erkek 15 modelin sosyal güvenlik talebiyle 1971'deki çıplak protestosudur. "İşçiyiz haklıyız, işçiyiz güçlüyüz" yazılı pankartlarla çıplaklarını örten modellerin eylemi, dönemin ruhunun simgesel bir göstergesi olarak okunabileceği gibi, bugünün Türkiye'siyle bazı temel farkları da hissettirir: Günümüzde güzel sanatlar fakültelerinin müfredatlarında yer almasına rağmen canlı modelden eğitimin bütçe sıkıntısı gibi gerekçelerle engellendiği göz önünde bulundurulduğunda, oldukça farklı kültürel iklimlerden söz ettiğimiz açıktır.

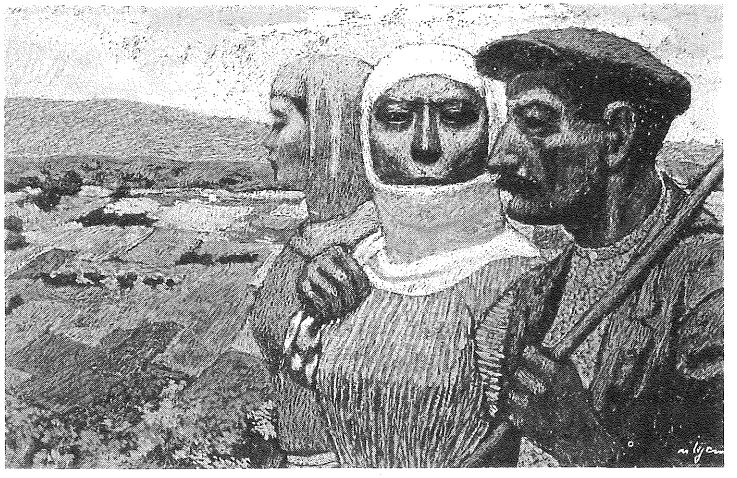
1960'lardan sonra sanatçı kimliğinin toplumsal rolüne ilişkin resmî, "ulusal" vizyonun olmayışı, sanatçının da artık bu beklentiden vazgeçmiş görünmesi, bir tür özerkleşme olarak da değerlendirilebilir. Daha bağımsız ortamların oluşmaya başlaması, örneğin bankaların kültür etkinliklerinin çoğalması ya da 1970'lerden itibaren yeni birtakım özel galeri girişimleri, bu süreçte etkilidir. Dahası, zaten tüm kurumlara yö-

nelik eleştirel bir tavır içinde olan yeni bir sanatçı kuşağı için bir de sokak vardır. Yılmaz Aysan'ın *Afişe Çıkmak*'ta belgelediği gibi, özellikle 1960'ların ikinci yarısından itibaren toplumsal siyasallaşma eğiliminin giderek yükselişe geçmesiyle birlikte, devrimci harekete katılan genç sanatçıların ürettikleri afiş, broşür, dergi ve plak kapağı gibi işlevsel boyutu olan malzeme, başlı başına bir görsel birikim oluşturur. 1970'lerden itibaren sanatın müze ya da galeri gibi geleneksel mekânların dışında, halkla daha yakın ilişkinin kurulabildiği açık hava sergileri, örneğin 1975'te kurulan Görsel Sanatçılar Derneği'nin düzenlediği sokak etkinliklerinde gelen geçenlerin büstlerinin yapılması, heykel mefhumu Atatürk anıtlarıyla sınırlı halkın (bu tür sokak performansları yapan heykeltıraş Mehmet Aksoy'a sık sık sorulduğu gibi: "Abi bu Atatürk değil mi yaptığın?") sanata dair anlam dağarcığını genişletmeye yönelik çabalardır. 1960'larda,"tiyatronun sahne, salon ve duvarlarını aşıp sokaklarda, fabrika kapılarında ve gecekondu alanlarında temsiller vermek" amacıyla kurulan Devrim İçin Hareket Tiyatrosu da dönemin ruhunu yansıtır. Siyasi içeriği bir yana, alışılagelmiş sanatsal kalıpları yıkan gündelik malzemeler, kostümler, dekorlar ve adeta birer performans gibi tasarlanan doğaçlama oyunlar, dönemin resim ve heykellerinin genel eğilimi olan toplumcu gerçekçi resimden daha avangard bir tavır taşır. Bu gibi etkinlikler, 1990'lara kadar hem akademik sanat eğitimi içinde hem kısıtlı bir galeri piyasası kapsamında egemenliği devam eden "pentür geleneği"nin aşınmasında, geleneksel "güzel sanatlar" kavramının çözülmesinde rol oynamıştır. 1970'lerde resim ve heykel gibi geleneksel kategorilerin dışındaki tüm eğilimler, önce ilk sponsorlu etkinliklerden Açıkhava Sergileri (1974-1977), ardından dönemin genç, alternatif sanatsal enerjisini tek çatı altında toplayarak yenilenmek amacındaki Güzel Sanatlar Akademisi'nin düzenlediği Yeni Eğilimler (1977-1987), 1980'lerden sonra Günümüz Sanatçıları (1980-), Öncü Türk Sanatından Bir Kesit (1984-1988) gibi alternatif sergilerle ve özellikle 1990'lardan sonra Uluslararası İstanbul Bienali'nin (1987) etkisiyle kurumsallaşmaya başlamıştır.

Görsel Sanatçılar Derneği'nin düzenlediği sokak şenlikleri kapsamında Mehmet Aksoy'un yoldan geçen kişilerin büstlerini yaptığı etkinliklerden, 1976-1977.

Türkiye'de 1960-1980 arasındaki çalkantılı dönem, sanat ortamı açısından bakıldığında ülkenin 1950'lerde girdiği değişim sürecinin belirgin sonuçlarının daha çok hissedildiği bir ara süreç olarak da yorumlanabilir. Kontrollü bir ulusalcı/modernist çizgiyi terk ederken modernleşme deneyiminin karmaşık süreçlerinin daha görünür olduğu bir ortamda, güzel sanatlar alanı giderek yükselen bir kitle kültürünün görsellikleri, sesleri, anlatılarıyla, geleneksel sınırlara sığmayan bir görsel kültür yoğunluğuyla çevrilmeye başlamıştır. Örneğin 1960'larda, bir yandan kitlesel eğlencenin odağı durumundaki Yeşilçam'a oyuncu kazandırmak için yarışmalar düzenlenirken, öte yandan sansürün pençesinden kolayca kurtulamayan *Yılanların Öcü* (1961), *Susuz Yaz* (1964), *Hudutların Kanunu* (1966) gibi gerçekçi Türk köy filmleri çekilmiş; 1970'lerde *Umut* (1970), *Arkadaş* (1974), *Sürü* (1978) gibi toplumcu-gerçekçi filmlerin yanı sıra *Hababam Sınıfı* (1975) gibi popüler komediler ortaya çıkmış; bir seks filmleri furyası yaşanırken, ilk "İslâmcı sinema" örnekleri de çekilmiştir. Televizyon yayınlarının başlaması, radyo günlerinin sonunu getirirken müzikte aranjman kül-

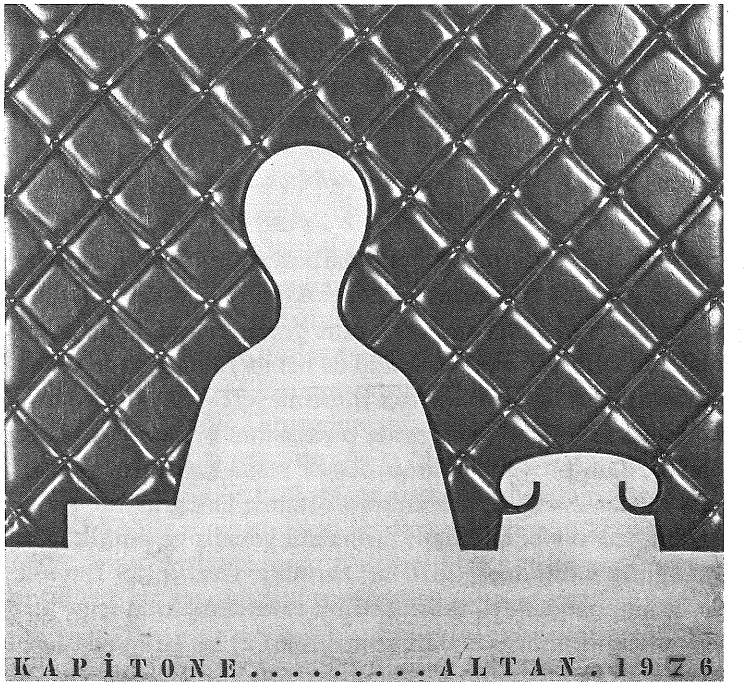

Nuri İyem, "İsimsiz", 1973, kontrplak üzerine yağlıboya, 38.5x59.5 cm, özel koleksiyon.

türüne, çaça/rock'n roll popülerliğine karşı Anadolu pop/rock ortaya çıkmıştır. Öte yandan, 1960'lardan itibaren yaşanan yoğun göç, kitle beğenisinin yöneldiği bir tür olarak arabesk müziğin/kültürün ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir.

Sanat da bu çeşitliliği yansıtmaya, çeşitli biçimlerde yerelleşmeye başlamıştır: Sanatsal modernizmi karşısına alan muhafazakâr bir "yerli damar" ön plandadır ama, bu muhafazakâr bakışın "güncel ve uydu girişimler" olarak nitelendirdiği yeni sanatsal eğilimler de belirir. Soyut sanattan figüre keskin bir dönüş yaparken Türkiye'de "biçim ve renklerle kurulan bir resmin bir yerde tıkanıp kaldığı" ve "seyirciden koparak bir şey yapılamayacağı"nı savunan Nuri İyem ya da Anadolu kırsalına yönelirken "geriye düşme risklerini omuzlayarak" kırsal imgelerde kendi gerçeğini bulduğunu ifade eden Neşet Günal gibi sanatçılar kırsallık imgesine politik bir boyut kazandırırken, sanata toplumsal bir misyon yükleyen genç kuşakları da etkilemiştir. Figür temelli arayışların öteki ucunda, toplumsal çelişkilere, cinsel tabulara, giderek yükselen kitle kültürünün etkilerine değinen resimleriyle Yüksel Arslan (1933-2017), Cihat Burak (1915-1994) ve daha genç kuşaktan Mehmet Güleryüz

(1938-), Neşe Erdok (1940-) gibi sanatçılar, daha öznel bir gerçekçilik anlayışıyla, üstü örtülen, sansürlenen, bastırılan olguları toplumsal çelişkilerin aynasından ele alarak farklı bir başkaldırı biçimi ortaya koymuştur. 1960'lardan ve 1970'lerden itibaren, Adnan Çoker (1927-2022), Burhan Doğançay (1929-2013), Ömer Uluç (1931-2010), Erol Akyavaş (1932-1999), Devrim Erbil (1937-) gibi kuşağının önde gelen sanatçılarını yönlendiren "üslup ideolojisi"ne alternatif olarak beliren bir diğer sanatsal tavır ise, resim ve heykel gibi geleneksel kategorilerin ötesine geçmek uğraşı içinde olan, bir anlamda uluslararası sanat ortamında kavramsal sanat, pop, yeni-gerçekçilik gibi güncel akımların yankılarını taşıyan alternatif eğilimlerin ortaya çıkışıdır. Örneğin Altan Gürman'ın (1935-1976) bürokratik devletin birey üzerindeki ağırlığını personasıyla bütün-

Altan Gürman, "Kapitone", 1976, tahta üzerine yapay deri ve selülozik boya, 121x123x4 cm, Arter Çağdaş Sanat Müzesi koleksiyonu.

leşmiş memur üzerinden anlattığı *Kapitone* (1976), kimlik, gelenek, kültür gibi kavramları folklorik açıdan değil, sosyolojik açıdan algılaması ve yansıtması açısından farklı bir sanatsal anlayışı duyurur. Toplumsal inşa süreçlerinin kültürel ve psikolojik etmenleriyle ilgilenmeye, özellikle cinsiyet kodlarının şekillendirici etkisini irdelemeye başlayan Füsun Onur (1938-), Nur Koçak (1941-), Nil Yalter (1938-), Gülsün Karamustafa (1946-) gibi sanatçıların zaman zaman feminist bir damarı hissettiren yapıtları da Türkiye'de yerel piyasa dinamiklerinin dışında kalan, uluslararası sanat ortamının güncel ifade biçimleriyle örtüşen alternatif sanatsal eğilimlere öncülük etmiştir. Türk sanatında modernizm arayışının –figüratif ya da soyut fark etmeksizin– köylü, kilim, kaligrafi motifleriyle örüldüğü ya da dışavurumcu soyut üslupçulukla şekillendiği bir dönemde daha sorgulayıcı ve eleştirel yaklaşımların ortaya çıkması, güzel sanatların geleneksel çerçevesini aşan daha disiplinlerarası bir sanat anlayışını da beraberinde getirmiş, Türkiye'de modern bireyin ve toplumun oluşum dinamiklerini sorgulayan yeni bir sanatsal tavır gündeme gelmiştir.

Yeni bir kültürel iklim

Türkiye'de 1980'lerde 12 Eylül darbesi ve 24 Ocak kararlarıyla şekillenmeye başlayan "kültürel iklim" her türlü toplumsal değer, ideoloji ya da akımın önüne geçen piyasa dinamiklerinin belirlediği bir sanat ortamını da beraberinde getirdi. Günümüze uzanan bu süreci ayrıca dönemleyerek ele almak mümkün ama (1980'ler, yerel sanat piyasasının oluşumu; hem bir prestij, hem bir yatırım aracı olarak resim sanatının yükselişi; 1990'lar-2000'ler, uluslararası ortamla entegrasyon; enstalasyon, video gibi alternatif mecralara yöneliş ve politik içeriğin ağırlık kazanması; 2010'lar, karmaşa; Gezi'yi, 15 Temmuz darbesini, pandemiyi, iklim krizini, ekonomik krizi içine alan bir dönemin yeni sıkıntıları ve arayışları...) bu kırk yılda sanatın içeriği ve biçimi ne olursa olsun, sanat ortamının temelde özel sermayenin desteğine bağlı, medya ve reklam mekanizmalarıyla görünür olan, her anlamda neoliberal düzene eklemlenmiş bir endüstriye evrildiği açıktır. Yüzyıl boyunca aşamalı olarak sanat alanından çekilen devletin kültür yatırımlarını ve girişimlerini teşvik eden yasal düzenlemeler yapmakla yetinmesi, sanat ortamında örgütleyici olarak müdahil olmaya istekli olmadığını gözler önüne serer. Sanatseverlik bu süreçte, Batı'da sanata yatırımın bir tür hayırseverlik olarak görülmesi gibi, Türkiye'de de filantropik bir boyut kazanmaya başlamıştır. Kültürel kapitalin ve sanata ilginin burjuva kimliğinin kaçınılmaz bir unsuru olarak kavranmasıyla birlikte, 1980'lerde özel galericilik ve koleksiyonculuğun, 1990'larda festivaller, fuarlar ve sponsorluğun, 2000'lerde özel müzeciliğin öne çıkması, bu sürecin temel göstergeleridir.

Dolayısıyla, başka ülkelerin bir devlet politikası olarak uluslararası çapta kültürel görünürlük ve prestij sağlamak için fonladığı türde kurumların ve etkinliklerin yönetimi, Türkiye'de büyük ölçüde özel sermayenin inisiyatifinde şekillenmeye başlamıştır. Özel sektörün ise bu rolü "son derece kamusal bir hizmet yaptığına inanarak" üstlendiği, sanat hamiliğini bir tür kültür misyonerliği gibi algıladığı gözlemlenebilir. "Dış seyahatlerimizde gördüm. (...) Dolaylı tanıtım. Örneğin Guggenheim Vakfı'nın bir müzesi var. (...) Burslar veriliyor, sergiler tertipleniyor, yabancı turistlere açık tutuluyor hepsi. Bunlarda ticari gaye yok. Böylece, sanatın teşviki yoluyla bir yandan ulusun eğitimine, öte yandan ülkenin tanıtımına katkıda bulunmuş oluyorlar" diyen işadamı Sakıp Sabancı'nın sözleri, iş dünyasını güdüleyen bu "kazan-kazan" modeline dair ipucudur. 2004 tarihli Kültür Yatırımları ve Girişimleri Teşvik Kanunu gibi yasal düzenlemeler, bu süreci özel sektör açısından kolaylaştırırken, devlet ile özel sektör arasında işbirliği halinde gelişen bir kültür yönetim biçimini ortaya koyar. 1990'lardan itibaren üniversitelerde sanat yönetimi bölümlerinin açılması da bu sürece bir hazırlık gibi görülebilir.

1973'te başta kurucusu Nejat Eczacıbaşı olmak üzere iş dünyasının önde gelen temsilcilerini buluşturan İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, özellikle 1980 sonrasında müzik, çağdaş sanat, si-

nema, tiyatro, tasarım gibi birçok farklı alanda sürdürdüğü yoğun etkinlikle, hatta son yıllarda sanatın güncel konularına (sanat ve kamusallık, sanat eğitimi, sanat ve katılımcılık, sanat ve kültürel çoğulluk, sanatla büyümek, sanat ve ekolojik dönüşüm, sanat ve toplumsal cinsiyet gibi) ilişkin raporlarıyla kültür ortamının hâkim kurumu görünümündedir. Sanatsal altyapısı oturmamış yerel sanat ortamlarının sanat bienalleriyle uluslararası ortama entegre olmaya çalıştığı bir dönemde düzenlenmeye başlanan İstanbul Bienali'nin, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusunu yaptığı 1987'de yola çıkmış olması kuşkusuz rastlantı değildir. İlk direktörü Aydın Gün'ün "artık tarihimizle hesaplaşarak çağdaşlaşmak" zamanının geldiğini dile getirmesinden de anlaşılabileceği gibi, zaman içinde Türkiye için uluslararası bir vitrin haline gelen bienalin arka planında da yine bir tür "tarih sahnesi"ne çıkmak düşüncesi vardır. Günümüzde uluslararası sanat haritasının önde gelen etkinliklerinden biri haline gelen bienalin yerel sanat ortamı yerine Batı merkezli bir kültürel ağa hizmet ettiği, politik söylem üretmek yerine kentsel turizmin uzantısı olmaktan öteye gidemediği gibi eleştirilere maruz kalmasına rağmen Türkiyeli sanatçıların uluslararası arenada görünürlüğüne olan katkısı yadsınamaz.

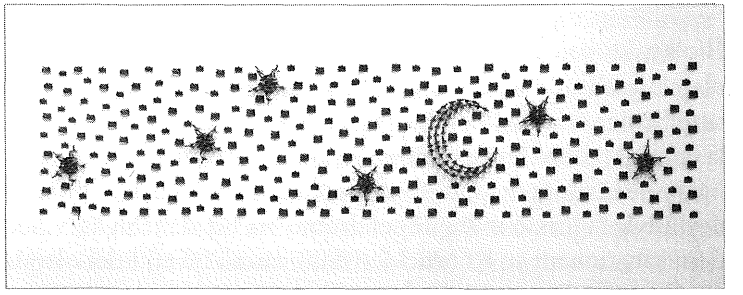
Küreselleşen İstanbul'da Bienal'de Sibel Yardımcı'nın işaret ettiği gibi, bienalin uluslararası bir ağa dahil olmasında İstanbul kentinin bir "marka" olarak oynadığı rol de elbette son derece belirleyicidir. İlk bienallerden itibaren mekân sıkıntısına çare olarak geliştirilen tarihsel/kentsel mekânlarda çağdaş sanat sergilemek modeli bunun bir yansımasıdır; izleyicileri tarihî yarımadadan Pera bölgesine ve adalara uzanan bir güzergâhta gezmeye çağıran bienal, bir yandan da alternatif bir turizm deneyimi olarak tasarlanmaktadır. Yardımcı'ya göre, İstanbul Bienali, bu açıdan, "kültürün kent, ekonomi ve siyaset açısından öneminin farkında olan bir seçkinler/girişimciler grubu tarafından popülerleştirilen" ve "İstanbul'u dünya kültür başkentleri arasına katma düşü"nün çıkış noktasıdır. Öte yandan, Türkiye'de sanatın Cumhuriyet rejiminin erken yapılanma sürecinde

Ankara'ya "taşınması" dışında yeniden İstanbul merkezli olmasında büyük bir rol oynamasına rağmen, 2000'lerde bu merkezî konumuna alternatif olarak Sinop (2006), Çanakkale (2008), Mardin (2010), İzmir (2011), yakın dönemde de Adıyaman (2022) gibi yerel bienallerin farklı illerde ortaya çıkmasına da öncülük etmiştir. İstanbul düşü ise, 2010'da, İstanbul'un Avrupa Birliği'ne dahil olmadan kabul edilen ilk "Avrupa kültür başkenti" olmasıyla kısmen gerçekleşmiş görünür ama, sürecin aktörlerinden Nuri Çolakoğlu'nun da itiraf ettiği gibi, esas amacı 2000'lerde yükselen milliyetçi, ırkçı, dinci akımlara karşı birlikte yaşama kültürüne dair bir söylem üretmeyi başaramadan, "büyük bir şenlik olarak yaşanıp unutulmuştur". 1980'lerde tümüyle Avrupa'yla entegrasyonu hedefleyen, hatta iktidardaki muhafazakâr İslâmcı parti siyasetçilerinden Avrupa Komisyonu başkanına birçok kesimin Türkiye'yi Avrupa Birliği'nin bir parçası olarak gördüğü dile getirilirken, siyasi kültürel çatışmalarla başlayan yeni bir dönem, bu sürece darbe vurmuştur. Gezi protestoları (2013) ve 15 Temmuz darbe girişimi (2015) gibi toplumsal olaylar sonrasında yaşanan siyasi dönüşüm, Türkiye'nin 2017'de Avrupa Birliği'nin kültür sektörünü destekleyen "Yaratıcı Avrupa Programı"ndan çekilmesiyle birlikte, sanat ortamında bir dönemin sonunu getirmiş görünür.

1980'lerden bugüne yaşanan neoliberal sürecin bir diğer yönü de yoğun bir galeri/müzayede furyası ile yerel bir sanat piyasasının oluşumudur, ancak son yıllarda uluslararası müzayede şirketlerinin müdahaleleriyle birtakım dalgalanmalar yaşandıysa da yerel sanat piyasasının uluslararası sanat piyasasıyla bütünleşebilen bir boyutu yoktur. 1980'lerden itibaren ama özellikle 2000'lerde yoğun olarak açılan özel müzelerde (Sadberk Hanım Koleksiyonu, 1980; Rahmi M. Koç Müzesi, 1994; Türker İnanoğlu Vakfı Tiyatro Sinema Müzesi, 2001; Proje 4L (Elgiz) Güncel Sanat Müzesi, 2001; Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, 2002; İstanbul Modern, 2004; Pera Müzesi, 2005; İstanbul Oyuncak Müzesi, 2005; Arter, 2010 vb.) izlediğimiz, genellikle 1980'lerden sonra oluşan kişi/kurum koleksiyonlarıdır. Bunların arasında, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeli-

ği görüşmelerinin kısa süre öncesinde ülkenin "modern yüzünün" bir vitrini olarak, kurdeleyi kesen dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın deyimiyle "oluşturulması gecikmiş bir kurum" olarak açılan İstanbul Modern Müzesi, bir aile koleksiyonuna ev sahipliği yapıyor olsa da "Türkiye'nin ilk modern ve çağdaş sanat müzesi" olarak ilan edilmiştir. Yıllarca çeşitli gerekçelerle kapalı tutulan, 2000'lerde ciddi hırsızlık skandallarına da konu olan kapsamlı kamu koleksiyonları –İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (1937), İzmir Resim ve Heykel Müzesi (1973), Ankara Resim ve Heykel Müzesi (1980) gibi– yok sayılırken özel bir koleksiyona kamusal meşruiyet kazandıran bu tutum, yalnızca Türkiye'nin kültür yönetim biçimini değil, kamusallığı nasıl algılandığını da gözler önüne serer. Buna karşılık birçok devlet kurumu da Ayşe H. Köksal'ın *Resim Heykel Müzesi-Bir Varoluş Öyküsü*'nde işaret ettiği gibi, "Atatürk'ün emri ile kurulmuştur" ibaresiyle meşrulaşmışsa da meşruiyetini sürdürememiştir. Örneğin İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, 85 yıllık tarihinden beklenecek bir müze/arşiv birikimini toplumla buluşturmak bir yana, çoğunlukla kapalı kalmıştır. Modern sanat birikimimizin, ülke nezdinde kamu koleksiyonlarındaki ahvalinden çok, ekonomik boyutuyla daha fazla ilgi çektiğini söylemek mümkündür: En yüksek maddi değeri getiren yapıtın/sanatçının statü kazandığı müzayedeler, 1980'lerden günümüze bir tür medyatik kültür etkinliğine dönüştüğü gibi, eleştirinin sesinin pek kısık olduğu bir ortamda "başyapıtlarımız" adeta bu satışlar üzerinden belirlenir olmuştur.

Küresel kapitalizmin ve neoliberal siyasal, ekonomik, kültürel yeni dünya düzeninin etkilerini yoğun bir biçimde hissetmeye başlayan, bu süreçte hem kendine özgü biçimlerde modernleşmeye devam eden, hem yine kendine özgü biçimlerde muhafazakârlaşan Türkiye'de kurumsal yapılanmaların yanı sıra sanatsal üretim de Türkiye'nin değişen kültürel iklimini yansıtır. *Vitrinde Yaşamak*'ta 1980 sonrasının Türkiye'sini, "devlet şiddetiyle kurulabilmiş bir piyasanın içine doğan yeni bir kültürel ortam" olarak tarif eden Nurdan Gürbilek'e göre bu ortam hem susturulmuş bir ülke, hem de yeni kanallar, yeni çerçeveler sunan bir "konuşan Türkiye" görüntüsü oluşturur; yüzyıl boyunca bastırılan kültürel olgular bir patlama halinde su yüzüne çıkar. Bu patlamayı, "belleksiz" ülkemizin son kırk yıldaki politik belleğini tutan bir görsel arşive benzetebileceğimiz sanat üretimine baktığımızda tüm boyutlarıyla hissederiz. Enstalasyon, video, performans gibi kolay kolay piyasalaşmayan türler üzerinden sürdürülen deneysel arayışlar, politik bir sorgulamayı ve muhalif tavrı duyururken, Türkiye yakın tarihinin de alternatif ve eleştirel bir görsel çetelesini tutar. Birkaç örnek seçmek bile, hem bu yılların meselelerine, hem bu konuşkan tavra örnek olabilir: Örneğin Nur Koçak, Anadolu'nun dört bir yanındaki fotoğraf stüdyolarında çekilmiş asker fotoğraflarından yola çıkarak ürettiği *Mutluluk Resimlerimiz*'de (1981) hem askerî darbeyi, hem militarizmi, hem Türkiye'nin eril kültürünü başka bir açıdan tartışmaya açar. Hale Tenger, *Böyle Tanıdıklarım Var II* (1992) enstalasyonunda, politik anlamda sindirilmiş bir toplumda yaşamanın ağırlığını hissettirir. Kutluğ Ataman *Peruk Takan Kadınlar*'da (1999) 1990'larda giderek yükselen türban krizini ele alırken, Ferhat Özgür *Metamorfoz Muhabbet*'te (2009) Türkiye'nin modernleşme sürecinde kadın kimliğine "giydirilen" rolleri tartışır. Halil Altındere *Tabularla Dans* (1997) ile 1990'ların Türkiye'sinde Kürt kimliğinin varoluş koşullarını sorgularken, Tayfun Serttaş, *Foto Galatasaray*'da (2011) Türkiye'de azınlık kültürüne dair sıradışı bir pencere açar. Özlem Günyol ve Mustafa Kunt'un Frank-

Hale Tenger, "Böyle Tanıdıklarım Var II", 1992, pirinç döküm Priapos ve üç maymun heykelcikleriyle enstalasyon, Arter Çağdaş Sanat Müzesi koleksiyonu.

Özlem Günyol - Mustafa Kunt, "Avrupalılaştırabildiklerimizden misiniz?", 2006, alüminyum, polistiren üzerine beyaz lake yapışkan harflerle enstalasyon, 81x2600 cm, sanatçı koleksiyonu.

furt'ta bir sokakta sergilenen *Avrupa-lı-laş-tı-r-abil-di-k-leri-m-i-z-de-n-mi-sin-iz?* (2006), parçalanmış heceler aracılığıyla yalnızca Almanya'da Türk kimliğine değil, yüzyıl boyunca Türkiye'de modern Türk olmanın kimlik parçalanmalarına işaret eder. Sanatın yüzyıllık seyri içinde bu yapıtlar, geçmişten günümüze uzanan kimlik arayışlarının çok daha derin, eleştirel ve sorgulayıcı bir zeminde devam ettiğini gözler önüne serer.

Sonsöz

Hiç kuşku yok ki sanat deyince yüzyılın hayali, başlıca ölçüt olarak içselleştirilmiş "evrensel" bir modern sanat tarihi anlatısının içine yerleşebilmekti. Oysa yüzyılın gerçeği, Batı'ya kıyasla daha geç, daha farklı modernleşen ülkelerle bir tür kader birliği içinde olduğumuzdu, Hintli sanat tarihçisi Partha Mitter'in deyimiyle "Picasso manqué sendromu"na biz de tâbiydik: modern sanatımızın en iyi örnekleri dahi, ancak iyi taklitler olarak görülmeye adeta mahkûmdu... "Bütün yerli megalomanilerin Avrupa mihenk taşına çarpıp dağılmaya mahkûm" olduğunu

söyleyen ressam Nurullah Berk'in çarpıcı cümlesi, bir anlamda yine o "tarih sahnesi"ni hatırlatır. Bu perspektif, yüzyılın sanatsal üretimini de tarihyazımını da etkiledi. Ne var ki özellikle 1990'lar sonrasında sanat ortamında hissedilen küreselleşmenin etkisiyle dünyanın dört bir yanından pek çok sanatçı, uluslararası görünürlük kazanmaya başladı. Evrensellik fikrinin ve Batı sanat tarihi kanonunun otoritesinin sorgulanır olduğu bu dönemde, "öteki/çoğul/alternatif" modernlikler önem kazandı. Bu küresel kültür içinde Türkiye'nin özellikle yakın dönem çağdaş sanatı da daha görünür oldu, Türkiye'den birçok sanatçı uluslararası ortamlarda dolaşıma girdi. 1990'larda çoğunlukla kişisel mücadelelerle, ekonomik destekten yoksun bir biçimde mücadele eden sanatçıları destekleyen kurumlar arttı, başlı başına ekonomik fon sağlamak üzere kurulan SAHA Derneği (2011) gibi oluşumlar ortaya çıktı. Hem İstanbul bienalleri hem özel müzelerde düzenlenen uluslararası sergiler de karşılıklı etkileşimi arttırdı.

Bugünün penceresinden bakınca, Cumhuriyet rejimi boyunca sanat olgusuna dair vizyon –güzel sanatların hayat şekillerimizden biri haline gelmesi– hiç kuşkusuz gerçekleşti. Öte yandan, sanat dünyasının yüzyıl boyunca siyasi ve ekonomik çalkantılardan payını alarak tam anlamıyla kurumsallaşamadan ve özgürleşemeden şekillendiğini de belirtmek gerek. Siyasal, ekonomik ve toplumsal modernleşme sürecine Batı coğrafyasına göre daha geç giren, bu süreçte din, ulus, modernlik kültürlerinin girift karmaşasında bir yüzyıl geçiren Türkiye'de, sanat ve kurumları da bu karmaşadan payını aldı. Erken Cumhuriyet döneminde temelleri atılan birçok kurum zaman içinde atıllaştı, bir kısmı da yok oldu. Kamusal alana yerleştirilen heykeller oraya tam anlamıyla yerleşemedi; modern kültürel mirasımız olan resimler, galeri duvarına resim asmaktan farksız bir müzecilik anlayışıyla tarihe mal olamadığı gibi, gereğince korunmadı. Basit ihmalle açıklanamayacak gibi görünen olgular, bazen de gerçekten basit ihmalin kurbanı oldu. Örneğin Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Cumhuriyet rejiminin en iddialı projelerinden biri olan Yurt Gezileri sırasında üretilen yüzlerce tabloyu An-

kara'da bir lisenin bodrum katında tanınmaz halde bulması gibi: "Toz toprak içindeki bu tablolar arasında kendi resimlerimi güçbela tanıyabildiğimi söylersem mübalağa sanmayın. Bunları asacak yer mi yoktu? Bunları tıka basa bir bodrum katına atmakta ne mana vardı?" Öte yandan, geçmişte Yurt Gezileri gibi projelerle, günümüzde bienaller, festivallerle ülke genelinde yaygınlaştırılmaya çalışan sanat etkinliklerine rağmen sanat ortamı ve medyası yine büyük oranda İstanbul odaklı kaldı.

Eski/yeni kültürel mirasın korunması, arşivlenmesi, araştırılması konusunda ciddi eksikler devam ederken, 2000'lerden itibaren sanat dünyasının giderek bir tür sanat endüstrisine evrildiğini, ekonomik bir sektör haline gelmeye başladığını söylemek mümkün. Sinema ve müzik gibi yoğun biçimde sektörleşen alanlar ölçüsünde olmasa da özellikle arkeolojik miras müzeciliğine büyük önem verilmeye başlandığı, güzel sanatlar alanında galeri, fuar, müze gibi oluşumların daha çok teşvik edildiği açık. Tüm kültürel etkinliklerin günümüzde özellikle turizm ve kentsel çevrenin değişimine katkı sağlayabilecek potansiyelleriyle algılanır olmaya başlaması ise kuşkusuz en büyük dönüşüm. Türkiye'de kültür yönetiminin 1970'lere kadar "maarif"e bağlanması, o yıllardan bugüne de esas olarak turizm içinde eritilmesi, yüzyıllık kültür politikalarımızı adeta özetliyor. Kültürün cazibeli hale gelmesinde artık piyasa ideolojisi başat rol oynuyor ve bu durum devlet, yerel yönetim, özel sektör için aynı ölçüde geçerli. Fuarlar ve bienallerin yanı sıra mimarlığı ön plana çıkaran yeni birçok mekân bu sürecin simgeleri ama, gösterişli kabukların içinde nitelikli ve sürdürülebilir sanatsal programlamayı yürütebilecek kadrolar konusunda hâlâ ciddi sıkıntılar var. Bu çerçevede, özel sektör ile devletin kültür yönetim biçiminin benzerliğine işaret eden küratör Bedra Madra'ya hak vermemek zor: "Resmî ve özel kültür ve sanat kurumlarının yönetimleri ast-üst düzeninde devam ediyor; gerekli ölçüde uzman çalıştırılmıyor, çalışanlar özgür ve yaratıcı davranmaya yönlendirilmiyor; yöneticilerin uluslararası iletişim ağlarıyla ilişkileri zayıf; siyasal çıkarlar ve iş çıkarları öne geçiyor; nepotizm yaygın." Kurumsal yapılanma süreçlerindeki sıkıntılara rağmen günümüzde

sayıları yüzü aşmış güzel sanatlar fakültelerine baktığımızda, ne sanat eğitiminin yeni mecraları kapsayacak şekilde yenilendiğini ne de genişleyen sanat sektörü içinde etkin varlık gösterebilecek yeni programlara yöneldiklerini söylemek mümkün.

Yüzyılın başında ve sonunda şekillenen "yeni Türkiye" imgelerinde yine kültür ve kimlik çatışmaları ön planda. Yakın dönemde yükselen muhafazakâr üst/orta sınıfın kültürel tercihlerini yansıtan All Arts Fuarı ya da Yeditepe Bienali gibi girişimleri göz önünde bulundurursak, siyasi iktidarının yanı sıra "kültürel iktidarı"nı kurmak kaygısı içindeki AKP iktidarının sanata yaklaşımının "yerli ve milli" kültürel motifleri canlandırmayı amaçlayan bir tür yeni Osmanlıcı estetik arayış içinde olduğunu söylemek mümkün. Yıkılıp yeniden inşa edilen Atatürk Kültür Merkezi'nin kalbindeki kırmızı kubbe, kültüre yönelik oldukça yüzeysel bir gelenek-modernlik etkileşiminin simgesi gibi. Günümüzde Türk müziği akşamlarından Carmen operasına, Yöre Yöre Türkülerimiz konserlerinden Don Kişot balesine kapsayıcı bir kültürel etkinlik programıyla dikkat çeken AKM'nin program içeriğinde izlediğimiz sentez çabası, devletin Ankara, İstanbul, Çanakkale ve Diyarbakır'da düzenlediği "kültür yolu" festivalleri için de geçerli. Dışlayıcı olmamaya gayret eden yoğun bir "etkinlik kültürü" söz konusu. Bu yoğunluk içinde ikinci bir yüzyıla girerken, turizme ve piyasa ekonomisine eklemlenmiş pragmatik bir sentez çabasını mı, farklı sesleri barındırabilen demokratik bir çoğulluğu mu izliyor olacağız, geriye kalan soru bu.

KAYNAKÇA

Akçiçek, Eren ve Karayaman, Mehmet, *Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyareti ve Yaptığı Konuşmalar*, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü, İzmir, 2007.

Akkoyunlu Ersöz, Begüm ve Bahar, Tania (ed.), *Üryan, Çıplak, Nü: Türk Resminde Bir Modernleşme Öyküsü*, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Anonim, "Dördüncü İnkilâb Resim Sergisi", *Ar*, yıl 1, sayı 1, 1937.

Antmen, Ahu, "Türk Sanatında Yeni Arayışlar (1960-1980)", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2005.

—, *Kimlikli Bedenler - Sanat, Kimlik, Cinsiyet*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Asaf, Burhan, "Sanat'ın salamurası karşısında (Ankara Resim Sergisi münasebetile)", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, 17 Mayıs 1933.

Aysan, Yılmaz, *Afişe Çıkmak - Solun Görsel Serüveni 1963-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Demokrasi ve Sanat*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

—, "Türk Ressamı Uyan!", *Yeni Adam*, sayı 571, İstanbul, 8 Aralık 1945.

—, "Türk Ressamı Uyan!", *Yeni Adam*, sayı 571, 8 Aralık 1945.

—, "Plastik Sanatlarda Figüratif mi, Nonfigüratif mi?", *Türk Dili*, cilt 19, sayı 208, 1969.

—, *Türk Plastik Sanatları*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971.

Baykurt, Fakir, *Unutulmaz Köy Enstitüleri*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2016.

Boyar, Ali Sami, "Sanat Varlığımızda Resmin Yeri", *Ülkü*, sayı 5, Haziran 1933.

—, "Propaganda ve Resim", *Ülkü*, sayı 19, Eylül 1934.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası - Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

Bozdoğan, Sibel ve Kasaba, Reşat, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1971.

Çoker, Adnan, *Cemal Tollu*, Galeri B Yayınları, İstanbul, 1996.

Egli, A. Ernst, *Genç Türkiye İnşa Edilirken*, çev. Güven Göktan Uçer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Eldem, Edhem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

Elvan, Nihal (ed.), *Resim Tarihimizden: İş ve İstihsal - 1954 Yapı Kredi Resim Yarışması*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Engin, Aydın, *Heykel Oburu - Mehmet Aksoy Kitabı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.

Erhan, Kemal, *Nazmi Ziya*, Halk El Sanatları ve Neşriyat, İstanbul, tarih yok.

Eyüboğlu, Bedri Rahmi, "Röprodüksiyon Müzeleri", *Ar*, Ağustos-Eylül 1937.

Eyüboğlu, Sabahattin, *Sanat Üzerine Denemeler ve Eleştiriler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.

Germaner, Semra, "1950'den Günümüze Türk Resmi", *Sanat Çevresi*, sayı 102, Nisan, 1987.

Giray, Kıymet, *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1997.

Gün, Aydın, "Uluslararası İstanbul Çağdaş Sanat Sergilerinin Gerekliliği", *1. Uluslararası İstanbul Çağdaş Sanat Sergileri*, İstanbul, 1987.

Gürbilek, Nurdan, *Vitrinde Yaşamak - 1980'lerin Kültürel İklimi*, Üçüncü Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

Kantarcı, Can N. (ed.), *Sanatçı ve Zamanı*, der. N. Can Kantarcı, İstanbul Modern Sanat Müzesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Koçak, Orhan, "1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, cilt 2: *Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Köksal, Ayşe H., *Resim Heykel Müzesi - Bir Varoluş Öyküsü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

Kuntay, Mithat Cemal, *Üç İstanbul*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Kürkman, Garo, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar*, Matüsalem Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Marion-Crawford, Francis, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Mülayim, Selçuk, *Yüzyılın Kültür ve Sanat Kronolojisi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Naci, Elif, *Anılardan Damlalar*, Karacan Yayınları, İstanbul, 1981.

Öndin, Nilüfer, *Cumhuriyet'in Kültür Politikası ve Sanat 1923-1950*, İnsancıl Yayınları, İstanbul, 2003.

—, *Gelenekten Moderne Türk Resmi Estetiği (1850-1950)*, İnsancıl Yayınları, İstanbul, 2011.

Örnek, Cangül, *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı-Antikomünizm ve Amerikan Etkisi*, Can Yayınları, İstanbul, 2015.

Safa, Peyami, "Bizde ve Avrupa'da Kübik", *Yedigün*, sayı 188, 1936.

—, "Soysuzlaşmış Sanat", *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1938.

Saris, Mayda, *İstanbullu Rum Ressamlar*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Sılay, Celal, "Yaratıcılık Yerine Taklitçilik", *Yeni İnsan*, Ağustos, İstanbul, 1964.

Sinanlar Uslu, Seza, *Pera Ressamları - Pera Sergileri: 1845-1916*, Norgunk Yayıncılık, İstanbul, 2010.

—, "Adolphe Thalasso'nun Gözünden Meşrutiyet'in Osmanlı Sanat Ortamına Yansımaları 1908-1914", *Semra Germaner'e Armağan*, yay. haz. Banu Mahir, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Sülün, Ebru Nalan, *Türkiye'de Çağdaş Sanat Kolekiyonculuğu*, Hayalperest Yayınları, İstanbul, 2019.

Şarman, Kansu, *Türk Promethe'ler - Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Resim Tarihimizden: Galatasaray Sergileri 1916-1951*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

— (ed.), *Hanedandan Bir Ressam: Abdülmecid Efendi*, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Mahur Beste*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.

Tansuğ, Sezer, *Çağdaş Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

Tekiner, Aylin, *Atatürk Heykelleri - Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Temür, Başak Doğa ve Süreyyya, Evren (der.), *Altan Gürman*, Arter Yayınları, İstanbul, 2019.

Turan, Gülname, "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Dönemi Zanaat ve Endüstri Üretiminde Tasarım", yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Ural, Murat, *Yurt Gezileri ve Yurt Resimleri (1938-1943)*, Milli Reasürans Yayınları, İstanbul, 1998.

Ünsal, Deniz (ed.), *İstanbul Kültür ve Sanat Sektörü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Üstünipek, Mehmet, "Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de Sanat Yapıtı Piyasası", yayımlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Yardımcı, Sibel, *Kentsel Değişim ve Festivalizm - Küreselleşen İstanbul'da Bienal*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Yasa Yaman, Zeynep, "1930-1950 Yılları Arasında Kültür ve Sanat Ortamına Bir Bakış", d Grubu, yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992.

—, "Bauhaus ve Söylemleştirilen İç Mekân Anlayışı: Yeni Yaşam, Yeni Dekorasyon, Yeni Mobilya", *Bauhaus: Modernleşmenin Tasarımı - Türkiye'de Mimarlık, Sanat, Tasarım Eğitimi ve Bauhaus*, yay. haz. Ali Artun ve Esra Aliçavuşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Yetkin, Çetin, *Siyasal İktidar Sanata Karşı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970.

Yıldız, Esra, "Türkiye'nin Uluslararası Bienallere 1950'lerde Katılımı", *Art-Sanat*, sayı 16, 2021.

Zihnioğlu, Yaprak, *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*, güncelleştirilmiş basım, Latin harflerine akt. İrfan Dağdelen, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

YAZARLAR

MEHMET Ö. ALKAN Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde "'İlim'den 'Bilim'e Geçişin Kritik Evreleri: Osmanlı Materyalizmi ve Baha Tevfik" başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. Aynı fakültede "Ölçülebilir Verilerle Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Modernleşmesi" başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. 2000-2001 ve 2009-2010 yılları arasında Amerika'da Wisconsin Üniversitesi Tarih Bölümü'nde, 2008 ve 2010 yıllarında Köln Üniversitesi'nde kadrolu öğretim üyesi olarak ders verdi. Hava Harp Okulu, Deniz Harp Okulu ve İstanbul Kültür Üniversitesi'nde dersler verdi. Halen İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasi Tarih Anabilim Dalı'ndaki görevine devam etmekte ve aynı zamanda Tarih Vakfı başkanlığını yürütmektedir. Çok sayıda makalesi ve kitabı arasında bazıları: *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları* (İlter Turan ve Ahmet Yücekök ile birlikte, Tarih Vakfı Yayınları, 1998), *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Okulları* (Terakki Vakfı Yayınları, 2003), *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne* (Yapı Kredi Yayınları, 2007), *Yadigâr-ı Meşrutiyet* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi* (derleme, Y. Doğan Çetinkaya ile birlikte, Tarih Vakfı Yayınları, 2015), *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler* (derleme, Tarih Vakfı Yayınları, 2017), *150. Yılında Das Kapital* (İletişim Yayınları, 2017), *Mil-*

li Mücadelede Eskişehir'de Sol (derleme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2023), *İsmet İnönü'nün Kızı Anlatıyor* (Yapı Kredi Yayınları, 2023).

AHU ANTMEN Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi Görsel Sanatlar ve Görsel İletişim Tasarımı Bölümü öğretim üyesidir. *Türkiye Sanat Yıllığı*'nın yayıncıları arasında yer aldı, *Cumhuriyet* ve *Radikal* gazetelerinde sanat eleştirmenliği, *Sanat Dünyamız* dergisinde editörlük yaptı. *20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar, Kimlikli Bedenler-Sanat, Kimlik, Cinsiyet, Zamanların Belleği: Ali Teoman Germaner, İçerdeki Yabancı: Hale Tenger*, *Sanat/Cinsiyet-Sanat Tarihi ve Feminist Eleştiri* kitaplarının yanı sıra ulusal/uluslararası birçok yayına katkıda bulunmuş, *Nur Koçak-Mutluluk Resimleriniz (Salt)*, *Üryan, Çıplak, Nü: Türk Resminde Bir Modernleşme Öyküsü (Pera Müzesi)*, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türk Resmi (S.Ü. Sakıp Sabancı Müzesi)*, *İkinci Göz: Türkiye'den Kadın Fotoğrafçılar* (Sismanoglou Megaro) gibi sergilerde küratörlük yapmıştır.

AKSU BORA Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Antropoloji doktoru oldu. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesiyken 2017'de emekliye ayrıldı. Amargi Dergi ve Ayizi Yayınevi'nin kurucularındandır. Yayınlarından bazıları: *Doksanlarda Türkiye'de Feminizm* (İletişim Yayınları, 2000, Derleme, Asena Günal ile birlikte), *Sıcak Aile Ortamı* (Tesev Yayınları, 2005, İlknur Üstün ile birlikte), *Kadınların Sınıfı* (İletişim Yayınları, 2005), *Yoksulluk Halleri* (İletişim Yayınları, 2007, Necmi Erdoğan vd. birlikte), *Cumhuriyette Çocuktular* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007, Mine Tan vd. ile birlikte), *Boşuna mı Okuduk?* (İletişim Yayınları, 2011, Tanıl Bora, Necmi Erdoğan, İlknur Üstün ile birlikte), *Feminizm Kendi Arasında* (Ayizi Yayınları, 2011, İletişim Yayınları, 2021), *Ütopyalar: Arzuyla Politikanın Kesiştiği Yer* (derleme, İletişim Yayınları, 2018, Kadir Dede ile birlikte), *Hafif Kahramanlar* (derleme, İletişim Yayınları, 2018, Emel Uzun ile birlikte).

TANIL BORA 1963 Ankara doğumlu. İstanbul Erkek Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. 1984-1988 arasında haftalık haber dergisi *Yeni Gündem*'de gazetecilik yaptı. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* yayın kurulunda yer aldı. 1988'den beri İletişim Yayınları'nda araştırma-inceleme dizisi editörüdür. O zamandan beri kitap çevirmenliğiyle de meşguldür. 1993'ten 2014'e kadar üç aylık sosyal bilimler dergisi *Toplum ve Bilim* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. 1989'dan beri düzenli yazdığı aylık sosyalist kültür dergisi *Birikim*'in 2012'de yayın koordinatörlüğünü üstlendi. Ağırlıklı çalışma alanları, Türkiye'de siyasal düşünceler, özellikle sağ ideoloji ve milliyetçiliktir. Bu konularda yayımlanmış kitapları: *Devlet Ocak Dergâh - 1980'lerde Ülkücü Hareket* (Kemal Can'la birlikte, İletişim Yayınları, 1991), *Milliyetçiliğin Kara Baharı* (Birikim Yayınları, 1995), *Türk Sağının Üç Hali* (Birikim Yayınları, 1998), *Devlet ve Kuzgun - 1990'lardan 2000'lere MHP* (Kemal Can'la birlikte, İletişim Yayınları, 2004), *Medeniyet Kaybı - Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* (Birikim Yayınları, 2006), *Türkiye'nin Linç Rejimi* (Birikim Yayınları, 2008), *Sol, Sinizm, Pragmatizm* (Birikim Yayınları, 2010), *Cereyanlar - Türkiye'de Siyasi İdeolojiler* (İletişim Yayınları, 2017), *Zamanın Kelimeleri* (Birikim Kitapları, 2018), *Hasan Âli Yücel* (İletişim Yayınları, 2021), *Demirel* (İletişim Yayınları, 2023).

GÖKHAN ÇETİNSAYA Lisans ve yüksek lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı (1985-1988). Doktora derecesini Manchester Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Bölümü'nden aldı (1994). Akademik hayatında sırasıyla Hacettepe Üniversitesi (1986-2002), İstanbul Teknik Üniversitesi (2002-2008) ve İstanbul Şehir Üniversitesi'nde (2008-2020) görev yaptı. Londra Üniversitesi SOAS (2001), Berlin Hür Üniversitesi (2004) ve Woodrow Wilson Merkezi'nde (Washington DC, 2007-2008) misafir araştırmacı olarak bulundu. Amerika Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti (MESA) ve İngiltere Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti (BRISMES) doktora tezi ödüllerine sahiptir. Modern dönem Osmanlı tarihi, Türkiye siyasi tarihi ve dış politikası alanlarındaki makalelerinin yanı sıra, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (London: Routledge, 2006) [*II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi* (İstanbul: Küre, 2020)] ve *The Ottoman Empire: A History* (İstanbul: Timaş Akademi, 2022) başlıklı kitapları bulunmaktadır.

SEMA ERDER Lisans eğitimini A.Ü. SBF'de, yüksek lisans eğitimlerini H.Ü. Nüfus Etütleri Enstitüsü (Demografi), Stockholm Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi'nde (kamu yönetimi) yaptı, doktora derecesini de Marmara Üniversitesi'nden aldı. Akademik yaşamını

esas olarak Marmara Üniversitesi'nde sürdürdü ve emekli oldu. İşçi göçü, gettolaşma, gecekondulaşma, çocuk göçü, uluslararası göç, insan ticareti, yerel siyaset, kentsel gerilim konularında araştırmalar yaptı, sonuçlarını kitap ve makale olarak yayımladı. MEAWards Araştırma Ödülü, Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü ve Kadir Has Üstün Başarı Ödülü'nü aldı. İletişim Yayınları'ndan yayımlanan kitapları: *Ümraniye: İstanbul'da Bir Kent Kondu* (1996; 6. baskı 2021), *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye* (2018) ve *Yeni Nesil Popülizm ve Kentsel Gerilim* (2023). Diğer kitapları: *Kentsel Gerilim* (Uğur Mumcu Vakfı, 1997), *İstanbul Bir Kervansaray (mı?)* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 2015).

ŞEVKET PAMUK Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü ve Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir. Robert Lisesi'ni ve Yale Üniversitesi'ni bitirdi. İktisat dalındaki doktorasını Kaliforniya-Berkeley Üniversitesi'nden aldı. Türkiye'de ve yurtdışında pek çok üniversitede öğretim üyeliği yaptı. Osmanlı-Türkiye iktisat tarihi üzerine çeşitli dillerde pek çok makalesi ve kitabı vardır. Osmanlı ekonomisi üzerine yazdığı ilk kitap olan *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (1984) İngiltere'de de yayımlandı. Daha sonra tamamladığı *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (1999) başlıklı kitabı Türkiye'de, ABD'de ve İngiltere'de ödüller kazandı. Bu kitap Arapçaya da çevrilerek Lübnan'da yayımlandı (2004). Prof. Dr. Süleyman Özmucur ile birlikte hazırladıkları "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ücretler, 1489-1914" başlıklı çalışma ABD İktisat Tarihçileri Derneği'nin 2002 yılı En İyi Makale Ödülü'nü kazandı. Pamuk 1999 yılından bu yana Dünya İktisat Tarihi Derneği'nin Yönetim Kurulu üyesidir. 2003-2005 dönemi için Avrupa İktisat Tarihçileri Derneği'nin başkanlığına seçilmiştir.